УДК 908 (477)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ КРАЄЗНАВСТВА В ШКОЛАХ ХАРКІВЩИНИ в 20-ті роки XX ст.

У статті досліджується процес формування та становлення історико-краєзнавчих знань на Харківщині. На підставі опрацювання широкого кола джерел всебічно вивчається історико-краєзнавча діяльність освітян краю, яка була підґрунтям для локальних досліджень.

***Ключові слова:** освітяни, історичне краєзнавство, науково-методична робота, навчальний заклад, краєзнавчі видання.*

20-ті роки XX століття стали часом пошуку нових ефективних форм і методів організації навчального процесу, це був період, коли запроваджувалися експериментальні принципи функціонування системи освіти. Відбувались формаційні зміни, тобто ліквідація політико-економічних інститутів попередніх владних структур, становлення економічних та організаційно-політичних основ радянської влади, відтак необхідність модернізації освіти, культури і духовного життя взагалі була очевидною. Школі в цьому процесі відводилася визначна роль. Зауважимо, що в 1917–1921 роках, коли в Україні точилась національно-визвольна боротьба, майже вся система початкової й середньої освіти перебувала на стадії радикальної руйнації, а в сільських районах просто була відсутня[1]. Отже, нова влада намагалася побудувати власну освітню систему, впроваджувала модерні концепції побудови школи, якісно нові програми. Саме в цей період спостерігається введення краєзнавства в шкільні програми. Значущість цієї навчальної дисципліни не випадкова. Процес впровадження краєзнавства в навчальний процес тісно пов'язаний із розвитком історичної освіти в школах в 20-ті роки XX ст.

Політика більшовиків в галузі шкільної історичної освіти мала свої особливості. Головна її мета зводилася до виховання людей, відданих інтересам і політиці радянської влади. Школа з її чіткою організаційно-системною структурою була найбільш ефективним засобом такого впливу. Крім цього, вона мала справу з підростаючим поколінням, і цей вплив починався, так би мовити, з "чистого аркуша", що само по собі виключало неприємні моменти "ламання" або "ігнорування" у свідомості людей старих цінностей. Таким чином, історична освіта перш за все повинна була виконувати виховні та соціальні функції[2].

Слід зазначити, що Народний комісаріат освіти (далі — НКО) України в той час багато в чому копіював російську систему освіти[3]. Це призвело до ряду помилок, яких припускався й Наркомпрос РСФРР. Зумовлені вони були тим, що нарком освіти А. В. Луначарський і провідний радянський історик М. М. Покровський, які безпосередньо керували перебудовою історичної освіти, виступали проти впровадження системних програм з історії в школах. Вони вважали, що ця навчальна дисципліна має включати цілий ряд складових — історію праці, історію культури, соціологію тощо. А колишні дореволюційні курси (історія стародавнього світу, історія середніх віків) нібито відвертають увагу від актуальних проблем суспільства, тому вивчати історію слід на прикладі сучасного життя [4].

У вересні 1918 року А. В. Луначарський, виступаючи на педагогічних курсах в Петрограді з лекцією "Про викладання історії в комуністичній школі", чітко сформулював основні принципи викладання історії в новій школі:

- метою школи мусить стати виховання будівників нового суспільства. Викладання історії в старій школі не створювало умов для розвитку дитини. Отже, зараз воно має розвивати творчі здібності учнів;
- якщо раніше формування свідомості відбувалося на основі ідеї еволюціонізму в розвитку суспільства, то зараз треба їх виховувати в революційному руслі;
- замість "квасного патріотизму" треба прищеплювати інтернаціоналізм, замість індивідуалізму — почуття колективізму;
- унаслідок вивчення історії в підлітків мусить бути вихована історична свідомість, тоб-

то вони повинні відчувати себе солдатами світового пролетаріату[5].

Таким чином, із наведених тез бачимо чітко окреслені завдання історичної освіти в школах "нового" зразка. До речі, за організаційну основу було обрано єдину трудову школу соціального виховання, орієнтовану на політичне та професійне навчання. Поділ школи на початкові, вищі початкові училища, гімназії, реальні училища, ремісничі, технічні комерційні училища та інші види навчальних закладів дореволюційної доби скасовувався[6]. 25 листопада 1924 року РНК УСРР ухвалила постанову "Про шкільну мережу загального навчання", започаткувавши в такий спосіб історично відому семирічну трудову школу двох концентрів: першого — початкового (чотирирічка) і другого (основного) — трирічка[7].

Щоб привести зміст історичної освіти у відповідність з цілями й завданнями часу, необхідно було докорінно перебудувати навчальні плани, створити нові програми й підручники. Єдиного централізованого навчального плану не існувало, тому місцеві органи народної освіти в Україні отримали право створювати самостійні навчальні плани та програми[8]. Це спричиняло низку ускладнень, наприклад, історія України вивчалася лише в тих школах, де це вважалося за необхідне[9]. Помилки були неминучими, мабуть, і тому, що на початку 20-х років XX ст. радянська історична наука і педагогіка ще переживали період свого становлення[10]. Вони були не в змозі за короткий строк вирішити складні питання шкільної історичної освіти. Відчувалася також гостра потреба в нових педагогічних кадрах.

Отже, нова школа була поки що не готова повністю відмовитися від викладання історії, але й прийняти старі програми за основу також не наважувалася. Виходячи з цього, освітяни намагалися знайти такий варіант, який би задовольняв більшість. Компромісним виходом із ситуації було впровадження предмета, який би зміг поєднати як історичні знання, так і знання про сьогодення, тобто втілити прогресивну ідею "нової школи", яка полягала у зближенні її із суспільним життям.

Це завдання намагалася виконати і державна вчена рада (далі — ДВР) Наркомпросу РСФРР, яка була створена в січні 1919 року. До її складу увійшли як професійні революціонери, так і відомі історики. Очолював ДВР М. М. Покровський. Цей орган розробив так званий комплексний метод створення програм шкільних курсів. Головний принцип цього методу містився в такій тезі: "Система знань, а не система предметів"[11].

Згідно з комплексним методом в основу навчального процесу були покладені не навчальні предмети, а явища, які вивчалися комплексно в трьох основних розділах: природа, праця, суспільство. Наприклад, Перше травня — Міжнародний день трудящих — розглядалося в комплексі з появою перших квітів, з розвитком сільського господарства в місцевості, де проживає учень[12]. Так встановлювалися штучні, неприродні зв'язки. За своєю суттю комплексний метод антиісторичний, тому що розглядає наукові знання поза основними закономірностями розвитку природи та суспільства, а це порушує послідовність і системність знань.

Подальший пошук шляхів удосконалення шкільної освіти привів до створення "Схем програм єдиної трудової школи", прийнятих колегією НКО РСФРР у березні 1923 року. Їх поклали в основу програм, які стали не предметними, а комплексними[13]. Керівництво із соціального виховання (ГЛАВСОЦВИХ України) пропонувало власний підхід до комплексності в навчанні: "Ми мусимо, нарешті, звикнути і на процес навчання дивитися так, щоб справжнім і педагогічно прийнятним він був лише тоді, коли в центрі нашої уваги стоїть дитина. Дитина, яка пізнає світ, починаючи з малого. Підґрунтям навчання має бути краєзнавчий принцип"[14].

З переходом освітніх закладів до роботи за комплексними програмами (1923/1924 навчальний рік) самостійні курси історії в школах остаточно ліквідовувалися[15]. Знання з історії та географії України учні отримували залежно від тем комплексів, що вивчалися. Елементи краєзнавства входили до всіх частин навчального плану[16]. Краєзнавчий матеріал знаходив місце у викладанні мови, літератури, географії, математики, праці, суспільствознавства тощо. Дані про кількість населення, провідні галузі кустарної промисловості регіонів, різні статистичні відомості, історико-етнографічні матеріали використовувалися при складанні прикладів для граматичних правил і математичних задач[17]. Загальна атмосфера зацікавленості краєзнавчими дослідженнями відбилася на позитивному ставленні до них учнівської молоді[18]. У той же час спостерігаємо пожвавлення інтересу і з

боку вчителів, які розглядали краєзнавство як один із чинників виховання дитини.

У програмах для шкільного краєзнавства основний акцент робився на накопиченні точних знань у галузі природних ресурсів, економіки. Поступово головним мотивом краєзнавчої педагогіки стає соціально-економічне краєзнавство.

На сторінках журналу "Шлях освіти" зазначалося: "...Краєзнавчий рух поставив на перший план вивчення ландшафту, крайового спільного проживання людини і природи й пов'язав географію з історичними процесами в царині цього спільного життя, позначившись на побудові планів і програм сучасної школи"[19]. Тому не випадково в пропонованих програмах багато місця відводилося дослідженню економічних можливостей краю. На першому плані були питання, пов'язані з вивченням географічних умов, природних багатств, корисних копалин, статистики, топоніміки, демографії краю тощо.

Реалізація поставлених завдань в Україні набула динамічного розвитку, особливо після проведення I Всеукраїнського з'їзду з питань вивчення продуктивних сил та народного господарства в Україні. Ряд доповідей також було присвячено впровадженню краєзнавства в шкільні програми, а також проведення краєзнавчої роботи серед учнівської молоді за допомогою використання позакласних форм і методів навчання[20].

У 1924 році відбулася II Всесоюзна краєзнавча конференція, яка чіткіше окреслила найближчі завдання в галузі шкільного краєзнавства, зокрема в резолюціях секції шкільного й екскурсійного краєзнавства наголошувалося на таких першочергових завданнях: "...а) конкретизація методичного розроблення наявних краєзнавчих програм, які в схематичному вигляді мало доступні педагогу-масовику; б) накопичення й оброблення спільного з науковими краєзнавчими організаціями матеріалу щодо місцевого краю, необхідного для роботи у школі. На місцях мають бути видані такі посібники: короткі довідники про цей край з фактичним і цифровим матеріалом, карта району і карти дрібних підрозділів, путівники, виклад чергових завдань культурного і господарського будівництва Радянської влади в цьому районі, створення книг для роботи чи інструкцій для краєзнавчих занять учнів; в) організація краєзнавчої перепідготовки вчителів, встановлення постійних зв'язків між школою і краєзнавчими установами (науковими товариствами, музеями)"[21].

Різні періодичні видання, зокрема науково-методичний бюлетень УКК "Краєзнавство", орган Наркомату освіти "Шлях освіти" широко пропагували досвід викладання історії краю, шкільного краєзнавства. У часописі "Краєзнавство" містилася окрема рубрика "Шкільне краєзнавство". На жаль, часопис був більш популярним серед міських освітніх закладів, до сільських шкіл він майже не потрапляв. Це в першу чергу було пов'язано з жалюгідним фінансуванням сільських шкіл, у яких часто не вистачало коштів на необхідні речі — підручники, меблі, навіть крейду [22]. Тому для звичайних шкіл часопис був розкішшю. Учителі переважно користувалися особистим досвідом, який допомагав їм проводити уроки з краєзнавства. На свій страх і ризик вони складали власні програми, у яких краєзнавство як елемент був присутній в кожному предметі. Ці програми значно відрізнялися від тих, які пропонувалися в педагогічній пресі (наприклад, краєзнавчі програми, надруковані в часописі "Шлях освіти", вимагали то значних транспортних витрат для проведення багатоденних екскурсій, то певної бази знань серед учнів і спеціальної підготовки вчителя для вивчення геодезичних можливостей краю)[23]. Вони були ближчі до реальності і враховували психологічний, віковий, фізичний і феноменологічний розвиток дитини.

Пропоновані шкільні програми визначали два головних принципи шкільного краєзнавства:

1. Потрібно вивчати зв'язок між явищами довкілля і виробничими силами. У програмах ДВР ця теза окреслена достатньо чітко. Саме краєзнавство давало змогу об'єднати природу, працю і суспільство. Відзначалося, що неможливо досконало вивчити економіку, якщо ігнорувати природу, яка є основою для розвитку виробничих сил і виробничої діяльності населення. У той же час, досліджуючи природні умови певного краю, треба брати до уваги й суспільно-економічний бік.

2. Явища навколишнього середовища слід вивчати в їх динаміці. Краєзнавство — це наука про розвиток, постійні зміни, еволюцію життєвих явищ певного краю. Тому перед учителями-краєзнавцями програми ДВР ставили конкретне завдання: "Логічно витікає

для кожного краєзнавця забов'язання взяти найактивнішу участь у цьому динамічному процесі: допомогти своїми зусиллями скоріше збудувати соціалістичну державу"[24].

Аналіз комплексних програм показав, що всі теми зі шкільного краєзнавства можна поділити на дві основні групи: а) орієнтувальні; б) спеціальні (поглиблені). Можливість отримати наукові результати давали тільки останні.

Орієнтувальні теми мусили давати учням лише початкові знання про край. Пізніше вони ставали основою для побудови світогляду дитини. Ці теми допомагали встановити "дослідний апарат" дитини і створити необхідні навички і вміння для більш поглибленої дослідницької роботи.

Програми ДВР перших трьох років навчання I рівня якраз складаються з таких (найбільш простих і доступних) орієнтувальних тем: "Наше село", "Наша волость", "Наш край".

А вже для учнів II рівня впроваджувалася складніша тематика. Треба відзначити, що спеціальні теми не завжди входили до складу шкільних програм, тому з ними пропонувалося знайомитися під час гурткової роботи. Специфіка опрацювання цих тем передбачала тривалу розробку, а це не давало можливості поєднувати їх із звичайною шкільною роботою. Усі теми мали відповідати рівневі розвитку учнів і бути цікавими для них.

Наведемо кілька прикладів спеціальних тем, розроблених авторами комплексних програм:

- "Місцеве фабрично-заводське й кустарне виробництво". Під час вивчення цієї теми пропонувалося ознайомлення не тільки із сучасним станом виробництва, але й обов'язково робився екскурс в минуле, простежувалося виникнення і становлення фабрично-заводського виробництва в краї.

- "Погодні умови нашого краю". У межах цієї теми учні мусили робити метеорологічні і фенологічні спостереження, а також укладати місцевий календар природи й сільськогосподарських робіт.

- "Сільськогосподарське виробництво". Ця тема виділялася серед інших своєю масштабністю. Під час її вивчення школярі досліджували господарство, промисли, кустарне виробництво (сьогоднішнє й минуле), проводили порівняльний аналіз різних видів господарства[25].

Зауважимо, що виконання подібних завдань вимагало від шкіл і краєзнавчих гуртків ґрунтовної підготовки, навичок, певного досвіду дослідницької роботи.

У цьому плані цікавим є досвід Липецької школи № 2 на Харківщині. На початку 20-х років XX ст. школа під керівництвом директора П. В. Щепкіна проводила велику краєзнавчу роботу. Запропонована комплексна програма проороблялася і на I, і на II рівнях семирічки, але з різним ступенем поглибленості. Для першого рівня навчальний матеріал розподілявся за роками навчання, відрізнявся територіальними масштабами і кількістю об'єктів дослідження. Учні другого рівня семирічки вивчали краєзнавчий матеріал за певною тематикою. Наприклад, знайомство з працею селянина і ремісника в межах індивідуального господарства проводили учні других класів. Програма третіх класів передбачала вивчення праці селян, ремісників, робітників у масштабі цілого села. Четверокласники досліджували ремесло і фабричне виробництво округу. У п'ятому класі вивчали економіку села і кустарних промислів. У шостому досліджували край із поглибленим ознайомленням з окремими видами фабрично-заводського виробництва[26].

Як вже відзначалося раніше, краєзнавство за комплексними програмами ДВР було динамічним. Воно передбачало впровадження в шкільну практику активних методів, розрахованих на виявлення дитячої ініціативи. Для того, щоб запобігти можливим педагогічним і методичним помилкам, а також перевантаженню дітей нецікавими, іноді сухими краєзнавчими завданнями, указівками, потрібно було заохочувати всіх дітей до спільного планування тем із краєзнавства. Це дозволяло враховувати інтереси учнів, тобто спрямовувати їх на плідну, творчу працю і результативне навчання.

Застосування інноваційних методів давало позитивні результати. Діти із захопленням займалися краєзнавчими дослідженнями. Результати своєї роботи вони намагалися оприлюднити: у школах виникали музеї, виставки, рукописні часописи і збірники.

Уже згадана Липецька школа № 2 мала природничий кабінет, чи музей природи, як його з гордістю називав директор школи П. В. Щепкін. Тут були зібрані різноманітні експонати: екземпляри природного матеріалу, опудала тварин, колекція метеликів, гер-

барії. Цей кабінет обслуговував навчальні потреби не тільки молодших, а й старших класів. У Щепкінській школі не уявляли, як можна давати уроки з природознавства без наочності, яка була зібрана самими учнями під час занять із краєзнавства.

Школярі з радістю долучалися до самостійного виготовлення колекцій під час виконання домашнього завдання, а також під час шкільних занять.

Але, на наш погляд, найбільший інтерес становить рукописний часопис школи "Пчелиный улей", у якому містилися дитячі спостереження за життям краю. "Пчелиный улей" організовував дітей, стимулював їх до поглибленого дослідження краю, до спостережень і власних літературних спроб.

Охайно оформлені зошити знайомлять нас із тим, як маленькі діти, учні 3–4 класів, виступали з оповіданнями, віршами. У рукописних виданнях Липецької школи № 2 збереглися спостереження учнів 6 і 7 класів на тему "Торгівля в місті". Діти відвідували ринки міста. Свої враження вони вмістили в "Пчелином улье": "В городе живут лавочники, мясники, кулаки. Тут редко встретишь порядочного человека". Негативне ставлення селянських дітей до міського життя ми спостерігаємо в учнівських нотатках: "Одежда в городе мещанская, — зауважує учень Т. Чернявський, — идет какая-нибудь толстая девка, воображает из себя барышню, в белых туфельках и обязательно на высоких каблуках, а ножища огромная". А учениця О. Борисова відмічала: "Крестьяне не пудрятся и не мажутся, а в городе мажутся, пудрятся и навиваются". На перший погляд здається, що дитячі спостереження наївні, але саме вони можуть бути цінним матеріалом для дослідників мікроісторії. Констатуючи стилістичну недосконалість, скупість, а іноді й безпорадність "дитячої" мови, неможливо залишити поза увагою високий ступінь безпосередності, емоційності і відкритості, уміння оригінально сприймати навколишній світ, який діти в доступній їм формі фіксували в текстах. "Бідність" мови повністю окупається достовірністю і навіть граничною чесністю дитини, бажанням своїми спогадами відтворити все так, як це було насправді. Взагалі "дитячі тексти", які ми відносимо до наративних джерел, а також до матеріалів різного роду опитувань і анкетувань, це, як правило, фіксація, інтерпретація й актуалізація подій, явищ важливих для дитини. У той же час у цих текстах знаходять відображення акценти, які на той момент були актуальні і важливі для дорослих, які працюють з дитиною. Такі джерела потребують особливого ставлення з боку дослідників. Річ у тому, що в свідомості дитини знаходять відбитки "дорослих" оцінок, але діти обов'язково вносили і фіксували у власних спостереженнях досвід своєї соціальної групи.

Для знайомства з методикою роботи на уроках краєзнавства доцільно дослідити розробку теми "Село взимку". Дітлахи ділилися на невеличкі групи по 3–4 особи. За завчасно розробленим планом вони проводили дослідження селянських дворів. Учні досить серйозно готувалися до цієї роботи. Заздалегідь створювалися спеціальні анкети для опитування населення. Під час анкетування школярі намагалися дізнатися у господарів їх прізвище, склад родини, кількість обробленої землі, урожайність, чи вистачає хліба на потреби родини, чи займається селянин тваринництвом і чи має з цього прибуток. Дітей цікавили й інші заняття селян, а також фольклорний матеріал, спогади старих мешканців села.

Запровадження такої форми роботи, безпосереднє спілкування з господарями селянських дворів і їх родинами викликало у дітей різні емоції. Одна дівчинка, Панкова Тетяна, під враженням збирання матеріалу написала вірша, який помістила в збірці "Пчелиный улей" під назвою "Исследование жизни крестьян в селе" [27].

Органічне поєднання програмної і позакласної краєзнавчої роботи було невід'ємною складовою шкільного краєзнавства. "Ні в чому іншому дитина не організовує так свого мозку, не озброює себе методами саморозвитку й наукової праці, як тільки під час дослідження близьких їй явищ довкілля… Місцевий край з усіма його життєвими подробицями — ось де мусять починатися всі струмочки нашої освіти", — писав журнал "Шлях освіти" [28]. Саме тому методистами і вчителями розроблялися науково-методичні засади позакласної роботи.

Як один із прикладів успішної та результативної діяльності шкільних краєзнавчих гуртків можна навести досвід Великописарівської семирічної школи на Харківщині. Краєзнавчий осередок був заснований у 1922 році. Організатор і керівник гуртка вчитель П. А. Сапухін[29] висував високі вимоги до його

учасників, піклувався про актуальність порушених проблем. Результати краєзнавчої роботи учнями опрацьовувалися і систематизувалися у шкільному музеї. Його колекція археологічних знахідок була дуже різноманітною. Тут зберігалися кам'яні молотки, стародавній посуд, зброя, гарматні ядра, нумізматична колекція, прикраси тощо. Вивчаючи історію району, члени гуртка використовували оповідання й народні спогади про давнину, церковні архівні матеріали, друковані видання та інші джерела. Школярі видавали рукописні збірки, які потім використовували на уроках. Якщо подивитися на тематику, розроблену на їх сторінках, можна з упевненістю сказати, що вона могла б стати основою нарису про Великописарівський район, бо включала:

I. Передісторичні часи.

II. Боротьба з татарами на наших землях та будування Білгородської лінії.

III. Місто Вільний Курган і села, що входили до складу його повіту у ХУІІІ ст.

IV. Сторінки з історії села Велика Писарівка.

V. Вулиці Великої Писарівки та походження їх назв.

VI. Часи кріпацтва в нашому районі.

VII. Поміщики нашого району.

VIII. Славетні діячі серед нашого населення [30].

На наш погляд, найбільш вдало була розроблена тема, присвячена кріпацтву. Учні збирали спогади про кріпаччину. У межах комплексної програми відбувалося вивчення кількох предметів: суспільствознавства, рідної мови, історії. Унаслідок опитувань був укладений альбом, який містив твори дітей, малюнки, діаграми. Іншій альбом давав яскраву ілюстрацію кріпацтва. Матеріал був зібраний під час бесід зі старими людьми, які пам'ятали ті часи, і зафіксований у письмових роботах: "Втеча селян у солдати", "Самогубство пастуха", "Історія нашого села", "Оповідання дідуся Панкратова", "Важка праця жінок-селянок". Великий інтерес викликають і інші нариси з історії краю, що були розроблені учнями Великописарівського краєзнавчого гуртка. А саме: "Вольновський монастир у ХУІІ та ХУІІІ ст.", "Минувшина села Ямного", "Історіографія В.-Писарівського району".

Члени гуртка активно займалися лекційною практикою. З 1922 по 1928 роки для мешканців району було прочитано понад 50 лекцій краєзнавчого змісту; учні охоче проводили екскурсії у шкільному музеї.

Позакласну краєзнавчу роботу організовували і керівники краєзнавчих гуртків, працівники музеїв на Харківщині. Скажімо, робота шкіл Ізюмщини гуртувалася навколо місцевого краєзнавчого музею. Тут проводилися численні екскурсії як в музеї, так і за його межами. Завідувач музею М. С. Сібільов читав популярні лекції перед дитячою та дорослою аудиторією. У цій справі активну участь брав і професор О. С. Федоровський, який, крім методичних порад та зауважень, проводив екскурсії з учнями околицями Ізюма [31].

У другій половині 20-х років ХХ ст. великого поширення набуває така важлива форма вивчення і пропаганди історії рідного краю, як проведення навчальних екскурсій. Екскурсія була визнана універсальним краєзнавчим методом. Вивчення історії, природи, народногосподарських об'єктів села чи міста доповнювалось візуальним спостереженням та фіксацією важливих моментів, які не може дати жодний підручник. Адже для учнів отримання інформації в такому вигляді є доступнішим. Діти краще опановують матеріал, який пояснюється на близьких і зрозумілих прикладах з близького для них середовища. Зрозуміло, що екскурсія буде корисною в разі її досконалої підготовки. Учителю слід було заздалегідь розробити зміст і маршрути екскурсії. Однак самостійно з цим завданням він не завжди міг впоратися. Вчителю часто-густо не вистачало навичок екскурсійної роботи, методичної підготовки, літератури краєзнавчого змісту, а іноді елементарних знань. Отже, для впровадження екскурсій потрібна була відповідна допомога. У цьому напрямі заслуговує на увагу позитивний досвід науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія. Викладачами кафедри було розроблено типовий посібник з організації проведення історичних екскурсій "Слобожанщина в екскурсіях", відредагований професором О. В. Вєтуховим [32]. У ньому наводилися сотні різних туристичних маршрутів по території Слобідської України, багато цікавих відомостей з історії рідного краю. Цей посібник був незамінним під час проведення позашкільних форм роботи, він мав важливе значення в навчальному процесі, а в окремих випадках може використовуватись і сьогодні [33].

Екскурсії застосовувалися не тільки під час уроків, але й були одним із позашкільних

методів. Найважливішим є те, що під час цієї роботи відбувалося заохочення учнів, їх згуртування навколо вчителя, зближення між собою. Таким чином, досягався подвійний результат — освітній і виховний. Організаційне поєднання шкільної і позакласної роботи було невід'ємною частиною шкільного краєзнавства.

Центральною фігурою в шкільному краєзнавстві був учитель. Його роль величезна. Ще з часів виникнення дореволюційних товариств та інших об'єднань учителі зарекомендували себе як мобільна інтелектуальна опора науковців-дослідників, здатна не тільки виконувати практичні завдання, а й бути творчим механізмом справи. Виключно важливу роль відігравав сільський учитель, який часто був єдиним представником інтелігенції і носієм культури на селі.

Як постійний резерв громадсько-наукової краєзнавчої роботи розглядали цю категорію людей і місцеві наукові товариства[34]. Для окреслення шляхів і методів шкільної краєзнавчої роботи в Харкові у 1924 році за ініціативи наукових кіл Харківського інституту народної освіти було утворено "Клуб червоного вчителя". Клуб також став центром культурно-освітньої роботи серед студентства, педагогічного і технічного персоналу інституту, освітян Харкова[35]. Головними формами роботи клубу були як лекції, з'їзди, наради, так і гурткові засідання.

Отже, бачимо, що вчителі зарекомендували себе не тільки як інтелектуальна опора науковців, вони мали бути творчим механізмом справи. Французький педагог А. Слюїс у своїй роботі "Про викладання географії" писав: "Учитель, який зміг розбудити в учневі любов до вивчення і дослідження природних і суспільних явищ, місцем дії яких є область, де вони мешкають, — до джерела, гір, ланів, до тваринного і рослинного світу, до звичаїв, традицій мешканців, їх суспільного устрою, поезії, мистецтва — є справжнім учителем, тому що він викликав у серцях дітей захоплення наукою"[36]. Таке ставлення до шкільних педагогів було закономірним, оскільки вся система підготовки вчителя була націлена на формування краєзнавця-організатора.

Педагог мусив запроваджувати "дух і метод дослідження" в навчальний процес. Якщо розуміти цей термін правильно, його зміст багато чого може навчити викладачів. Суть його полягає не в тому, щоб направляти школяра до відкриттів, які б мали наукову вагомість. Перед вчителем ставилось конкретне завдання — виховувати в школяреві вміння самостійно мислити, працювати в колективі, тобто давати можливість учню спостерігати, робити і повторювати прості дослідження, добувати знання. Під час ознайомлення з темою школяр самостійно мусив висувати завдання, розробляти програму, вирішувати можливість розподілу тем між групами й окремими учнями, контролювати виконання завдань, а потім провести апробацію результатів, які були одержані внаслідок екскурсій, лабораторним шляхом, вивченням літератури та архівних документів, усним опитуванням та за допомогою анкетування. Так, через самостійне пізнання діти вчилися робити відкриття. Як вірно зазначає В. В. Бездрабко, виокремлюючи суть у взаєминах між складовими частинами словосполучення "краєзнавство і освіта", завдання учителя полягало у вихованні індивіда Дослідником і Громадянином свого краю і Вітчизни[37].

Відзначаючи беззаперечні досягнення в організації викладання краєзнавства в школі та налагодження різноманітних форм позакласної гурткової роботи, не можна не помітити того, що нерозв'язаними залишалися такі гострі питання: на місцях бракувало багатьох матеріалів, щоб розпочати краєзнавчу роботу планово; катастрофічно не вистачало літератури, технічних приладів; у сільській місцевості дуже складно було проводити таку форму роботи, як екскурсія. Місцеве населення вважало екскурсії прогулянками, заважаючи тим самим роботі школи.

Матеріальна база школи була слабкою. У статті "Чергова робота в краєзнавстві" зазначалося, що: "...неприємним моментом в краєзнавстві є матеріальна частина. Наважтеся вивчати природу місцевості, наважтеся гербаризувати, колекціонувати, виготовляти опудала, моделі, діаграми, мапи, будувати тераріум, акваріум, коли в школі, крім стін і дошки для писання, ніяких матеріалів більше нема!? Де вже тут говорити про шафи під різні експонати. Отже, коли педагог знайде в собі сили побороти глузування й ворожнечу з боку оточення, коли зможе знехтувати погрозу провалу учня на конкурсі, то третє гальмо, матеріальне, буде тим дев'ятим валом, що поглине цього звитяжця. А треба сказати, що "звитяжців" тих не дуже то й багато"[38]. Крім того, доречним буде згадати і про жалюгідне

становище вчителя, на плечі якого було покладено відповідальність за впровадження краєзнавства в школах. Упродовж 1920 — 1923 років школа “не знала ніякого бюджету”, боролася за своє існування[39]. Матеріальне становище радянського вчителя 1920-х років не піддавалося будь-якому порівнянню (оплата праці становила 1/7 частину прожиткового мінімуму)[40]; невпорядковане життя, голод, відсутність житла спричиняли самогубства серед учителів[41]. Мізерне бюджетне фінансування унеможливлювало раціональну організацію шкільного життя, планомірне навчання дітей, наукову уніфікацію самої мережі освітніх установ.

Великий вплив на розвиток шкільного краєзнавства мало ідеологічне втручання. На початку 1930-х років на засіданнях краєзнавчих секцій порушувалося питання про необхідність диференціювати краєзнавців, активно викривати залишки “куркульсько-дворянського краєзнавства”, рішуче звільнятися від класово-шкідницьких сил, що засіли в краєзнавчих товариствах[42]. Подібні настрої не могли не зачепити шкільне історичне краєзнавство. У журналі “Комуністична освіта” — органі Наркомату освіти Україні 1931 року була вміщена передовиця під назвою “Основні засади побудови програми й організації педагогічного процесу в семирічній школі”, яка висувала нові вимоги до суспільних наук: “1) дати молоді знання і вміння виробити у себе комуністичні погляди; 2) сформувати вміння правильно осмислювати основні явища суспільного життя, класової боротьби, міжнародного революційного руху; 3) засвоїти, у чому полягає правильний шлях будівника соціалізму в СРСР; у чому значення диктатури пролетаріату; 4) виховати інтернаціоналіста, дати пролетарське розуміння національного питання, озброїти учня на вирішальну боротьбу з націоналізмом; 5) виховати войовничих атеїстів; дати розуміння генеральної лінії партії і необхідності боротися з ухилами; 7) виховати вміння і класову свідомість до праці”[43]. Як бачимо, жодного рядка про впровадження краєзнавства, використання його з виховною метою. Навпаки, на сторінках періодичних видань спостерігаються критичні викривальні публікації в бік школи. Особливо негативно це позначилось на вчителях історикахкраєзнавцях. Більшість із них були настільки налякані, що стали відходити від історичної роботи. Багато програм, посібників, видань краєзнавців були визнані шкідливими та вилучені зі шкільних бібліотек. Унаслідок цього загальмувалося вивчення історії сіл і колгоспів, посилився бюрократичний контроль за діяльністю вчителя-краєзнавця[44].

Таким чином, протягом 20-х років XX ст. шкільна історична освіта, а в її межах і краєзнавство, переживає багато трансформацій, які пояснювалися складністю переходу освіти на нові ідеологічні позиції, а також гострою нестачею науково-педагогічних кадрів. Пошуки нових організаційних форм освіти доповнювалися також структурною перебудовою вищої історичної освіти, а це ще більше ускладнювало ситуацію, призводило до суттєвих прорахунків у галузі вивчення історії.

Джерела та література

1 *Кузьменко М. М.* Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 67.
2 *Чадаєва К. Ю.* Розвиток історичної освіти в Україні у 20 — 30-ті роки XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський художньо-промисловий інститут. — Х., 1995. — С. 134.
3 *Там само.* — С.134.
4 *Бущик Л. П.* Очерки развития школьного исторического образования в СССР. — М.: Из-во Ак. пед. наук РСФСР, 1961. — С. 199.
5 *Чадаєва К. Ю.* Розвиток історичної освіти в Україні у 20 — 30-ті роки XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський художньо-промисловий інститут. — Х., 1995. — С. 134.
6 *Кузьменко М. М.* Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 71.
7 *Сборник* действующего законодательства УССР по народному просвещению. — Х.: ДВУ, 1926. — С. 170.
8 *ЦДАВО України.* — Ф.166. — Оп. 1. — Спр. 872. — Арк. 54.
9 *ДАХО.* — Ф. Р.820. — Оп. 1.– Спр. 165. — Арк. 1–131.
10 *Бездрабко В. В.* Дослід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки //

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. праць молодих учених. — Х.: Б. в., 1998. — Вип. 3. — С. 12–17.
11 *Бущик Л. П.* Очерки развития школьного исторического образования в СССР. — М.: Из-во Ак. пед. наук РСФСР, 1961. — С. 201.
12 *Музиченко А. Ф.* Динамическое краеведение в программах ГУС`а и его метод // Вопросы краеведения в школе: Сб. статей/ под ред. В. П. Буданова, И. С. Семенова. — Л.: Брокгауз-Ефрон, 1925. — С.51.
13 *Музиченко О.* Краєзнавство в комплексних програмах та його метод // Шлях освіти. — 1925. — № 5–6. — С. 66.
14 *Программы ГУС`а* и проблема комплексности в преподавании // Вестник просвещения. — 1924. — № 1. — С. 30–45.
15 *Чадаєва К. Ю.* Розвиток історичної освіти в Україні у 20 — 30-ті роки XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський художньо-промисловий інститут. — Х.,1995. — С. 139.
16 *Бущик Л. П.* Очерки развития школьного исторического образования в СССР. — М.: Из-во Ак. пед. наук РСФСР, 1961. — С. 43.
17 *Программы ГУС`а* и проблема комплексности в преподавании // Вестник просвещения. — 1924. — № 1. — С. 30–45.
18 *Равич-Щерба Е.* О комплексном методе преподавания // Просвещение Донбасса. — 1924. — № 1–2. — С.25–31.
19 *Краєзнавство* в школі // Шлях освіти. — 1925. — № 11. — С. 3–8.
20 *ЦДАВО України.* — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 253. — Арк. 325.
21 ДАХО. — Ф. Р.820. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 10.
22 *Курило-Кримчак А.* Про краєзнавчу роботу у школі // Краєзнавство. — 1925. — № 6–10. — С.16–19.
23 *Краєзнавство* в школі // Шлях освіти. — 1925. — № 11. — С. 3–8.
24 *Краеведение* в школе/ Сб. статей под ред. А. Катанской. — М.: Работник просвещения, 1928. — С. 8.
25 *Музиченко О.* Краєзнавство в комплексних програмах та його метод // Шлях освіти. — 1925. — № 5–6. — С. 59–70.
26 *Чавдаров С.* Липецька школа ім. П. В. Щепкіна. — К., 1939. — 150 с.
27 *Там само.* — С.80.
28 *Овод П.* Гуртова наукова робота з дітьми як засіб до громадянського виховання // Шлях освіти. — 1924. — № 6. — С. 145–152.
29 *Див. методичні* поради з шкільного краєзнавства, зроблені П. А. Сапухіним: Дослідча робота в справі вивчання історії місцевого краю // Шлях освіти. — 1925. — № 11; Музейна робоа в школі // Шлях освіти. — 1926. — № 3; Справа з місцевими архівами // Радянська освіта. — 1926. — № 11; З досвіду археологічної роботи школярів // Радянська освіта. — 1928. — № 7–8.
30 *Краєзнавство* в школі // Шлях освіти. — 1925. — № 11. — С. 3–8.
31 *ДАХО.* — Ф. Р.203. — Оп. 1. — Спр. 13.– Арк. 2–5.
32 *Самоплавська Т. О.* Були досягнення і прорахунки (Шкільна освіта в історичній ретроспективі) // Рідна школа. — 1994. — № 3–4. — С. 75–76.
33 *Слобожанщина* в екскурсіях. — Х.: ДВУ, 1928. — 95 с.
34 ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп. 6. — Спр. 610. — Арк. 130.
35 ДАХО. — Ф. Р.820. — Оп. 1.–Спр. 1083.– Арк. 8.
36 *Цит.: Кагаров Е.* Современные течения в методах преподавания географии и краеведения в Германии // Краеведение. — 1926. — № 4. — С.515.
37 *Бездрабко В. В.* Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920 — 1930-х рр.: Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.06/НАН України, Ін-т укр.. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2000. — С. 92.
38 *Чергова* робота в краєзнавстві // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С.15.
39 *ЦДАВО України.* — Ф.166. — Оп. 2. — Спр.287. — Арк.38.
40 *Кузьменко М. М.* Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С.71.
41 *Самоубийства в СССР.* 1922 — 1925. Статистика в СССР. — Т. XXXV. — Вып. 1. — М., 1927. — С.16–30.
42 *Рябокобила О. О.* Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки XX ст.: Дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01/ Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2000. — С. 138.

43 *Цит.: Удод О. А.* Історична наука і освіта в дзеркалі періодики 1930-х років // Борисфен. — 1999. — № 10 (100). — С. 18.
44 *Олейник М. М., Пітінова Т. Г.* Доля вітчизняного історичного краєзнавства в кінці 20 — поч. 30-х рр. XX ст. // Зб. наукових праць. — Серія: Історія та географія. — Х., 1997. — Вип. 1. — С. 155–162.

Olga Kashaba

The methods of local history teaching in schools of Kharkov region in 1920-th

This article studies the process of formation and development of history knowledge in Kharkiv region. Based on a wide variety of sources, local history study efforts of the local educators, which constituted a back ground for subsequent local studies, are studied detail.

Key words: *educators, local history studies, instructional research, educational institution, local history publications.*

УДК 908: 069, 157; 940,5(477)

Олена Костюкова (м. Черкаси)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті досліджено суспільно-політичні процеси становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках XX століття. Проаналізовано взаємозв'язок краєзнавчо-екскурсійної справи з краєзнавством та охороною пам'яток. Розкрито запровадження краєзнавчих екскурсій в навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів.

Ключові слова: *краєзнавчо-екскурсійна справа, краєзнавчі екскурсії, краєзнавство, охорона пам'яток, навчально-краєзнавчі екскурсії.*

I. Вступ. В сучасних умовах розбудови незалежності в Україні, невід'ємною складовою національного і духовного відродження стає краєзнавчо-екскурсійна справа як важливий фактор освіти, підвищення культурного рівня, виховання, екологічного оздоровлення українського суспільства. В зв'язку з цим стає необхідним дослідження основних напрямів краєзнавчо-екскурсійної справи в історичному вимірі. З самого початку свого розвитку вона виконувала важливі науково-пізнавальні функції, тісно взаємодіяла з краєзнавчою, пам'яткоохоронною, природоохоронною роботою. Особливого значення набуває відродження кращих традицій вітчизняного екскурсознавства у краєзнавчій роботі серед молоді та учнівства.

Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми визначає такі етапи: 20-ті — 50-ті роки, 60-ті — 80-ті роки, 90-ті роки XX ст. і 2000-ні роки. Необхідно відмітити, що в літературі 1960–80-х років питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках XX ст. в Україні окремо не розглядалося. І тільки з прийняттям незалежності України запропонована тематика починає обговорюватися на науково-практичних конференціях і висвітлюватися в працях науковців. Зокрема Я. Верменич розкриває питання про використання матеріалів з життя і діяльності видатних вчених 20-х років в сучасних краєзнавчо-екскурсійних програмах[1]. Розвідка Р. Маньковської присвячена становленню музейної мережі України в 1920-х роках як передумови розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи[2]. Краєзнавчий та екскурсійний аспект діяльності Спілки письменників України у 20-х роках визначає В. О. Савчук[3]. Основні напрями краєзнавчо-екскурсійної справи 20-х років у короткому екскурсі в історію вітчизняного туризму узагальнює С. І. Попович[4].

В історіографії досліджуваної теми важливими є наукові видання Інституту історії України НАН України і Всеукраїнської спілки краєзнавців "Історія України, маловідомі імена, події, факти", журнал "Краєзнавство" тощо.

II. Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлюється тим, що історичний розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи у контексті суспільно-культурологічних процесів 20-х років XX ст. в Україні, поки що, є недостатньо вивченим і потребує подальшого глибокого осмислення. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналітичного підходу з урахуванням історичної практики та досвіду, узагальнити основні закономірності розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи у 20-х роках і впроваджувати їх на якісно новому сучасному рівні.

III. Результати дослідження. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках XX ст. відбувався в складних суспільно-політичних умовах. Саме тоді, коли починала утверджуватися нова державна система, був період короткочасного, але значного піднесення освітньо-культорологічних процесів. Краєзнавчо-екскурсійна робота займала чільне місце в діяльності навчальних закладів: шкіл, технікумів, робітфаків, інститутів. Шкільні програми з ряду дисциплін базувалися на краєзнавчому матеріалі, екскурсії, в свою чергу, доповнювали їх, розширювали загальний кругозір у школярів та студентів.

Педагогічна цінність екскурсій полягала в тому, що вони надавали можливість учням

охоплювати складні явища, синтезувати матеріал, який накопичувався в процесі навчальної роботи, поширювати кругозір та практичний досвід[5]. В 1920-х роках значну увагу було приділено викладанню краєзнавства. Краєзнавчий матеріал збирався шляхом екскурсій і тривалих систематичних спостережень, "тому що за одну екскурсію нічого не зробиш"[6]. Екскурсії були основою вивчення курсу "Краєзнавство". Найпоширенішою формою навчання було проведення краєзнавчих екскурсій до лісу, на річку, в сусідні села, по історичних місцях, у музеї[7]. Краєзнавчі екскурсії організовувалися як міськими, так і сільськими школами. В перший рік навчання першого концентру трудової школи проводилися екскурсії для вивчення кварталу, району. Другий рік навчання програмував екскурсію по місту, а третій — по всій окрузі. На другому концентрі продовжувалося вивчення місцевого матеріалу засобами екскурсій. Четвертий рік навчання передбачав розширену екскурсійну програму по УСРР та СРСР[8]. Учням сільських трудових шкіл екскурсії "відкривали нові підходи до свого села"[9].

В 1924 році для 1217 учнів і 96 учителів Уманського, Шевченківського, Білоцерківського, Київського округів організовувалися екскурсії за маршрутами: Корсунь — Київ, Вільшана — Київ — Катеринослав — Кривий Ріг — Звенигородка, Миронівна — Київ — Канів, Сухоліси — Фастів — Москва — Ленінград — Сухолеш, Городище — Черкаси — Катеринославль — Херсон — Одеса — Миколаїв — Кривий Ріг — Городище. Це були учні та вчителі Шполянської, Боярської, Богуславської, Деренківської, Ржищивської, Городищенської, Христинівської, Петропавловської, Канівської трудових шкіл. В тому ж 1924 році організовувалися екскурсії для 427 учнів та 53 вчителів 12 трудових шкіл і двох дитячих будинків м. Києва[10]. Для 750 учнів установ соціального виховання Криворізького округу були заплановані екскурсії до Катеринослава, в Асканію Нову, до Дніпровських порогів. Готувалися до екскурсій також 504 учні з 10 шкіл міста Катеринослава[11]. В 1926 році трудові школи № 4 і № 5 міста Жмеринки організовували екскурсії для 7 учнівських груп[12]. Переборюючи складності організаційних моментів, школи намагалися розширити маршрути екскурсій в напрямках: до Криму, Москви, Ленінграду, Кавказу і, навіть, до Уралу. В 1924 році 12 шкіл Полтави запланували далекі екскурсії для 786 учнів[13].

Важливою передумовою розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні стало також піднесення краєзнавства. У 1920-х роках відбувся своєрідний злет краєзнавства, як безцінної скарбниці збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього найкращого, що витримало випробування часом в сфері духовної і матеріальної культури[14].

Краєзнавчо-екскурсійна робота спрямовувалася не на просте споглядання і розвагу, а, насамперед, на визначення цінності краю з точки зору природних особливостей, наявності корисних копалин, розвитку продуктивних сил, історико-культурної спадщини, умов життя населення, тощо. З цією метою в краєзнавчих осередках було розроблено таку схему проведення екскурсійно-краєзнавчих досліджень, яка допомагала екскурсантам скласти характеристику раніше недосліджених і невивчених районів України. Екскурсанти оглядали місцевість і докладно зафіксовували всі її особливості, які були пов'язані і з кліматичними умовами, і з географічним положенням, геологічною структурою. Найцінніші відомості надавали місцеві жителі районів. Вони, використовуючи в своїх розповідях перекази, легенди, спомини своїх давніх родичів, описували, наприклад, тваринний і рослинний світ краю в минулому. Екскурсанти складали його порівняльну характеристику, використовуючи здобутий матеріал. Екскурсанти розкривали історію краю, але головна увага була звернута на його сучасне промислово-виробниче значення, на громадське життя, культурний розвиток, умовне життя населення і його зайнятість, зокрема в організації кустарних ремесел [15].

Збір фактичного матеріалу був основним завданням екскурсанта-краєзнавця. Від нього вимагалося дотримуватися основ, які надавали кожному дійству наукову цінність. Такими основами були: найбільша точність і докладність опису явища, за яким велося спостереження.

Краєзнавчі дослідження завжди були властиві екскурсіям. Саме під час подорожей, завдячуючи особливій гостроті вражень, розвивалися допитливість і спостережливість. Для підвищення їх ефективності, екскурсанту рекомендувалося вивчати спеціальну літературе.

Екскурсії визнавалися великою культурною справою. І дійсно, екскурсант під час по-

Схема проведення краєзнавчо-екскурсійних досліджень

Характеристика нового куточка життя на основі зібраного матеріалу.	
	I. Географічні, геологічні і кліматичні особливості.
	II. Природні багатства рослинного і тваринного царства в минулому і сучасному.
	III. Історичні пам'ятники і історія краю в зв'язку з характерними особливостями природи.
	IV. Побутові умови життя населення даного краю і кустарні ремесла.
	V. Промислово-виробниче значення даного краю для держави.
	VI. Громадське життя і культурне багатство.

дорожі знайомився з тим, як в інших місцях робітники і селяни будують життя, з побутом народностей, що населяли Радянський Союз, вивчав природу. У дорозі, постійно зустрічаючись з населенням, особливо з селянством, спілкуючись з ним, він розповідав про те, що довелося побачити і почути, про життя свого міста, фабрики[16].

Краєзнавчі дослідження екскурсантів використовувалися для створення різнопланових маршрутів. Основна увага приділялася освітнім, тематичним, які складалися за певною програмою. Водночас не залишалися поза увагою маршрути, які пролягали через місцевості, привабливі для літнього відпочинку, особливо ті, які були придатні для організації кліматологічних і бальнеологічних курортів[17]. Керівні краєзнавчі органи, комісії багато працювали в напрямку використання своїх внутрішніх резервів для підняття краєзнавчо-екскурсійної справи. В 1926 році Центральне бюро краєзнавства за дорученням культвідділу ВЦРПС взяло на себе справу допомоги членам профспілок і трудящим СРСР у проведенні екскурсій по найрізноманітніших районах країни. Для виконання поставленого доручення Центральне бюро організувало в своїй структурі екскурсійно-довідкове бюро, яке почало співпрацювати з усіма республіканськими краєзнавчими комітетами[18]. Український Комітет Краєзнавства активно підтримував починання, спрямовані на розвиток екскурсійної справи. В 1928 році наукове товариство Комітету взяло активну участь у створенні Українського мішаного пайового екскурсійного товариства[19]. В тому ж 1928 році Комітет розробив і направив у краєзнавчі товариства і комісії матеріали з питань екскурсійної роботи. Пропонувалося здійснити такі заходи: 1. Крайові організації повинні зв'язуватися з тими державними й громадськими установами, що керують екскурсійною справою. При цьому бажане не формальне представництво, а й активна участь в роботі цих установ. 2. Де немає таких установ, краєзнавчі організації мусять взяти на себе ініціативу створення екскурсійного центру. Краєзнавчим організаціям рекомендувалося складати маршрути для екскурсійних груп, сконцентровувати у себе всі відомості про найзручніші місця відпочинку й харчування в окрузі, про вартість послуг, видавати короткі путівники, направляти у місцеву пресу описи найцікавіших місць округи.

Зважаючи на надто малу кількість екскурсійних кадрів, краєзнавчим організаціям пропонувалося взяти на себе початкове об'єднання всіх місцевих сил в справі обслуговування екскурсійних груп екскурсоводами, на них також покладалася організація екскурсійних баз там, де ще не працювали державні, і що цікаво, бажаним на базах було створення, хоча б невеликих, краєзнавчих виставок. Рекомендуючи зазначені заходи, закликаючи краєзнавчі організації до виявлення якнайширшої ініціативи, комітет висловлював впевненість у тому, що краєзнавчі організації зуміють активно охопити екскурсійну галузь роботи і тим самим виконати громадську справу "величезної ваги"[20].

В плані роботи Українського комітету краєзнавства на 1928/29 рік відмічалася необхідність подальшого зміцнення краєзнавчої роботи, поєднання її з екскурсійною. Краєзнавчим товариствам та комісіям було запропоновано відкривати екскурсійні центри і підкреслювалося, що це лише початок великої справи, яка повинна продовжуватися надалі[21]. Цілком закономірним було обрання головою комісії краєзнавчих екскурсій Всеукраїнського екскурсійного товариства керівника етнологічно-краєзнавчої секції Слобожанської комісії краєзнавства професора О. Вєтухова[22]. Голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін підкреслював, що українська культура жива і дієва не стільки існуванням центральних культурно-освітніх установ, скільки активністю широких має населення на місцях[23]. Саме такою активністю характеризувалася просвітницько-екскурсійна діяльність окружних та інших місцевих краєзнавчих організацій.

Краєзнавчі організації пропонували свої дослідження для створення нових екскурсійних маршрутів, а також самі проводили як наукові, так і просвітницькі екскурсії. В 1927 році Білоцерківське краєзнавче товариство, засноване в 1926 році, працювало над виданням краєзнавчого збірника "Білоцерківщина". Товариство Ново-Олександрівської трудшколи Мелітопольського округу організовувало геологічні екскурсії. Гурток аматорів світознавства та краєзнавства міста Хорол Лубенського округу проводив природно-географічні екскурсії з вчителями[24]. Вінницьке краєзнавче товариство випустило плакат "Опис Вінницької округи", з відомостями про природу, історію, економіку, населення, культурні установи. Волинське краєзнавче товариство видало книгу "Волинська округа" для вчителів трудшкіл Волині. Коростенське краєзнавче товариство відзначалося археологічними пошуками, внаслідок яких, крім численних експонатів музею, з'явилася книга Ф. А. Козубовського "Записи про досліди археологічні коло міста Коростеня року 1925". Краєзнавче товариство Ізюмського округу в 1925–1926 роках видало два номери цікавого видання "Старовинності Ізюмщини"[25]. Заходами краєзнавчого комітету Кам'янець-Подільського округу проводились екскурсії по Кам'янцю та його околицях для членів профспілок, робітників освіти, учнів. Організовуючи їх, краєзнавчий комітет зв'язувався з багатьма екскурсійними базами УСРР та РРФСР. Краєзнавче товариство Кременчуцького округу діяло на базі педагогічного технікуму і працювало над підготовкою до друку "Довідника по Кременчуччині"[26]. Робота Воронезького краєзнавчого гуртка в 1928 році складалася з вивчення теоретичних питань, заслуховування доповідей, зокрема, "Техніка краєзнавчих екскурсій". З практичної дослідної роботи гуртка потрібно відзначити дослідження міста Воронежа для створення його докладної карти. Бердянське товариство працювало над вивченням низки сіл, заснуванням місцевого музею та виданням "Провідника для курортників"[27]. В 1929 році членами Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства на учительських курсах було прочитано лекції з методики та методології краєзнавства, проведено зразкові екскурсії. Малинська філія Коростенського краєзнавчого товариства працювала над екскурсійним довідником по Малину та його околицях, Хорольський гурток Лубенського товариства організовував екскурсії по сумісних районах[28].

На одне з перших місць у програмі культурної революції вийшли питання подолання неписьменства, освіти та самоосвіти робітників і селян. Вирішити їх в короткий термін можливо було лише шляхом здійснення низки заходів. Зокрема, у позашкільній освіті все більшого значення набувала практика безпосереднього знайомства з оточуючою природою, пам'ятками історії, культури. Навчальний матеріал все частіше подавався через комплекс екскурсій шляхом наочного показу і сприйняття навколишнього середовища.

Таким чином, масовість і залучення широких кіл громадськості до пам'яткоохоронної роботи, в багатьох випадках, відбувалися шляхом екскурсій і подорожей. Екскурсійний рух збагачувався за рахунок вивчення цінних історико-культурних пам'яток, і сам вкладав значний внесок в їх виявлення, збереження та популяризацію. Екскурсанти, зустрічаючись з пам'ятками історичної вартості, спостерігаючи та описуючи їх, допомагали робити велику справу[29]. Виходячи з цього, пам'яткоохоронні структури звернулися через журнал "Краєзнавство" до учасників краєзнавчо-екскурсійного руху з закликом про те, що вони повинні на кожному кроці почувати себе неначе інспектором охорони пам'яток природи та культури і дбати, щоб інші їх охороняли[30]. Краєзнавчо-екскурсійні центри працювали в

єдиному напрямку з пам'яткоохоронними. Деякі з них, наприклад на Харківщині, офіційно входили до складу місцевих комітетів охорони пам'яток[31].

На основі збережених пам'яток здійснювалася значна кількість тематичних екскурсій, для яких навіть розроблялося спеціальне знаряддя. Всі екскурсійні спостереження, опис місцезнаходження пам'яток, обміри записувалися у зошит значного розміру, що було зручно для накреслення в них планів місцевості[32].

Таке спрямування пам'яткоохоронної роботи сприяло розвиткові краєзнавчо-екскурсійної справи, адже пам'ятки історії, культури, природи становили основний фонд об'єктів для екскурсій і подорожей. Серед них потрібно виділити пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю видатних діячів науки і культури. В 1922 році, в зв'язку з 200-річчям з дня народження Г. Сковороди, під охорону було прийнято його могилу в селі Пан-Іванівка. Туди, спеціально, за дорученням Укрголовполітосвіти, виїхала комісія слухачів Харківських трирічних педкурсів ім. Г. Сковороди. В своєму звіті вони відмітили зацікавленість екскурсантів цим історичним місцем[33]. В 1923–1924 роках були взяті під охорону церква Богдана Хмельницького в Суботові, бійниці XVII століття, Замкова гора в Чигирині з руїнами замку колишньої резиденції гетьмана Богдана Хмельницького, церква Медведівського монастиря[34]. Ці пам'ятки увійшли до екскурсійного маршруту Шевченківського округу: Черкаси — Бужин — Чигирин — Суботово — Жаботин– Кам'янка — Сміла — Черкаси[35]. В 1924 році Черкаський окружний комітет охорони пам'яток мистецтва зберіг від знесення церкву в місті Кам'янка, як пам'ятку історії, пов'язану з рухом декабристів[36]. В 1927 році Харківський краєвий комітет доклав значних зусиль для збереження від руйнування будинку декабристів Муравйових-Апостолів на Лубенщині[37].

З самого початку пам'яткоохоронна справа, як вже зазначалося, трималася на активності громадськості, яку залучили до практичної роботи. Так члени Полтавського комітету охорони пам'яток культури, організовуючи екскурсії до музею Полтавського губернського земства, знайомили екскурсантів не лише з історичним минулим краю, а й зі станом його пам'яток [38].

Виходячи з накопиченого досвіду 20-х років, пленум Комітету охорони пам'яток культури, який відбувся 23 травня 1930 року, в резолюції рекомендував: широко популяризувати цінність пам'яток минулого та їх значення для будівництва соціалістичної культури через періодичну пресу, видавати популярну літературу, провідники з описом пам'яток і заповідників, обов'язково влаштовувати екскурсії. Такі заклики були декларативними, але на місцях в 20-х роках робота в цьому напрямку дійсно проводилася, хоча практично здійснювати її було важко і в економічному і в політичному відношенні. Показовою в цьому напрямку була діяльність інспектора Черкаського окружного комітету охорони пам'яток історії і культури О. М. Олександрова. З метою збереження старовинних монастирів краю він пропагував використання їх приміщень для проведення екскурсій і проживання екскурсантів. Регіональному розгалуженню екскурсійних маршрутів сприяла робота краєвих, окружних та місцевих пам'яткоохоронних комісій, одне з головних завдань яких полягало у складанні першого зведеного реєстру пам'яток.

Для створення зведеного реєстру пам'яток історії, культури та природи територія Української РСР була поділена відповідно до географічно-природних та історичних ознак. Зокрема, Київська інспектура на 16 округів, Харківська — на 12, Одеська — на 9, Дніпропетровська — на 5. І саме через екскурсії планувалося здійснювати інформаційно-популяризаторську роботу комісій.

IV. Висновок. Таким чином, краєзнавчо-екскурсійна справа у 20-х роках XX ст. охоплювала широкі верстви населення. Незважаючи на заідеологізованість, краєзнавчо-екскурсійна справа активно сприяла ефективності навчально-виховного процесу в школах, взаємодіяла з розвитком краєзнавства. Краєзнавчі розвідки закладалися в екскурсійні маршрути, краєзнавчі товариства організовували екскурсії, екскурсанти допомагали складати кадастри пам'яток України. Краєзнавчо-екскурсійна справа сприяла пам'яткоохоронній роботі, пропаганді пам'яток історії, культури та їх збереженню. Кращі здобутки краєзнавчо-екскурсійної справи 20-х років необхідно впроваджувати для її подальшого розвитку на сучасному рівні.

Джерела та література

1 Верменич Я. Висвітлення в ході екскурсій внеску Д. М. Щербаківського в розбудову музеїв Києва в 20-х роках XX ст. // Туристичні ресурси України. — К., 1996. — С. 67–73.
2 Маньковська Р. В. Становлення музейної мережі України в 20-х роках XX ст., як передумова розвитку вітчизняного туризму. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1, 4, 2. — К., 1998. — С. 185–188.
3 Савчук В. О. Краєзнавчий та туристично-екскурсійний аспекти в діяльності Спілки письменників України у 20–80-х рр. XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1, ч. 2. — К., 1998. — С. 203–207.
4 Попович С. Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму. // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 88–98.
5 Година М. Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. — К.: Радянська школа, 1932. — С. 12.
6 Вінник Г. Краєзнавча робота піонерзагону // Дитячий рух. — 1929. — № 3. — С. 13.
7 Гриценко М. С. Нариси історії школи в Українській РСР (1917–1965). — К.: Радянська школа, 1966. — С. 54, 110.
8 Миловидов Л. Краєзнавство в школі. — Х.: Держ. вид-во України, 1929. — С. 5, 52.
9 Парфенюк В. Екскурсійні враження // Виробнича думка. — 1928. — № 2. — С. 4.
10 ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 858. — Арк. 43.
11 Там само. — Спр. 857. — Арк. 22.
12 Там само. — Спр.856. — Арк. 4.
13 Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні історичної памяті багатовікових традицій українського народу // Краєзнавство у відродженні духовності. Досвід, проблеми, перспективи. — К., 1998. — С. 35–40, 55–57, 76–81, 89,90.
14 Погребецкий Н. В помощь туристу. — Х.: Вестник физической культуры, 1928. — С. 6.
15 Степанов Д. А. Памятка рабочего туриста. — М.-Л.: Госуд. Изд-во. — С. 115
16 Криворотченко М. Чергове завдання до обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 9.
17 Державний архів Харківської області. — Ф. Р.1013. — Оп. 1. — Спр. 961. — Арк. 2–3.
18 ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 5. — Спр. 249. — Арк. 3.
19 Лист до всіх краєзнавчих організацій // Краєзнавство. — 1928. — № 1. — С. 22.
20 Звіт Українського Комітету Краєзнавства на 1 січня 1929 р. Додаток № 2. План роботи УКК на 1928/1929 // Краєзнавство. — 1929. — № 6–9. — С. 29.
21 Бабенко Л. Л. Роль інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х –на поч. 30-х років: Дис. канд. іст. наук: 07.00.2 Полтавський пед-й ін-т ім. В. Г. Короленка. — Полтава, 1992. — С. 95.
22 З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1927. — № 3. — С. 25.
23 Там само. — С. 146.
24 Там само. — С. 26–27.
25 З краєзнавчого життя // Краєзнавство. — 1929. — № 3–10. — С. 24–26.
26 Погребецький М. Туристова пам'ятка. — Х.: Фізкультура, 1928. — С. 146.
27 Рудницький С. Радянська туристика одна з підйом краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 27.
28 Державний архів Харківської області. — Ф. Р. 845. — Оп. 3. — Спр. 1029. — Арк. 78–79.
29 Археологічне справління для екскурсій // Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник 1. — Харків: Держ. вид-во України, 1927. — С 19.
30 ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1165. — Арк. 12.
31 Там само. — Оп.1. — Спр. 689. — Арк. 11.
32 Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р. 65. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 130, 132.
33 Тронько П., Нестуля О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури. В. 6 ч. Ч. 1. — К., 1989. — С. 9, 53–54.
34 Державний архів Полтавської області. — Ф. Р. 2068. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 21.
35 Нестуля О. Охорона пам'яток за гетьманату (1918) // Укр.іст. журн. — 1994. — № 2. — С. 101–103.
36 Резолюція Пленуму Комітету Охорони пам'яток культури // Краєзнавство. — 1930. — № 1–5. — С. 166.
37 ДАЧО. — Ф. Р. 65. — Оп.1. — Спр 3. — Арк. 87, 94.
38 Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури на Україні. — Х.: Держ. вид-во, 1927. — С. 103.

Olena Kostukova

The main trends of development of the local lore and excursion activity

The article is devoted to the research of processes in the developrnent of the study of local lore and excursion industry in Ukraine in the 1920's. The study proves that the development of the excursion industry was done on the basis of such important cultural fields as country studies protection of Historical monuments. The article shows the use of excursions in the educational process in secondary schools, vocational schools, and higher educational establishments.

Key words: *local lore and excursion activity, preservation of monuments, local lore excursions.*

УДК 94(477.82) “192/193”

Наталя Кінд-Войтюк (м. Луцьк)

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ТА ПАМ’ЯТОК ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921–1939 рр.)

У статті висвітлюється діяльність Волинського товариства краєзнавців і охорони пам’яток старовини та Волинського товариства приятелів наук по виявленню, вивченню і збереженню історико-культурних пам’яток Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

Ключові слова: *наукові товариства, історична пам’ятка, археологія, історико-краєзнавчі дослідження, видавнича діяльність.*

Для сучасної української історичної науки характерним явищем є помітне зростання інтересу до ґрунтовного краєзнавчого дослідження регіонів та населених пунктів України, тому числі Волині, показу внеску наукових та громадських закладів у вивчення їх минувшини та збереження місцевих пам’яток. Таке звернення до історичних коренів українського народу, відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей сприяють відродженню його національної самосвідомості.

Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграли наукові товариства, що працювали тут впродовж міжвоєнного періоду. Між тим їх діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення. Науковий доробок дослідників з даної проблематики обмежується публікаціями Л. Потапчука, В. П’ясецького, І. Ковальчика[1]. Тут визначаються напрями діяльності товариств, характеризуються основні видання, які з’явились завдяки зусиллям цих установ, подаються матеріали про пошук, вивчення, збереження та оприлюднення історії та старожитностей регіону.

Мета статті — охарактеризувати внесок наукових товариств Волинського воєводства Другої Речі Посполитої у вивчення історії регіону, виявлення та збереження його пам’яток.

Згідно з умовами Ризького мирного договору (18 березня 1921 року) і рішенням Ради послів Антанти (15 березня 1923 року) такі етнічні українські землі як Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Лемківщина та Східна Галичина відійшли до складу Другої Речі Посполитої[2]. Перед цією державою постала проблема швидшої колонізації, полонізації та інтеграції названих українських земель, у тому числі і Західної Волині, до свого складу. Знаряддям такої політики мало стати і місцеве краєзнавство. Досліджуючи історію Волині, її старожитності у потрібному політичному руслі, проводячи пам’яткознавчу та пам’яткоохоронну роботу, можна було швидше асимілювати волинські землі і довести твердження про їх споконвічну польськість.

Найактивнішими дослідниками історії і пам’яток Волині стали Волинське товариство краєзнавців і охорони пам’яток старовини (відділення Польського краєзнавчого товариства) та Волинське товариство приятелів наук.

Ідея заснування на Волині Товариства краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини була висунута З. Морвіцом ще у 1921 році. Однак з’явилося воно тут лише у 1927 році і розпочало власну діяльність у місті Луцьку під керівництвом інженера Ф. Ксенжопольського. Рішенням волинського воєводи від 17 грудня 1927 року Товариство було включене до реєстру товариств і союзів Волинського воєводства під номером 581. Представляв Товариство його президент чи віце-президент. Юридичні акти, зобов’язання, листи від імені Товариства підписували тільки його президент і секретар[3].

У 1933 році Товариство увійшло до складу Польського товариства краєзнавців і опіки над пам’ятками минулого, яке діяло з 1906 року у Варшаві і на початку 1930-х років стало фактично загальнопольською організацією у справі охорони культурної спадщини. У Польське товариство краєзнавців і опіки над пам’ятками минулого до 1933 року влилися вже існуючі аналогічні осередки Кракова, Познані, Катовіце, Львова та багатьох інших міст тодішньої Польщі.

У різні роки Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини

налічувало 200 — 300 членів. Так, у 1931 році його членами були 285 осіб[4]. Члени Товариства об'єднувались у секції: краєзнавчу, музейну, природоохоронну, туристичну та ін. Секції створювались за рішенням воєводської ради Товариства, дотримувались приписів його статуту, подавали воєводській раді інформацію про кількість власних членів, здавали річні звіти про діяльність[5].

Діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, як і згодом Волинського товариства приятелів наук, поширювалася на Волинське воєводство. Відділення (осередки) Товариства працювали у таких містах, як Острог, Рівне, Володимир-Волинський, Дубно, Сарни, Костопіль, Ковель та ін. При відділеннях Товариства на основі статуту і під керівництвом одного з членів місцевого правління функціонували молодіжні осередки[6].

Для підтримання тісних зв'язків з усіма своїми осередками Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини проводило щорічні і щопіврічні з'їзди делегатів цих осередків. З'їзд делегатів Товариства ухвалював програму діяльності, приймав і затверджував звіти воєводської ради з діяльності Товариства за минулий рік, затверджував річний бюджет, контролював діяльність відділів і секцій Товариства, розпускав Товариство в разі необхідності, за поданням воєводської ради приймав у почесні члени товариства[7]. Наприклад, один з таких з'їздів відбувся 20 листопада 1932 року. На ньому вирішувались такі питання, як розробка програми діяльності Товариства на найближчий час; обрання воєводської ради Товариства, пропаганда туризму і краєзнавчої діяльності через видавництво листівок, путівників; друк популяризаторських статей у пресі; встановлення терміну наступного з'їзду.

Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини ставило перед собою завдання нагромадження і опрацювання наукових матеріалів, присвячених вивченню Волинського воєводства, популяризації відомостей про Волинь, пробудження зацікавленості для її відвідування, охорони природи і краєвидів, захисту від ушкоджень і знищення будь-якого виду пам'яток, їх наукове обстеження.

Для реалізації цих завдань Товариство проводило інвентаризацію і фотографування історичних пам'яток, за згодою їх власників знімало з них плани, шляхом купівлі, дарування, заповіту нагромаджувало пам'ятки для утримання власного музею, охороняло давні споруди і пам'ятники, які мали історичне, археологічне чи мистецьке значення. Товариство організовувало краєзнавчі виставки, експедиції і екскурсії, для своїх членів Товариства і громадськості проводило популярні лекції про Волинь, засновувало бібліотеки, видавало власний часопис, публікувало у пресі звіти про діяльність товариства і статті про охорону старовини, засновувало туристичні бази, утримувало інформаційні бюро, співпрацювало з іншими польськими та закордонними товариствами, близькими з ним за діяльністю[8].

Волинське товариство приятелів наук з'явилося у 1935 році. Його заснували відомий польський історик, редактор краєзнавчого часопису "Rocznik Wo y ski"(,, Волинський щорічник''), президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман і віце-воєвода Ю. Слєшинський. На основі рішення волинського воєводи від 2 січня 1935 року воно було внесено до реєстру товариств Волинського воєводства у місті Луцьку під № 59[9]. До його керівного складу увійшли Я. Гоффман, Ю. Слєшинський, професор Луцької гімназії О. Яворчак, депутат польського парламенту Ю. Понятовський, викладач Кременецького ліцею З. Опольський, доктор Ю. Нєць, краєзнавець Й. Чалович з Рівного. Товариство, його бібліотека і музей розташовувалися у Луцьку по вул. Сєнкевича, 31[10].

Керівними органами Товариства приятелів наук виступали загальні збори, правління (уряд), наукова рада, ревізійна комісія. Зокрема, дорадчим органом була наукова рада, до якої входили всі дійсні члени Товариства приятелів наук. Вона займалась укладанням річного плану діяльності Товариства, створенням комісій і наукових закладів, публікацією наукових статей у періодиці, розглядала квартальні звіти комісій, представляла кандидатів на посаду керівників секцій, висувала кандидатів у заслужені і дійсні члени Товариства, ін.[11]. Рада збиралась 4 рази на рік[12]. До її складу, окрім 22 поляків, входили і два українці — професор Празького університету В. Д'яконенко та ректор Політехнічного інституту в Подєбрадах С. Тимошенко[13].

Волинське товариство приятелів наук мало діяти як організація з координації роботи існуючих у Волинському воєводстві наукових установ[14]. Товариство мало чітку пропольську

орієнтацію. Це відверто демонструвала січнева установча відозва 1935 року, де зазначалося, що Волинська земля споконвіку належить Речі Посполитій. Для підкріплення цієї тези Товариство ставило перед собою такі завдання: 1) популяризувати на Волині історико-краєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження; 2) опрацьовувати невідомі архівні зібрання; 3) організовувати видавничу діяльність; 4) проводити наукові засідання; 5) збирати матеріали для польських музеїв; 6) здійснювати наукову підтримку дослідників.

Волинське товариство приятелів наук налічувало приблизно 100 членів. 23 лютого 1935 року на засіданні наукової ради, де були присутні Я. Гоффман, Ю. Слєшинський, А. Яворчак, Й. Чалович, Л. Кисіль, Ф. Мончак, З. Опольський, К. Пшемиський та деякі інші її члени, діяльність Товариства вирішили проводити у чотирьох комісіях: природничій (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістичній (включала в себе історію, філологію, етнографію, мистецтво, психологію, педагогіку та інші науки), господарчій (економіка, землеробство) та музейно-бібліотечній.

Гуманістичну комісію очолював Я. Гоффман, а її історичний відділ — професор Л. Гай. Мета її діяльності полягала у вивченні історії Волині, проведенні архівної роботи, археологічних та етнографічних досліджень.

Музейно-бібліотечна комісія Товариства, якою керував адвокат Я. Ліщинський, здійснювала опіку над Волинським музеєм і бібліотекою. Вона поділялась на дві секції: музейну та бібліотечну[15]. Бібліотекою товариства завідував доктор Ю. Нєць. Зібрання бібліотеки складалися з власних зібрань і депозитів. З власних зібрань належить відмітити 57 дипломів (грамот): 3 — з XVI століття, 8 — з XVII століття, 25 — з XVIII століття, 21 — з XIX століття. Найстаріший диплом датувався 1536 роком. Крім цього, у бібліотеці містилось 1000 рукописів, 155 карт, 546 часописів і 21735 книг. У 1937 році книгозбір налічував 27000 примірників. Волинське товариство приятелів наук постійно закуповувало для бібліотеки книги і періодику. Так, у 1939 році на ці потреби воно витратило тисячу злотих[16].

Для поглибленого дослідження краю Волинського товариство приятелів наук встановило й підтримувало тісні наукові контакти з Польською академією мистецтв, Державним архівом Польщі, Союзом музеїв у Польщі, відділами археології Державного археологічного музею у Львові та Кракові, Товариством розвитку східних земель у Варшаві, Нумізматично-археологічним товариством у Кракові, Об'єднанням львівських нумізматів, Науковим товариством у Львові, іншими науковими та науково-громадськими інституціями країни[17].

Діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук була вигідна Другій Речі Посполитій. По-перше, ними на Волині проводилися дослідження у різних галузях науки, що давало широке підґрунтя для розвитку культури польської та української спільноти, звичайно, при утвердженні провідної ролі польського чинника. По-друге, досліджуючи край, товариства шукали матеріал, який би доводив одвічну територіальну й етнічну приналежність Волині до Другої Речі Посполитої. По-третє, ці товариства, формуючи польську науку і роблячи ставку на молодь, виховували відданих польській державі громадян.

Аналізуючи архівні дані, матеріали міжвоєнних часописів, інші джерела, можна бачити, що діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук зосереджувалася на наступних провідних напрямах: 1) пошук і збір історичних (археологічних, етнографічних, археографічних, тощо) пам'яток, їх вивчення, систематизація й опис; 2) охорона предметів старовини; 3) популяризація історії й старожитностей через туристичну діяльність, організацію краєзнавчих виставок, співпрацю з молодим поколінням у проведенні туристично-краєзнавчої роботи.

Помітними науковими здобутками ознаменувалися, зокрема, археологічні розвідки обох товариств. Так, 13 листопада 1928 року експедиція Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини на чолі з Я. Сушинським виявила за 6 кілометрів від Луцька у напрямку Ковельського шосе рештки мамонта. Подібну знахідку виявлено під час досліджень у селі Гірники Дубенського повіту[18]. 1931 року у селі Залісці Кременецького повіту знайдено гончарні вироби,[19] у Горохівському повіті — давньоруські горщики, піч-рудницю, де перетоплювали руду і бронзу[20].

Значні археологічні роботи проводились і в околицях Луцька. Так, протягом 1934–1936

років польські краєзнавці Я. Фітцке та З. Леський, які працювали від імені двох згаданих товариств, досліджували городище у селі Городок. Ця пам'ятка була поселенням культури лінійно-стрічкової кераміки (за назвою характерного орнаменту). Перебування племен цієї культури на території Волині датувалося дослідниками другою половиною V — початком IV ст. до н. е. Ці ж вчені виявили в селі Коршів (сучасного Луцького району) багатошарове поселення неолітичного часу стрижівської і тшинецько-комарівської культур.

У 1936 році Я. Фітцке проводив археологічні розкопки в урочищі Гребеньки (поблизу Коршева), де дослідив курганне поховання стрижівської культури. Під курганним насипом висотою 1,3 метра та діаметром 13,5 метра виявлено 4 скорчені кістяки, що лежали попарно з обернутими один до одного ногами. Небіжчики були орієнтовані головами на схід і захід. Поховальний інвентар складався з мідних прикрас: підвіски, діадеми у вигляді стрічки та трубчастих сережок.

Під керівництвом Я. Фітцке у 1937 році проведено системне дослідження могильника стрижівської культури у містечку Торчин: було відкрито 19 первісних поховань цієї культури, що дало змогу одержати вагомий археологічний матеріал. У звіті гуманістичної комісії Волинського товариства приятелів наук про її діяльність впродовж 1935–1937 років зазначалося, що інвентар цього могильника був представлений керамікою, крем'яними ножами, серпами, наконечниками списів і стріл, кістяними проколками, мідними кільцями, амулетами з ікла кабана[21]. На підставі таких археологічних знахідок, як керамічний посуд, кістяні і металеві прикраси вдалося виділити два археологічні періоди цієї культури: епохи пізнього енеоліту та епохи ранньої бронзи. Торчинський некрополь належав до однієї з головних стоянок стрижівської культури.

У цьому ж році Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинське товариство приятелів наук проводили розкопки і в Кременецькому, Костопільському та Ровенському повітах. Об'єктами дослідження вчених стали кургани. Найцікавішим виявився курган у селі Буглів Кременецького повіту. У кургані містилося поховання жінки у незвичній формі (голова відірвана від тулуба). Начиння могили представлене глиняним кубком і двома срібними перстенцями[22]. Археологічні розкопки у Костопільському повіті довели, що реліквії, знайдені тут — рубила, відщепи, рогові сопілки, кістяні шила — репрезентували добу палеоліту. У селі Забороль Ровенського повіту археологи виявили стоянки пшеворської культури. На території Волині їхні пам'ятки з'явилися в I ст. до н. е. внаслідок переселення частини пшеворських племен з північно-східної Польщі у басейни рік Західний Буг, Стир, Горинь, Стохід. Знахідками дослідників став глиняний посуд (уламки горщиків, мисок, кухлів), а також залізні наконечники списів, жіночі прикраси, пряжки (фібули) та інші речі повсякденного вжитку.

Таким чином, досліджуючи споріднені археологічні культури — стрижівську, тшинецько-комарівську, пшеворську та ін., члени волинських науково-громадських товариств доводили етнічну спільність польського й українського народів, їх історії, культури. Вони відштовхувалися від того, що під археологічною культурою розумілася сукупність пам'яток, які мають спільні риси, наявні на якійсь цілісній території, належать до одного часу й пов'язуються з конкретним етносом-народом. Члени товариств стверджували, що певній археологічній культурі відповідає певний етнос. А, відповідно, через вивчення типів жител, прикрас, поховального обряду, форм та орнаменту глиняного посуду, звичаїв робився висновок про спільні етнографічні риси польських і українських племен, що опосередковано слугувало польській стороні вагомим аргументом для обґрунтування "правильності" входження Західної Волині до складу Польщі.

Щодо етнографічних досліджень, то збиранням відповідного матеріалу особливо плідно займалось Волинське товариство приятелів наук, зокрема, члени Товариства доктор О. Яворчак і Г. Мушинський[23]. О. Яворчак вивчав проблеми польського осадництва у Любомльському повіті, цікавився такими національними меншинами як караїми та цигани, які проживали на Волині. Етнографічні і демографічні дослідження волинських караїмів проводив й О. Марткович. Я. Гоффман описував звичай випікання хліба у місті Горохові, селах Жабокрин та Бринів Дубенського повіту. Краєзнавці зібрали велику кількість світлин, близько 200 з яких зображали зразки одягу, їжі, особливості бджільництва, рибальства, стародавні споруди[24]. Досліджувалася й

народна кераміка. Ця робота була особливо плідною у 1937 році, коли вивчалися керамічні осередки Волині — села Кульчин Луцького і Рокита Ковельського повітів. Члени Товариства розробляли анкети про народні звичаї Волині[25]. В галузі етнографії гуманістична комісія Товариства співпрацювала з Львівським науковим товариством, зокрема з професором Ф. Буяком, який проводив дослідження історичної демографії Волині, і професором П. Домбковським, який спеціалізувався на вивченні дрібношляхетського осадництва на східних землях.

Різносторонній характер носила археографічна діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук. Члени товариств інвентаризували волинські архіви та приватні збірки, проводили в архівах пошук матеріалів з історії Волині, налагоджували співпрацю з архівними закладами Другої Речі Посполитої[26]. Так, у 1935 році вони провела архівні пошуки у церквах сіл Байова та Несвіч Луцького повіту, римо-католицькому костелі у селі Тайкури Здолбунівського повіту, прийняли на опрацювання документи Дубенського міського архіву та архіву князів Острозьких з музею Острога. Були зроблені поїздки до Кременця, Почаєва та Вишнівця. У 1936–1937 роках Волинське товариство приятелів наук інвентаризувало приватні документи родини Гротовських, архівні матеріали Ковельської державної гімназії, ознайомилось зі станом залишків архіву Ходкевичів у Млинові, переглянуло архіви Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, церкви у Дубровиці Сарненського повіту, римо-католицького костелу Турійська Володимирського повіту, костелу у Радехові Любомльського повіту.[27] Товариство працювало також з рукописами бібліотеки римо-католицької капітули у Луцьку, прийняло 31 акт волосних судів.

Одним із напрямів історико-краєзнавчої та пам'яткознавчої діяльності Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук і водночас вагомим їх засобом утвердження польської культури на Волині можна вважати туристично-краєзнавчу роботу. Вона здійснювалася шляхом організації відповідних маршрутів, проведення краєзнавчих екскурсій, підготовки екскурсоводів, керівництва чи здійснення опіки над діяльністю громадських — особливо молодіжних — краєзнавчих осередків тощо. Метою цих заходів було, зокрема, виховання населення, насамперед молоді, у дусі тверджень про Західну Волинь як складову Польщі, заклик вивчати регіон в історичному закономірному зв'язку з минулим Другої Речі Посполитої.

Уже 29 червня — 1 липня 1928 року Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини організувало екскурсію до Кременця і Почаєва для учнів Луцької гімназії. У 1929 році відбулася екскурсія з Волині до Польщі. Особливо плідним щодо екскурсій виявився 1931 рік. Не тільки до Острога, Ковеля, Мізоча — міст Волинського воєводства, а також до Тернополя — центру Тернопільського воєводства — було проведено 12 екскурсій, більшість учасників якої складала молодь[28]. Під час відвідин Волині та Тернопільщини екскурсанти побачили чимало цікавого: 12 липня 1931 року у Мізочі вони відвідали двір і парк садиби Й. Дунін-Карвіцького, цукрові заводи, костел і кладовище біля нього. У Дермані екскурсанти відвідали православний монастир, в Острозі — замок князів Острозьких, монастир ордену францисканців, парафіяльний костел, побудований 1540 року.

20 березня і 10 квітня 1932 року Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини організувало для учнів краєзнавчі екскурсії по Луцьку під керівництвом члена Товариства Я. Сушинського. Під час їх проведення присутні ознайомились зі старим містом (замком Любарта, єврейською синагогою, караїмською кенасою, руїнами костела св. Степана), відвідали приміщення державних установ[29].

У 1935 році Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини і Волинське товариство приятелів наук організували поїздку на свято виноградозбирання до Заліщиків Тернопільського воєводства за маршрутом Луцьк — Дубно — Броди — Підгірці — Золочів — Тернопіль — Микулинці — Теребовля — Копичинці — Чортків — Гірне — Заліщики з відвідуванням костелу, інших пам'яток архітектури[30].

Отже, товариства проводили екскурсії в основному серед молоді з відвідуванням старожитностей польської й української архітектури. Особливістю екскурсій було те, що вони визначалися обширною географією, тобто охоплювали територію кількох воєводств.

Таким чином, підсумовуючи доробок польських товариств — Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, можна стверджувати, що вони зробили помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та пам'яток краю. Звичайно, вивчення історії та пам'яток Волині проводилось ними у пропольському дусі. Проте така діяльність все ж слугувала розширенню наукових відомостей про регіон, а також збереженню частини його культурних реліквій, які й дотепер складають безцінне надбання українського народу.

Джерела та література

1 Потапчук Л. Волинські друзі науки // Волинь. — 1995. — 28 лютого; П'ясецький В. Е. Видавнича діяльність Волинського відділення Польського Краєзнавчого Товариства в 1927–1939 роках // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної,, Велика Волинь" і VI обласної історико-краєзнавчої конференції, 8–10 жовтня 1992 року. — Луцьк: Б. в., 1992. — С. 10–12; Kowalczyk I. Powolanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat // Ochrona zabytk?w. — 1978. — № 2. — S. 99–103.
2 Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. — Warszawa — Lwyw: Drukarnia W. Gywińskiego w Warszawie, 1921. — 95 s.
3 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 1842. — Арк. 12.
4 Там само. — Оп. 2. — Спр. 127. — Арк. 5.
5 Там само. — Оп. 9. — Спр. 2025. — Арк. 9.
6 Там само. — Спр. 1842. — Арк. 9.
7 Там само. — Арк. 10.
8 Там само. — Арк. 7–8.
9 AAN, zesp. 14, sygn. 7005, s. 42.
10 AAN, zesp. 14, sygn. 7005, s. 43.
11 Державний архів Рівненьської області (далі — ДАРО). — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 14
12 AAN, zesp. 14, sygn. 7006, s. 37.
13 Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки // Українська нива. — 1936. — 13 вересня.
14 Там само.
15 ДАРО. — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 12.
16 AAN, zesp. 14, sygn. 274, s. 258.
17 AAN, zesp. 3, sygn. 117, s. 110–111.
18 ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 2. — Спр. 96. — Арк. 3.
19 Там само. — Спр. 1032. — Арк. 6.
20 AAN, zesp. 14, sygn. 7005, s. 1.
21 ДАРО. — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 7.
22 Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wchodniej i na Wołyniu // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU. — 1937. — № 8. — S. 226–227.
23 Nieć U. Naukowy ruch na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. — 1938. — № 1. — S. 168.
24 Потапчук Л. Волинські друзі науки // Волинь. — 1995. — 28 лютого.
25 ДАРО. — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 6.
26 Там само. — Спр. 30. — Арк. 1.
27 ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 2. — Спр. 1033. — Арк. 2.
28 Там само. — Арк. 3.
29 ДАРО. — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 1.
30 ДАВО. — Ф. 158. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 38.

Natalia Kind-Voytjuk

The scientific-social associations of the Druga Richpospolita in research of the history and monuments of Volyn region

In the article the activity of Volyn Regional Studies associations and Volyn association of the friends of the science is depicting for desplay, investigation, reservation of historical and cultural monuments of Volyn region in the period between the wars.

Key words: *scientific associations, historical monument, archaeology, historical and regional research, publishing work.*

УДК 908 (477.54)

Алла Алєксєєнко (м. Харків)

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ВНЗ ХАРКОВА (1950-і — 1980-і рр.)

Авторка статті аналізує питання розвитку краєзнавства в Україні в 50-х — 80-х рр. ХХ ст. Досліджуючи основні напрямки краєзнавчої діяльності у вищих навчальних закладах Харкова, акцентує увагу на її багатофункціональності у навчально-виховному процесі та суспільному житті. Головна увага звертається на внесок професорсько-викладацького складу в дослідження рідного краю, історії навчальних закладів та в організацію зв'язків з краєзнавчою громадськістю.

Ключові слова: *краєзнавство, вищі навчальні заклади, освіта, краєзнавча тематика, регіональний рівень.*

Чільне місце в житті сучасної вищої школи, насамперед в діяльності істориків, належить історичному краєзнавству. Підвалини вузівського краєзнавства, що ми маємо на сьогодні, сформувалися за радянської доби, тому вивчення цього періоду є необхідною умовою для розуміння тенденцій сьогодення. Значний внесок у розробку краєзнавчої тематики внесли вищі навчальні заклади Харкова, кількість яких дає нам право вважати це місто потужним освітянським центром.

Проблеми розвитку історичного краєзнавства у харківських ВНЗ в історіографії представлені досить слабо і фрагментарно. Так, якщо краєзнавчі студії 20-х — 30-х рр. ХХ ст. стали предметом ретельної уваги О. О. Рябокобили[1], яка присвятила їх вивченню дисертаційне дослідження, період 50-х — 80-х рр. істориками часто ігнорується. Крім узагальнюючих праць з історії вищих навчальних закладів, або їх окремих підрозділів, а також ряду статей про підсумки роботи археологів. На увагу заслуговують узагальнюючі статті, доповіді і спомини С. М. Куделка. Оцінюючи краєзнавчі студії як фаховий історик і в той же час активний краєзнавець, він дає змістовний історіографічний аналіз їх розвитку. Цікаві дані про краєзнавчу роботу студентів Харківського державного університету наводяться у роботі А. Ю. Парфіненка і С. І. Посохова. Але, на жаль, автори обмежуються дослідженням Харківського державного університету, залишаючи поза увагою діяльність інших ВНЗ міста. Нечисленні публікації про вищі навчальні заклади (в основному, матеріали конференцій) є малоінформативними і не розкривають суті процесу розвитку вузівського краєзнавства. Ми спробуємо окреслити коло вищих навчальних закладів, історико-краєзнавча робота в яких займала чільне місце, визначити напрямки цієї роботи і прослідкувати динаміку історико-краєзнавчих студій ВНЗ регіону.

Значний досвід історико-краєзнавчої діяльності у вищій школі Харкова був нагромаджений ще у 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. Провідна роль у дослідженні регіону тоді належала Науково-дослідній кафедрі історії та культури при Харківському інституті народної освіти, який виник у 1921 р. в результаті реорганізації Харківського університету. Методологічні засади, на основі яких розвивались історико-краєзнавчі дослідження того періоду чітко охарактеризував С. М. Куделко: "хронологічне зближення дослідника з об'єктом вивчення, увага до соціально-економічного аспекту, до подій масової суспільно-політичної боротьби, широке тлумачення цілей та завдань краєзнавства"[2]. Лекції з історії України, Харківщини та Слобожанщини, народознавства, етнографії та етнології читали професори Д. Багалій (керівник), В. Барвінський, В. Веретенніков, Є. Кагаров, М. Сумцов, С. Таранушенко. При кафедрі було створено секцію етнології і краєзнавства під керівництвом В. Пєтухова та ряд комісій, зокрема Слобожанську. До їхніх функцій входило проведення обстежень і надання методичної допомоги краєзнавчим осередкам області[3].

Але репресії кінця 1930-х рр. і Друга світова війна значно підірвали історико-краєзнав-

чу роботу. За короткий час був практично повністю замінений викладацький корпус, ліквідовані краєзнавчі осередки, всі надбання кафедри історії культури звелися нанівець.

Повоєнна відбудова освітянської галузі проходила на засадах централізації і жорсткого контролю за науковою і викладацькою діяльністю, особливо в гуманітарній сфері. Після реевакуації ВНЗ краєзнавча робота почала відроджуватися практично у всіх закладах, але головним чином у тих, які готували фахівців-істориків, шкільних вчителів з історії, спеціалістів для роботи в архівах, музеях, бібліотеках, а також вели наукові розробки краєзнавчої тематики. В першу чергу, це Харківський державний університет (ХДУ), харківські педагогічний та бібліотечний інститути.

Відродження і подальший розвиток краєзнавчих студій у ВНЗ області ускладнювались перманентними змінами їх внутрішньої структури. Так історичне відділення та природничо-географічний факультет Харківського педінституту з 1 вересня 1956 р. рішенням директивних органів були передані до складу ХДУ, а у 1958 р. ліквідований і сам педінститут[4]. Натомість Державний Бібліотечний інститут, що забезпечував кадрами бібліотеки республіки, в цей період активно розвивався. Так, з вересня 1950 р. у його структурі з'явився факультет культурно-освітньої роботи. У 1964 році інститут реорганізувався у Харківський державний інститут культури (ХДІК). Цей акт став значною віхою у житті закладу і вплинув на його майбутнє, заклавши культурологічну спрямованість всього навчального процесу[5].

Таким чином, після реформи вищої школи 1956 р. вивчення і викладання гуманітарних дисциплін в регіоні, зокрема історії, стало привілеєм Харківського державного університету, до якого влилися кращі кадри історичних факультетів Харківського і Сумського педінститутів. Це значно підсилило університетські студії з історії, але, одночасно, пригнічувало розвиток педагогічної освіти. Так, якщо в цілому по Україні історичні факультети в структурі педінститутів відновились на початку 1970-х рр., то у Харкові цей процес відбувся з двадцятирічною затримкою, тобто аж у 1990 р.[6]

Характеризуючи напрямки краєзнавчої роботи ВНЗ як закладів освіти, в першу чергу, потрібно визначити завдання, які вона була покликана виконувати. Так, Б. Л. Корогод виділяє три головні функції залучення історико-краєзнавчих матеріалів до навчального процесу: пізнавальну, залучення студентів до науково-дослідної діяльності, ідейно-виховну. В цілому, з цим розподілом можна погодитись, зважаючи на його умовність[7]. Але не слід забувати, що названі функції реалізуються в органічній єдності, зумовлюючи і доповнюючи одна одну. Для більш детального аналізу варто їх розчленувати і розглянути кожну окремо.

Пізнавальна функція реалізується в ході дифузії краєзнавчого матеріалу у вивчення навчальних дисциплін. Так, місцевий матеріал застосовувався у процесі викладання суспільних та історичних дисциплін, насамперед історії КПРС, історії СРСР, історії УРСР, археології, допоміжних історичних дисциплін. Але його використання на лекціях мало здебільшого фрагментарний, ілюстративний характер.

Читання окремих курсів з історичного краєзнавства було запроваджене з 60-х рр., в період найбільшого розквіту краєзнавчих студій. Так, курси "Основи краєзнавства" читалися на бібліотечному факультеті інституту культури та історичному факультеті ХДУ. Виходячи з докладного аналізу підручників з історичного краєзнавства, автори книжки "Історичне краєзнавство в Українській РСР" роблять цілком логічний висновок: гостро відчувався брак підручників, більша частина з яких була перевиданням російських і не враховувала місцеву специфіку[8]. Недостатнє методичне забезпечення викладачі вирішували своїми силами, вдаючись до видання власних курсів лекцій. Заслуговує на увагу доробок професора Г. Й. Чернявського про організацію діяльності громадських музеїв, в якому процес музейного будівництва розглядається на прикладах Харківщини[9]. Змістовним і насиченим краєзнавчими матеріалами були лекції з курсу "Краєзнавча бібліографія", видані іншим викладачем інституту культури І. І. Корнейчиком[10]. Працівники цього ВНЗ відомий краєзнавець Н. Т. Дяченко та Е. П. Тамм досить довгий час читали курс "Основи музеєзнавства" на історичному факультеті ХДУ. З 1975/1976 навчального року до викладання музеєзнавства долучився С. М. Куделко. Окрім університетських курсів він читав лекції "Краєзнавство з основами музеєзнавства" у Харківському педінституті ім. Г. С. Сковороди[11].

На лекціях студенти дізнавалися про державні архіви і музеї, знайомилися з правилами опрацювання писемних та археологічних пам'яток, вивчали правові норми охорони пам'ятників історії та культури, — тобто з усіма основними напрямками краєзнавчої роботи.

Дієвою формою залучення студентів до краєзнавства стало проходження практики: археологічної, музейно-архівної, етнографічної. Так, дієвою допомогою у справі розвитку історичного краєзнавства області стало залучення студентів-практикантів бібліотечного факультету до упорядкування разом зі співробітниками відділу краєзнавчої роботи ХДНБ ім. В. Г. Короленка бібліографічного каталогу "Харківщина"[12]. Молоді архітектори Харківського інженерно-будівельного інституту міського господарства також долучилися до пам'ятко-охоронної роботи при складанні описів на пам'ятники архітектури, оформивши належним чином близько 200 найвизначніших будинків[13].

Особливе місце в системі історико-краєзнавчої роботи у ВНЗ належало археологічній практиці, яку зазвичай проходили студенти історичного факультету ХДУ після закінчення першого курсу. Саме під час практики вони здобували навички проведення археологічних розкопок, безпосередньо вивчали старожитності краю. Важливим було те, що практика дозволяла виявляти здібних студентів і долучати їх до серйозної наукової роботи в галузі археології. Так, із студентів історичного факультету ХДУ, які працювали у складі Сіверсько-Донецької та Скіфо-слов'янської експедицій, започаткованих і більше ніж 40 років керованих Б. А. Шрамком, виросла ціла плеяда відомих археологів[14].

Залучення студентів до наукової роботи з використанням історико-краєзнавчої тематики стало сферою реалізації їхніх здібностей до наукового пошуку, аналізу архівних джерел тощо. Найбільш поширеною формою її організації у поза навчальний час залишались наукові гуртки, що діяли в структурі студентських наукових товариств. Потрібно відзначити, що серед краєзнавчих тем студентів у розглядуваний період, великий відсоток становило вивчення історії місцевих компартійних та комсомольських організацій, а також революційні події в регіоні. Підсилена увага харківських науковців саме до цього періоду пояснювалась визначною роллю Харкова у встановленні радянської влади на Україні, що мало важливе ідеологічне значення.

Набуті знання використовувались при написанні рефератів на краєзнавчу тематику, курсових та дипломних робіт. Кращі студентські наукові роботи з історії краю репрезентувались на республіканських та всесоюзних конкурсах. Так, переможцями першого, нещодавно започаткованого конкурсу на кращу студентську роботу у ВНЗ України, присвяченого 40-річчю ЛКСМУ, стали автори колективної студії "Збройний виступ харківських робітників та студентів у жовтні 1905 року" А. Епштейн, В. Пунський та М. Фомічева[15]. У розробці краєзнавчої тематики добре зарекомендувала себе практика проведення міжвузівських науково-теоретичних конференцій молодих дослідників. Вона спостерігалась ще з 1947 р., коли на історичному факультеті ХДУ відбулась перша студентська наукова конференція. Хоча вона і не носила назву "краєзнавчої", переважна більшість доповідей, представлених на ній, були побудовані з використанням джерел Харківського обласного державного архіву, що надавало їм більшої науковості. Офіційно "краєзнавчими" конференції почали вважатися тільки з квітня 1983 р.[16], в чому була велика заслуга Б. П. Зайцева і С. М. Куделка. Саме вони висунули і змогли реалізувати цю ідею. Організація спеціальних краєзнавчих конференцій позитивно вплинула на студентські наукові студії. Так, підрахунки кількості доповідей краєзнавчої тематики за матеріалами конференцій свідчать про те, що з цього моменту спостерігається кількісне зростання, урізноманітнення тематики досліджень, поступово зникає їх ідеологічна спрямованість.

Натомість, виховна функція краєзнавчої діяльності, якою переважно опікувалися комсомольські організації ВНЗ, досить довгий час була складовою частиною ідеологічної роботи. Причому, переважна більшість заходів припадала на військово-патріотичне виховання молоді. Зокрема, велика увага приділялась поглибленому вивченню студентами переможних сторінок радянської історії на місцевих прикладах. Основні засади залучення історико-краєзнавчих матеріалів до виховної роботи сформувалися у другій половини 60-х рр. Її форми і методи були різноманітними і загалом подібними до тих, які проводилися у середній школі. Для виховання студентів активно ви-

користовувались літературні вечори, диспути і обговорення книг про подвиги земляків у війні тощо. Вечори "Бойові прапори розповідають" стали традиційними у Харківському автомобільно-дорожньому інституті. В ХДУ систематично проходили студентські вечори, присвячені пам'яті відомих радянських полководців. У палаці студентів Харківського політехнічного інституту проводились тематичні вечори: "Їх іменами названо вулиці", "Ніхто не забутий, ніщо не забуто", "Червоний прапор", "Зустріч трьох поколінь". Студенти схвально ставились до них, охоче їх відвідували.

Велике значення у вихованні молоді мало вшанування пам'яті працівників і вихованців ВНЗ, які полягли у Великій Вітчизняній війні, а також тих, що здобули визнання і прославили свій заклад. У багатьох ВНЗ існують меморіальні дошки на їх честь.

Студенти, які тривалий час були лише об'єктом виховання, активно включалися до історико-краєзнавчої роботи. Так, продовженням шкільного руху червоних слідопитів у вищих навчальних закладах були пошукові загони "Пошук", перед якими стояло завдання вивчення сторінок воєнної історії своїх закладів, встановлення імен студентів, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Порівняння відносної кількості залучених до цих заходів студентів з кількістю школярів дозволяє зробити висновок на користь шкільного руху. Причина полягає у спеціалізації навчання ВНЗ, де основними рушіями історико-краєзнавчої роботи були, переважно, активісти-комсомольці. З 80-х рр., коли вплив комсомольської організації зменшився, виховна історико-краєзнавча робота майже не виходила за межі історичного факультету. Так, істфаківці утворювали кістяк університетської групи "Пошук" та екскурсоводів на Меморіалі Слави[17].

Завдання дослідження вітчизняної історії, враховуючи і історію краю, було також здебільшого покладене на історичний факультет ХДУ, а саме на створену у 1957 р. кафедру історії УРСР. З 1964 р. естафету історико-краєзнавчих студій поступово перейняла кафедра історіографії, джерелознавства та археології (спочатку вона носила назву кафедра історіографії, допоміжних дисциплін і методики історії), існуванням якої університет має завдячувати відомому вченому і знавцю місцевої історії В. І. Астахову. Археологічні дослідження довгий час велися на кафедрі давньої історії та археології. Характерно, що утворення цих кафедр хронологічно співпало з етапами посилення загальної краєзнавчої активності і було напряму пов'язане зі змінами у соціально-політичному житті країни.

Тематика робіт істориків не відрізнялась від загальнорадянської лінії, диктувалась вимогами часу і спрямовувалась на дослідження питань історії соціалістичного суспільства. Краєзнавчий аспект привносився в суто наукові роботи істориків тим, що дослідження велись у чітко обмежених територіальних рамках: Слобожанщина, Лівобережна Україна, місто і область.

Відновлення спеціальних краєзнавчих студій на кафедрах ВНЗ напряму було пов'язане з обов'язковим залученням викладачів-істориків до написання запланованих шаблонних праць з історії компартійних і комсомольських організацій по регіонах. Результатом їх спільної діяльності стали праці: "Комсомол Харківщини: Нариси з історії Харківської організації ЛКСМУ" (1958), "Нариси історії Харківської обласної партійної організації" (1970 та 1980 рр.) тощо.

Продовжуючи традиції своїх попередників, зокрема професора Д. І. Багалія, (праці якого, до речі, намагались ігнорувати), вчені визначались з темами індивідуальних краєзнавчих студій і виявили інтерес до місцевої історії, у тому числі і до історії Харківщини та свого міста. Вивченням окремих аспектів історії Харкова в різний час займалися такі метри істфаку як В. І. Астахов, Б. М. Барак, В. М. Духопельников, Ю. І. Журавський, Б. П. Зайцев, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Куделко, О. О. Кучер, М. А. Сіроштан, А. Г. Слюсарський, К. К. Шиян, Б. А. Шрамко та ін. Їх зусиллями були підготовлені наукові статті, дисертації, монографії, археографічні збірки, при написанні яких у науковий обіг вводився значний масив архівних джерел. Переважна більшість цих робіт хронологічно не виходила за межі вивчення радянського періоду. Серед істориків активно практикувалася колективна робота над масштабними виданнями, рецензування і редагування робіт з історії підприємств.

На особливу увагу заслуговує науковий доробок А. Г. Слюсарського, який в 60-х роках XX ст. плідно працював у галузі місцевої історії. У своїх ґрунтовних роботах з історії Слобідської України XVII–XVIII ст. він

дослідив процес заселення краю, поступове втягнення Слобожанщини у товарно-грошові відносини, докладно розглянув питання виникнення феодального землеволодіння, закріпачення селянсько-козацьких мас[18]. На ретельну увагу заслуговують праці В. В. Калініченка, який з 1979 р. почав досліджувати питання аграрної історії Лівобережжя і наразі є засновником наукової школи цього напрямку[19].

Значною своєрідністю відрізнялось краєзнавче надбання Харківського педінституту. За умов відсутності у ВНЗ історичного факультету провідну роль у краєзнавчій роботі відігравали викладачі філологічного факультету, відновленого у його структурі у 1962 р. Вони поєднували у своїх студіях елементи історичного та літературного краєзнавства, вивчаючи творчий спадок видатних письменників-земляків Г. С. Сковороди та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Аналіз наукового доробку харківських істориків дає право стверджувати, що незважаючи на значну кількість робіт з краєзнавчої тематики, ці праці становили меншість. Це і природно, адже в найстарішому університеті Східної України склались давні традиції історичної науки. Дослідження тут велись по трьох основних напрямках: теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу, актуальні проблеми закордонних слов'янських народів у новий та новітній час, історія капіталістичних і докапіталістичних формацій[20]. Причому краєзнавчі студії вважались найнижчим (емпіричним) рівнем історичної науки. Виявити грань між суто науковою роботою і роботою краєзнавчою досить важко. Ця проблема потребує більш глибокого історіографічного і методологічного аналізу, якому, зокрема присвятив цілу низку праць С. М. Куделко. Однак розгляд тем дисертацій по історії захищених в університеті в 1971–1991 рр., зроблений Н. В. Кузьменком, яскраво демонструє тенденцію збільшення кількості наукових робіт з чітко вираженим краєзнавчим характером. З одного боку, це можна пояснити загальним піднесенням краєзнавчого руху в цей період. Але причини цього потрібно шукати значно глибше — в методологічній кризі радянської історичної науки.

Значне місце в історико-краєзнавчих роботах вчені-історики завжди відводили історії своїх навчальних закладів. Наслідком їх стала поява низки статей і окремих видань, значна частина яких була приурочена до ювілеїв ВНЗ. Особливо серйозно підійшли до відзначення 150-річчя Харківського державного університету у 1955 році. Так, вже 1 грудня 1950 розпочала свої засідання ювілейна комісія з питань створення історії університету на чолі з С. М. Королівським та факультетські комісії по підготовці видань окремих факультетів[21]. Плодом спільної роботи істориків стала фундаментальна колективна монографія "Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет" (1955 р.). Вона до останнього часу була найповажнішим джерелом для тих, хто цікавиться історією цього ВНЗ. Потрібно зазначити, що завдяки такій підсиленій увазі викладачів-істориків ХДУ є чи не єдиним навчальним заклад України, історія якого репрезентована так ретельно і різноманітно.

Огляд діяльності ВНЗ у галузі історичного краєзнавства буде неповним без урахування активної допомоги, яку надавали науковцям створені у складі вищих навчальних закладах структури, зокрема, бібліотеки і музеї. Так, Центральна наукова бібліотека університету, яка на сьогодні є одним з найбільших книгосховищ України, на високому рівні здійснювала бібліографічний супровід різних сторін діяльності ХДУ. Зокрема, до 150-річчя закладу її співробітниками були підготовлені корисні у краєзнавчому відношенні покажчики змісту періодичних і продовжуваних видань університету, а також його науково-дослідних установ і наукових товариств[22]. Серед краєзнавчо-бібліографічної діяльності ЦНБ, окрім упорядкування праць вчених університету та друкованих видань окремих кафедр, велике значення мала ретроспективна бібліографія. Так, з метою допомогти усім, хто цікавиться історією вищої освіти, з 1982 р. започатковано серію систематичних покажчиків "Історія Харківського університету".

Своєрідними осередками історико-краєзнавчої роботи стали музеї історії ВНЗ, створені у загальному струмі розвитку громадського музейництва 60-х — 70-х рр. при найбільших навчальних закладах республіки. Вони організовувались переважно за ініціативою партійних комітетів і виконували функції патріотичного виховання молоді[23]. Але паралельно тут відбувалося накопичення різноманітних відомостей і експонатів про історію навчального закладу. Так, визнання одного із кращих центрів музейної справи вищих навчальних закладів України здобув Музей іс-

торії Харківського університету. Його було засновано наказом ректора від 25 листопада 1971 р., згідно з яким розпочала роботу ініціативна група на чолі з доцентом кафедри наукового комунізму В. І. Астаховою. У грудні 1972 р. музей був урочисто відкритий, вже у 1978 р. йому було присвоєно звання "Народний музей", а у 1985 р. — віднесено до IV категорії і включено до структури університету як самостійний підрозділ.

Для зберігання, вивчення і популяризації давньої історії краю ще на початку XX ст. був створений археологічний музей університету. Після Другої світової війни, коли його колекції були майже повністю знищено, він розпочав своє друге життя. Завдяки плідній роботі археологів фонди музею поповнились різноманітними знахідками, що охоплювали значну територію: Харківську, Полтавську, Сумську, Донецьку, Чернігівську, Київську, Черкаську та Вінницьку області України, а також Білгородську та Курську області сусідньої Росії. Серед численних колекцій, які в різний час надійшли до музею, найзначнішими за обсягом і чи не найунікальнішими залишаються матеріали з поселень і могильників лісостепових племен скіфського часу[24]. Ю. В. Буйнов, А. К. Дігтяр, А. Г. Дьяченко, В. К. Міхеєв, С. А. Семенов-Зусер, Б. А. Шрамко своїми дослідженнями збагатили історію селищ, на території яких проводились розкопки, виявили і належним чином описали численні археологічні пам'ятники.

Ще одним значним напрямком роботи ВНЗ в галузі історичного краєзнавства була і є популяризація краєзнавчих знань серед населення.

Згідно з наказом Міністра вищої та середньої освіти УРСР від 27 жовтня 1959 р. "Про участь вузів України у суспільно-політичній роботі і науковій пропаганді серед трудящих" викладачі активізували виступи з лекціями на заводах та в колгоспах, публікацію науково-популярних статей в газетах та журналах. І. К. Рибалка довгий час перебував на посаді редактора обласної багатотиражки "Соціалістичної Харківщини". Паралельно з роз'ясненням дій партії в подібних публікаціях зустрічаються історико-краєзнавчі опуси, де на місцевому матеріалі ведеться пропаганда. Кінець 1970-х — початок 80-х років Ю. І. Журавський та Б. П. Зайцев в газеті "Вечірній Харків" видали серію науково-популярних нарисів по історії Харківщини. Ці публікації сприяли відродженню кращих традицій історико-краєзнавчих досліджень, історичної пам'яті мешканців регіону і мали значний розголос серед місцевої громадськості.

Вершиною історико-краєзнавчих студій стала 26-томна "Історія міст і сіл Української РСР", в підготовці якої взяли безпосередню участь найтитулованіші співробітники історичного факультету ХДУ. Так, до складу редколегії тому "Харківська область" увійшли В. І. Астахов, М. К. Колісник, С. М. Королівський, І. К. Рибалка, очолив редколегію А. Г. Слюсарський[25]. Про серйозність залучення працівників вищих навчальних закладів свідчить спеціальний наказ Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, ухвалений в липні 1967 року. На його підставі підготовку нарисів для обласних томів "Історії міст і сіл УРСР" було включено до планів наукової роботи кафедр і окремих викладачів, що дозволило сконцентрувати увагу на цьому важливому напряму краєзнавчих досліджень. Особливістю роботи над харківським томом стало те, що його було заплановано видати першим. Тому діяльність його авторів і упорядників ускладнювалась з одного боку, відсутністю прикладів підготовки подібних видань, а з іншого, посиленою відповідальністю перед Головною редколегією.

Професійно організовану роботу харківських вчених було взято за взірець при підготовці інших томів видання, до їх методичної допомоги зверталися зокрема полтавські історики[26].

Протягом другої половини 70–80-х рр. кафедра історіографії, джерелознавства та археології фактично стала координаційним центром історико-краєзнавчого руху в області. За її безпосередньої участі в кооперації з музейними й архівними закладами було проведено цілу низку поважних наукових семінарів і конференцій. Співробітники кафедри активно включились у пам'яткоохоронну роботу у складі секцій обласної організації УТОПІК, взяли дієву участь у підготовці колективного навчального посібника для народних університетів України "Безцінні скарби народу" (К., 1984). Наприкінці 80-х рр., коли розпочався процес організаційного оформлення краєзнавчого осередку на Харківщині, вони стали його активними членами.

Таким чином, вищі навчальні заклади Харківщини відігравали значну роль у розвитку історичного краєзнавства і поступово перетво-

рились у помітні осередки краєзнавчого руху. Відродивши занепалу і занедбану традицію краєзнавчих студій у вищій школі регіону, подолавши зрозумілу тематичну і хронологічну обмеженість досліджень, фахові кафедри ВНЗ впродовж 80-х здобули авторитет і визнання серед краєзнавців. Потужним центром вузівського краєзнавства регіону довгий час залишався Харківський державний університет. Історико-краєзнавчі студії тут були поставлені на ґрунтовну наукову основу, в них брали участь як студенти, так і висококваліфіковані професори. Значних успіхів у краєзнавчій підготовці студентів досягли викладачі Харківського державного інституту культури. Водночас розвиток краєзнавчих студій гальмувався політичною кон'юнктурою, яка істотно обмежувала тематику досліджень.

Джерела та література

1 Рябокобила О. О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-х рр. XX ст.: Автореф. дис.... канд. іст. наук (Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна). — Х., 2000. — 21 с.

2 Міхєєв В. К., Куделко С. М. Про розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція (Наукові доповіді та повідомлення). — Ч. 1. Київ-Харків: Рідний край, 1997. — С. 13–15.

3 Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917 — 1972 рр.) — К.: Наукова думка. — С. 37.

4 Кучменко М. М., Плиско Л. М. Розвиток структури Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди у післявоєнний період (1946–1994 рр.) // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія./ Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. — 2000. — Вип. 4. — С. 132–141.

5 Харківська державна академія культури: До 70-річчя з дня заснування. — Х: ХДАК, 2000. — С. 13–14.

6 Дьякова О. В. Особливості краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах Харкова: З досвіду Харківського державного педагогічного університету // Багаліївські читання в НУА: Програма та матеріали 4 Багаліївських читань. Х., 5.11.2001 / Народна українська академія. — Х., 2001. — Ч. 4 Педагог і влада: історичний досвід, сучасні реалії та перспективи / Редкол.: В. І. Астахова (гол. ред.) та ін. — С. 138–140.

7 Корогод Б. Л. Історико-краєзнавча робота в учбово-виховному процесі Сумського педагогічного інституту ім. А. М. Макаренка // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1984. — С. 141 — 142.

8 Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 99.

9 Чернявський Г. Й. Робота народних музеїв по збиранню матеріалів: Конспект лекцій для студентів з курсу "Основи краєзнавства". — Х., 1963. — 26 с.; Чернявський Г. Й. Культурно-освітня робота народних музеїв. Конспект лекцій для студентів з курсу "Основи краєзнавства". — Х., 1965. — 26 с.

10 Корнейчик И. И. Краеведческая библиография на Украине. Лекции по курсу "Краеведческая библиография".– Х., 1968. — 46 с.

11 Куделко С. М. В мире исторических вещей: К проблеме преподавания курса "Музееведение" в университете // Советский музей. — 1987. — № 2. — С. 38 — 39.

12 Шерстюк Т. Присвячено рідному краю // Вечірній Харків. — 1978. — 29 липня.

13 Лаврентьєв І. Що передамо нащадкам // Вечірній Харків. — 1981. — 23 березня.

14 Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.) // Вестник Харьковсокго университета. — 1991. — № 357. — Вып. 24. — С. 113.

15 Эпштейн А. И. Студенческое общество открыло путь в науку // Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. — Х: НМЦ "МД", 2002. — С. 81.

16 Куделко С. М. Как возникли краеведческие конференции молодых ученых на историческом факультете // Парфиненко А. Ю., Посохов С. И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. — Х: НМЦ "МД", 2002. — С. 93–94.

17 Дімін О. Вартові пам'яті // Ленінська зміна. — 1978. — 2 листопада.

18 Пікалов В. Г., Пікалова Т. І. Розвиток історичного краєзнавства в Харківському університеті (1950 — 1960 рр.): А. Г. Слюсарський // Історія України: Маловідомі імена, події факти.– К., 1999. — Вип. 6. — С. 73–77.
19 Володимир Вікторович Калініченко — професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Біобібліогр. Покажчик. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — С. 3–14.
20 Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории // Вестник Харьковского университета. — 1991. — № 357. — Вып. 24. — С. 22.
21 Державний архів Харківської області. — Ф. Р-2792. — Оп. 7. — Спр. 438. Протокол засідання ювілейної комісії. — Арк. 1.
22 Беркович Э. С., Валицкая К. А., Швалб М. Г. Систематический указатель к “Ученым запискам” Харьковского государственного университета им. А. М. Горького, “Трудам” факультетов и научно-исследовательских учреждений за 1934 — 1953 гг. — Х., 1955. — 64 с.
23 Михайличенко Д. Ю. Сучасний музей історії вищого навчального закладу та його завдання (на матеріалах Харкова) // Дев’яті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції “Музей і сучасність”. — Х., 2004. — С. 10.
24 Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета // Вестник Харківського університету. — № 362. — С. 110.
25 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 87. Документи про організацію роботи по написанню тому “Харківська область”. — Арк. 25– 26.
26 Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания “Истории городов и сел Украинской ССР” в 26-ти томах). — К.: Наук. думка, 1981. — 57 с.

Alla Alekseenko

The development of regional geography in the higher school in Soviet Ukraine: the basic trends of participation in the higher educational institutions of Kharkiv (50th-80th XX century)

The author covers the problem of regional geographical development in Ukraine of the 50th-80th XX century. The investigator basic trends of regional and ethnographical participation in the higher educational institutions of Kharkiv, he pays attention to its multifunctional approach in the educational studies of the students. The main attention is paid to the professors' teachers' contribution to the studies of the history of the region, the history of the educational institutions and theirs regional geographical public relations.

Key words: *regional geography, higher educational institutions, education, regional and ethnographical themes, regional level.*

УДК 94 (477.74): 908” 1944/1991” (043.3)

Надія Щербина (м. Одеса)

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ І АРХІВНИХ УСТАНОВ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ОДЕЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У статті аналізується історико-краєзнавча діяльність музеїв, архівів та бібліотек регіону, які стали важливими осередками розвитку історичного краєзнавства Одещини у другій половині XX ст.

Ключові слова: *історичне краєзнавство, музей, архів, бібліотека, охорона пам’яток.*

Важливими осередками науково-дослідної та організаційно-масової роботи щодо розвитку історичного краєзнавства є музеї, бібліотеки й архіви. Музеї, зберігаючи і експонуючи пам’ятки матеріальної та духовної культури, реліквії, володіють великою силою емоціонального впливу, виконують важливі функції, сприяють вивченню історії краю з давніх часів до сьогодення. Бібліотечні фонди зберігають неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документальні матеріали, наукову літературу з історії рідного краю. У досліджуваний період як наукові так і масові бібліотеки Одещини систематично випускали тематичні списки краєзнавчої літератури, організовували постійно діючі виставки з історії краю, зустрічі з учасниками історичних подій, видатними діячами тощо. Архіви, накопичуючи цінні документи й матеріали, друкували велику кількість збірників документів, анотованих путівників, довідників, які мали непересічне значення не тільки для істориків-науковців, але й для всіх, хто займався вивченням історії краю.

У своїй практичній діяльності архівні установи, музеї, бібліотеки Одещини тісно взаємодіяли не тільки між собою, а й із державними науковими установами, вищими навчальними закладами, творчими спілками, громадськими організаціями, а також підтримували творчі зв’язки з краєзнавцями-аматорами. Саме тому ці заклади можна не без підстав вважати своєрідними осередками краєзнавства, які докладали чимало зусиль у другій половині 40-х — на початку 90-х рр. для розвитку регіонально-історичних досліджень.

Відновлення краєзнавчого руху на Одещині, як і в цілому в Україні, спостерігається в повоєнні роки і характеризується відновленням краєзнавчих осередків, одними з яких виступали музеї. Архівні документи свідчать, що у досліджуваний період саме музеї були місцем об’єднання краєзнавчих сил.

Підґрунтям історико-краєзнавчої роботи того часу, методичним центром стала розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв та музейних кімнат, що діяли на громадських засадах, у навчальних закладах, на підприємствах, організаціях та установах. Вже в серпні 1944 р., невдовзі після звільнення Одеси був покладений початок створенню документального музею оборони міста. Спочатку це була виставка “Героїчна оборона Одеси”, на основі якої було створено республіканський музей “Оборони Одеси”[1]. Науково-дослідна та краєзнавча робота музею була спрямована на збирання та наукову обробку матеріалів, розробку тематико-експозиційного плану. Значну роботу проводили наукові співробітники музею щодо вивчення історії міста, періоду Другої світової війни. При музеї була створена науково-методична рада, до складу якої входили вчені-історики міста С. Ковбасюк, Н. Розенталь, К. Добролюбський, С. Боровой та ін. Рада займалася розглядом експозиційних планів, затвердженням планів заходів наукової та масової роботи музею “Оборони Одеси”, а також надавала науково-методичну допомогу іншим музеям області[2].

У перше повоєнне десятиріччя в Одеській області працювало 6 музеїв різного профілю, які були розташовані в самому місті. У 1946 р. було створено Одеський обласний природо-краєзнавчий музей, який у 1950 р. змінив профіль на суто краєзнавчий музей, але експонати представлені в ньому в значної мірі були природознавчого, а не краєзнавчого характеру[3].

За наказом Міністерства культури України від 30 травня 1955 р. Одеський державний музей "Оборони Одеси" було об'єднано з Одеським обласним краєзнавчим музеєм та створено на їх базі Одеський державний історико-краєзнавчий музей республіканського підпорядкування[4]. У 1960-х — на початку 80-х рр. були створені: Одеський меморіальний музей О. Пушкіна (який згодом було передано до Одеського літературного музею), "Меморіал 411-й берегової батареї", "Бойовий шлях 18-й армії", який було зреформовано у "Музей військових реліквій".

У музеях Одещини постійно проводилися різноманітні форми краєзнавчої роботи з відвідувачами музею — оглядові та тематичні екскурсії, уроки історії учнів середніх шкіл та технікумів, тематичних лекцій, зустрічі молоді з учасниками громадянської війни, з героями оборони та визволення Одеси в роки Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Співробітники історико-краєзнавчого музею проводили систематично культурно-просвітницьку роботу і поза стінами музею. В місті постійно працювали два лекторії музею, функціонували на підприємствах та установах пересувні виставки, більшість яких була саме краєзнавчої тематики. Всього за 1964 р. на Одещині науковими співробітниками музею було прочитано 348 лекцій з краєзнавчої тематики, кількість яких щорічно зростала[5].

Значні історико-краєзнавчі дослідження у 1950-х — 1960-х рр. проводив Одеський археологічний музей, який було створено у 1825 р. Однією з функцій музею у досліджуваний період стала допомога місцевим краєзнавцям у створені музейних кімнат та археологічних гуртків. Стало традицією у 1960-х — 1970-х рр. систематичне проведення співробітниками музею семінарів, засідань краєзнавчого активу в районах області. Поряд із наданням методичної допомоги краєзнавцям, музей виділяв з обмінного фонду певну кількість місцевого матеріалу для створення музейних кімнат. Так, з цією метою, протягом 1960 р. із обмінного фонду було використано 1680 експонатів. Вже у 1961 р. в області функціонувало 11 музейних кімнат, які були створені за допомогою наукових співробітників Одеського археологічного музею. При музеї був створений гурток юних археологів, в якому учні займалися вивченням давньої історії краю та долучалися до роботи над оригіналами пам'яток[6].

Поліпшення діяльності музеїв, пропаганди пам'яток матеріальної і духовної культури сприяла постанова ЦК КПРС, ЦК КП України "Про поліпшення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих" від 12 травня 1964 р. Музеї Одещини провели значну роботу щодо підвищення ефективності краєзнавчої діяльності, крім того були розроблені перспективні плани, в яких визначені заходи щодо поліпшення експозицій народних музеїв, наукового комплектування фондів, зміцнення зв'язків з громадськістю, збору цінних історичних реліквій, матеріалів з історії фабрик, заводів, колгоспів, організація виставок і народних музеїв в районах області.

У 1960-ті — 1970-ті рр. в Одеській області кількість державних музеїв зменшилася, проте відкривалися нові, змінювався профіль інших. Створення народних музеїв в цей період активізувало краєзнавчу роботу на Одещині. В цей час тисячі краєзнавців-аматорів, вчителів, студентів, колгоспників, сотні тисяч школярів займалися вивченням рідного краю. Слід зазначити, що краєзнавство у середніх школах стало найбільш масовою формою краєзнавчої роботи. В області були організовані десятки шкільних музеїв. Почався активний пошук реліквій, предметів праці та побуту, стародавніх книг, документів, картин. Внаслідок проведеної роботи було виявлено багато археологічних пам'яток — давні поселення, кургани, які розкривали історію розвитку господарства, культуру мешканців, що перебували на цій території в різні періоди її історії. Деякі результати цієї роботи мали велике наукове значення. Так, завдяки краєзнавчої роботи вчені відкрили в с. Ясинове II (Любашівського району) стоянку епохи кам'яного віку, а в м. Болграді — поселення культури Гумельниці[7].

З кожним роком кількість народних музеїв у області збільшувалася. Так, якщо на 1964 р. на Одещині загальна кількість нараховувала 20 народних музеїв, в яких працювало близько 200 чоловік громадського активу, то на 1967 р. кількість їх вже становила 40 народних музеїв і музейних кімнат. При середніх школах Одеської області діяло 24 шкільних музеїв, 48 залів, 278 кімнат, 429 кутків, експозиції яких в основному носили історико-краєзнавчий характер[8].

Однак, протягом 60-х років у сфері культури в цілому, і музейництві зокрема, спостерігаються негативні тенденції. Реальні скоро-

чення асигнувань на розвиток культури, нігілістичне ставлення до неї виходило безпосередньо від перших посадових осіб країни, керівників партії та радянської держави. В СРСР починається кампанія по скороченню мережі державних музеїв. В ході її тільки в Україні було звільнено близько 400 музейних працівників, 10 державних музеїв було переведено на громадські засади. Так, якщо на кінець 60-х років музейна мережа в України нараховувала 132 історичних, краєзнавчих, літературно — меморіальних, художніх та інших музейних закладів, то після проведеної перебудови в республіці налічувалося 89 державних музеїв з філіалами[9].

У 1970 р. відбувся ювілейний огляд музеїв, були підведені підсумки і визначені переможці. Значна робота громадськості у 1980-х рр. сприяла розширенню та розвитку народних музеїв. Проведення таких заходів сприяло активізації діяльності музеїв області, набуття кращого досвіду та зростанню кількості громадських музеїв. Так, на 1982 р. у Одеській області нараховувалося 234 громадських музеїв, з них 90 в школах, 27 на підприємствах, 22 у вузах, технікумах, училищах, 95 установах. Звання "народний музей" з загальної кількості мали тільки 9 музеїв.[10]

Музейні заклади області проводили значну роботу щодо формування музейних фондів, причому у другій половині 1980-х рр. фондова робота державних музеїв набуває певної специфіки — відбувається переосмислення минулого, з'являються інші погляди на історію України і це обумовило нові напрямки у виявленні та опрацюванні музейних фондів. Так, прагнучи якнайповніше висвітлити злочини тоталітарної системи, працівники краєзнавчих музеїв розпочали збір документів та спогадів громадян, які були жертвами політичних репресій. Критичні підходи у доборі експонатів обумовили в зазначений період обсяг їх надходжень до музею. Останнє позитивно вплинуло на стан музейної роботи в республіці і в області зокрема. На 1991 р. кількісні показники музейної мережі в Одеської обласні вищі серед областей Півдня України і становили 11 державних, 367 громадських, 13 з яких мали звання "народний музей".

Отже, у другій половині XX ст. історико-краєзнавчі музеї та музеї на громадських засадах були важливою базою для проведення історико-краєзнавчих досліджень, оскільки в їх фондах було зосереджено значний матеріал саме краєзнавчого характеру. Наукові співробітники музеїв Одещини брали активну участь у написанні та редагуванні статей до тому "Історія міст і сіл УРСР. Одеська область". Однак відсутність єдиної усталеної системи збирання, класифікації та паспортизації експонатів, документів, спогадів дещо ускладнювало їх використання. Тематико-експозиційні плани музеїв на громадських засадах не мали інколи належний науковий рівень і не відповідали належним вимогам щодо їх створення. Зміст експозицій носив, як правило, заідеологізований та заполітизований характер, що було пов'язано із суспільним ладом та офіційними вимогами того часу. Але в той же час, музеї та музейні кімнати, які діяли у другій половині 40-х — на початку 90-х рр., займалися комплексним вивченням історії краю, вихованням молодого покоління, а також сприяли поновленню масового і наукового історичного краєзнавства як на Одещині, так і в цілому в Україні.

Другим осередком краєзнавчого руху на Одещині у другій половині XX ст. можна певно вважати бібліотеки. Бібліотечне краєзнавство на Одещині, як і в країні, було започатковане ще у XIX ст. Від минулих часів у сфері бібліотечного краєзнавства залишилася невідрадна спадщина. Фальсифікацій, перекручень і замовчувань у не надто численних історико-бібліотечних дослідженнях 1950-х — 1980-х рр. XX ст. було більш ніж достатньо і це трагедія тогочасних дослідників, які не мали можливості подолати штучні ідеологічні перепони. Теоретичні і методичні основи краєзнавчих фондів у бібліотеках набули певного оформлення в зазначений період у зв'язку з розробкою і затвердженням у 1959 р. "Положення про краєзнавчу роботу обласних крайових, республіканських бібліотек".[11] У 1978 р. було затверджено і "Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР"[12]. Вагому методичну допомогу у сфері бібліотечного краєзнавства надавала Державна наукова історична бібліотека України, яка видавала методичні рекомендації для обласних бібліотек.

Під час Другої світової війни і фашистської окупації міста Одеси фонди бібліотек дуже постраждали: частково знищені, були пограбовані, вивезені. Тільки в Одеській обласній науковій бібліотеці ім. В. Леніна було знищено понад 5 тисяч книг, вивезена і спалена цінна частина колекції "Hebraica" — книги на

давньоєврейській мові, караїмська література та багато інших видань[13].

Після закінчення війни почався етап відродження бібліотечного краєзнавства. Бібліотеки області, як і всієї республіки, почали відновлювати роботу, зіткнувшись з багатьма проблемами: у деяких бібліотеках ще не були відновлені книжкові фонди, виникали труднощі з приміщеннями, був потрібен час для створення довідково-бібліографічного апарату. У перше повоєнне десятиріччя основну роль у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні відігравали наукові і академічні бібліотеки. Однією з першою до краєзнавчої бібліографічної роботи звернулася Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, яка була заснована ще у 1829 р. як Одеська міська публічна бібліотека і мала давні краєзнавчі традиції.

У повоєнні роки Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького вдалося за короткий термін часу зібрати і відновити свої книжкові фонди, а також упорядкувати каталоги. Вона намагалася налагодити складання і видання бібліографічних посібників. Перелом у видавничій діяльності Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького відбувся у 1948 р., коли вийшов у світ її покажчик "Одеса у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р." — одне з перших краєзнавчих бібліографічних посібників, випущених в Україні у повоєнний час.[14] Укладачі, адресуючи покажчик історикам, які займалися вивченням війни, широко й з достатньою повнотою відобразили різноманітні одеські видання — книги, журнальні й газетні статті й замітки. Однак, вони не змогли домогтися такого ж охоплення видань, що виходили за межами Одеси, тому що останні були слабко представлені у бібліотеці. Наукова громадськість у цілому схвально поставилася до першого післявоєнного досвіду одеських бібліографів, хоча й визначила окремі істотні недоліки — помилки й неточності у бібліографічному описі.

Працівники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького плідно працювали над доповненням спеціалізованої картотеки "Одесика", яка була створена ще на початку 20-х рр. XX ст. — це зведений каталог краєзнавчої літератури, який включав монографії, статті, публікації в періодичній пресі, рецензії та інші матеріали, які висвітлювали різні аспекти історії Одещини. У різні періоди свого існування картотека мала неоднаковий характер поповнення. Спочатку в картотеці приділялось більше уваги діяльності численних доброчинних товариств та закладів, які виникали в Одесі, а також діяльності меценатів, пізніше в картотеці переважали матеріали, присвячені діяльності етнічних груп у розвитку культури нашого краю, а у повоєнні роки основний матеріал носив ідеологічне спрямування, наприклад широко висвітлювалась діяльність Одеської партійної організації, звичайно поряд з цим збирався і матеріал з історії та культури Одещини. З часом "Одесика" мала найбільш повний і найбільш доступний довідковий апарат про наш край. На кінець 80-х рр. каталог нараховував понад 150 тисяч карток.[15]

З другої половини XX ст. в Україні помітно збільшується число бібліотек, що активно займалися краєзнавчою бібліографією. Плідно діяли в Одеській області наукові й університетські бібліотеки, робота яких засвідчує, що краєзнавство стало однією з найважливіших напрямків їх діяльності. Розпочалася краєзнавча робота у відомчих бібліотеках, розширювалася мережа масових бібліотек області, яка сприяла розвитку різноманітних форм краєзнавчої діяльності[16].

Велику увагу регіональним краєзнавчим дослідженням приділяла Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. Мечникова, яка була створена у 1817 р. як бібліотека Одеського (Рішельєвського) ліцею — першого на півдні Російської імперії вищого навчального закладу. Значне місце у діяльності наукової бібліотеки університету у другій половині XX ст. займала науково-бібліографічна і краєзнавча робота, спрямована на розкриття потенціалу книжкових фондів, складання науково-інформаційної бібліографії для сприяння роботи дослідників, бібліографічних списків, покажчиків та картотек. Працівниками бібліотеки була створена розгалужена система каталогів, які відображали і розкривали фонди в усій їх повноті. Науково-бібліографічна і краєзнавча робота бібліотеки була направлена на більш повне задоволення зростаючих потреб читачів. Для цього застосовувалися різноманітні методи та форми роботи: виставки, видання бібліографічних покажчиків, бібліографічні огляди, індивідуальні інформації з історії краю, сучасного його розвитку.

У 1950–1980-ті рр. XX ст. в Україні становленню бібліотечного краєзнавства значною мірою сприяла робота обласних бібліотек як

методичних центрів культурно-масової роботи. В Одеській області таким центром стала обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна (нині Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського), яка була заснована у 1875 р. як громадська бібліотека при Одеському товаристві взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. Обласні бібліотеки України через величезний збиток, завданий у роки Другої світової війни їхнім книжковим фондам, довго не в змозі були налагодити роботу щодо складання й видання краєзнавчих бібліографічних посібників. Проте, протягом першого післявоєнного десятиліття зусилля бібліотеки у сфері краєзнавчої бібліографії були спрямовані в основному на підготовку краєзнавчих картотек і каталогів[17].

З 1946 р. у Одеській обласній науковій бібліотеці ім. В. Леніна ведеться краєзнавча картотека "Одеса і Одеська область", яка вже на 1965 р. містила понад 16000 найменувань і охоплювала різноманітні питання політичного, економічного та культурного життя міста і області. Основними джерелами її поповнення були книги місцевих видань та місцева періодика. Історико-краєзнавча діяльність бібліотеки була спрямована на видання цілого ряду бібліографічних видань з історії Одеси і області, що значно сприяло розвитку історичного краєзнавства у регіоні.

Велику роботу щодо розвитку історичного краєзнавства проводила Одеська державна наукова бібліотека ім. В. Леніна, яка почала з 1957 р. видавати біобібліографічні серії "Вчені Одеси", які виходили щорічно.[18] Успішно розробляла про життя та діяльність бібліографію видатних діячів країни за матеріалами місцевої преси у Науковій бібліотеці Одеського державного університету ім. І. Мечникова[19]. Починаючи з 1959 р., Одеська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна періодично видавала рекомендаційний бібліографічний покажчик "Література про Одеську область", який включав книги, брошури, статті із збірників, журналів і газет, присвячені історичному минулому та сучасному розвитку Одеської області. З урахуванням характеру тогочасного політичного режиму покажчик відображав літературу про комуністичне будівництво в області, про її передових людей, але поряд з цим і про природні ресурси, історію та культурний розвиток краю.

Координаційним, методичним центром з питань краєзнавства для бібліотек області виступала Одеська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна. Систематична, раціонально спланована методична робота включала: проведення обласних семінарів з краєзнавчої роботи, надання бібліотекам області методичних матеріалів, рекомендацій з питань краєзнавства та інше. Внаслідок цього у бібліотеках області проводилась значна робота над поповненням краєзнавчого фонду, створенням краєзнавчих картотек, а також при бібліотеках організовувались краєзнавчі куточки, музеї[20].

Управління культури Одеської обласної ради створило у 1966 р. секцію координації довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування населення при міжвідомчій бібліотечній раді, яка з 1982 р. працювала при Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького і сприяла активізації краєзнавчої роботи в області.

Активізації краєзнавчої роботи сприяло проведення в Україні у 80-ті рр. централізації бібліотечної системи, у результаті якої змінилися завдання методичних центрів, бібліотекам на місцях надавалося більше самостійності у роботі. Тому в цей час відбулися зміни не тільки у обсязі і формі методичної і краєзнавчої роботи, а й в кількісному складі бібліотек як по всій країні, так і в Одеській області зокрема.

Підвищенню рівня краєзнавчої роботи сприяла також творча співпраця колективів бібліотек з науковими організаціями і установами області, які займалися краєзнавчою діяльністю. Особливо плідною була взаємодія бібліотек та середніх шкіл у створенні та діяльності численних краєзнавчих музеїв та краєзнавчих кімнат на громадських засадах, краєзнавчих гуртків при середніх школах, а деякі музеї навіть були організовані на базі бібліотек. В результаті такого співробітництва набагато розширювалися можливості краєзнавчої роботи бібліотек, підвищувалася її ефективність, поглиблювався зміст.

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького підтримувала тісні зв'язки з науковою історико-краєзнавчою секцією "Одесика" при Одеському будинку вчених, для членів цієї секції співробітники бібліотеки підбирали літературу з краєзнавчих проблем, надавали консультації, виступали на засіданнях секції з повідомленнями про окремі краєзнавчі видання, оглядами краєзнавчого фонду бібліотеки і довідкового краєзнавчого апарату[21].

У діяльності бібліотек області у 1970-ті — 1980-ті рр. простежуються деякі недоліки. Книжкові фонди далеко не в повній мірі задовольняли вимоги, які ставили перед бібліотеками в галузі краєзнавства. Особливо обмеженими були фонди районних і сільських бібліотек, зокрема краєзнавчої тематики. Бібліографічні посібники не відбивали повністю і не розкривали всіх сторін історичного розвитку і багатогранного життя краю. Як правило, вони носили тематичний характер і багато питань не знаходили свого висвітлення. При складанні картотек бібліотечні працівники не завжди вміли відібрати потрібний матеріал, який мав цінність для наукових досліджень.

Аналіз історико-краєзнавчої діяльності бібліотек Одещини у другій половині 40-х — початку 90-х рр. XX ст. свідчить про те, що незважаючи на великі труднощі (залишковий принцип фінансування культури, і слабку матеріально-технічну базу бібліотек) вони стали справжніми центрами краєзнавчої роботи у регіоні. Бібліотеки нагромадили за цей період значну бібліографічну базу з питань краєзнавства, набули великого досвіду в роботі з історико-краєзнавчих досліджень. Практично у кожній бібліотеці було зібрано краєзнавчий фонд, створено каталоги й картотеки, що включали численні матеріали з різноманітною краєзнавчою тематикою. Саме тому бібліотеки, що виконували соціальні функції осередків просвітництва та культури, стали центрами краєзнавства. Втім, краєзнавча діяльність бібліотек області потребує подальшого поглибленого вивчення, адже на той час вони, виступаючи регіональними інформаційними центрами, займалися пошуком, збереженням і наданням у суспільне користування краєзнавчої літератури. На розвитку бібліотечного краєзнавства в регіоні негативно позначилися ті загальні тенденції суспільного життя, що випливали з самого характеру існуючого тоді тоталітарного режиму. Автор має на увазі надмірну заполітизованість, жорстку ідеологізацію всієї гуманітарно-культурної, духовної сфери суспільного буття.

Органічне поєднання архівістики й краєзнавства досить важливе й актуальне, оскільки слугує меті відновлення історичної пам'яті, формуванню національної самосвідомості, приверненню уваги світової громадськості до проблем історії і сьогодення України, витоків і розвитку її національного відродження. У вивченні історії краю важлива роль належить документам державних архівів. Документи органів влади і управління, установ народного господарства і підприємств, громадських організацій та інші, які знаходяться у сховищах державних архівів, є найбільш цінними і достовірними джерелами для вивчення історії краю. У науково-довідкових бібліотеках архівів зберігаються краєзнавча література і комплекти місцевих газет як за дореволюційний, так і за радянський періоди, які становлять великий інтерес для досліджень.

У період Другої світової війни німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди архівам Одещини. Цінні документальні матеріали розкрадались та знищувались. Понад 100 тисяч одиниць зберігання було вивезено окупантами до Берліна, Бухареста, Ясс. Внаслідок цього у державних архівах Одеської області загинуло близько 1 млн. одиниць зберігання[22]. Після визволення Одеси від німецько-румунських окупантів основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів. У повоєнні роки архівна система була безпосередньо підпорядкована силовим органам і значною мірою потерпала від адміністративної сваволі.

20 червня 1944 р. почав працювати архівний відділ НКВС Одеської області. Він приступив до відновлення мережі районних та міських державних архівів, а також відомчих архівів установ, організацій та підприємств. На 1 січня 1946 р. в області відновили свою роботу 25 районних і 3 міських державних архіви[23]. Слід зазначити, що основні напрями і спеціальні форми та методи історико-краєзнавчої роботи місцевих архівів склались вже в середині 50-х рр. Важливе значення у роботі архівів повоєнної доби мало вдосконалення науково-довідкового апарату. В умовах лібералізації суспільного життя в країні в кінці 50-х — на початку 60-х рр. почалося часткове розсекречення документів, розширення науково-дослідної та науково-інформаційної роботи, спрощення доступу дослідників до архівних документів. Проте, вже з середини 60-х рр. почалося знову згортання лібералізаційного процесу, повторне засекречення документів, встановлення жорсткої цензури, посилення контролю за діяльністю архівів з боку партійно-державного апарату.

Одним із напрямків наукової роботи було вивчення історії Одеської та Ізмаїльської об-

ластей (яка у 1954 р. була приєднана до Одеської області), що не тільки позитивно вплинуло на діяльність самих архівів, але й розширило тематику наукової роботи. У зв'язку з цим на семінарах архівістів області, які проходили протягом 1945 — 1950 рр., постійно надавалися рекомендації щодо посилення вивчення історії регіону[24]. З метою виявлення нових документів співробітниками архівів було переглянуто архівні фонди і складено картотеки з різноманітної тематики, які розкривали економічний, соціально-політичний і культурний розвиток Одещини.

Зростаючий інтерес науковців до архівних документів краєзнавчого характеру поставив архів перед необхідністю систематичного виявлення документальних матеріалів з історії краю. Так, з 1960 р. архівістами філіалу Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі проводилося виявлення матеріалів до 150-річчя заснування міста Ізмаїла. За 1960–1962 рр. всього було створено 1729 карток, що склали наочно-тематичну картотеку "Ізмаїлу — 150 років".

Велике значення для поліпшення роботи архівів мала постанова уряду від 18 квітня 1956 р. "Про заходи щодо впорядкування режиму зберігання і кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств УРСР". Колективи архівів Одещини провели значну роботу щодо розсекречення документальних матеріалів. Архівістами філіалу в м. Ізмаїлі було проглянуто 686 фондів 81804 одиниць зберігання документальних матеріалів, із них передано на зберігання 343 фондів 69897 одиниць зберігання. Значно розширилося використання документальних матеріалів у наукових цілях.

Наприкінці 50-х — 70-ті рр. використання документів краєзнавчого характеру проводилося в архівах у декількох напрямках, одним з яких було надання допомоги народним і краєзнавчим музеям. У 1957 р. спільно з Ізмаїльським історичним музеєм О. Суворова була організована виставка документів, присвячена подіям жовтневої революції[25].

Працівники архівного відділу і Державного архіву Одеської області за 1947 — 1962 рр. підготували й видали тритомний збірник "Одеса у Великій Вітчизняній війні", збірники "Борці за Жовтень", "В полум'ї громадянської війни", "Борьба трудящихся Придунайского края за свое освобождение и воссоединение с УССР" (1918 — 1940) та інші. Результатом плідної праці архівістів стало видання у 1966 р. путівника з архіву, який значно полегшував роботу дослідникам, дозволив краще орієнтуватися у документах, повніше вивчати усі сторони історичного розвитку півдня України[26].

У 1970-х — 80-х рр. значно активізувалася методична робота архівів області, проводилися методичні засідання, де розглядалися питання про вдосконалення якості створених описів, тематичну розробку і архівотехнічну обробку документів, а також пропаганда їх серед населення, особливо документів з історії краю[27].

Багато архівних джерел було використано для написання монографій, наукових статей, публікацій з історії краю. Так, наукові працівники філіалу Державного архіву Одеської області у м. Ізмаїлі видали збірки документів "Боротьба трудящих українських придунайських земель за соціалістичне і національне визволення 1918–1940 рр." (1967), "Радянський придунайський край — 1940–1945 рр." (1968), "Радянському Дунайському пароплавству — 25 років"; монографії І. Анцупова "Державне село Бессарабії в XIX ст.", П. Смішка "Боротьба трудящих українських придунайських земель за возз'єднання з УРСР" (1969) та інші. Архівні матеріали також використовувалися для написання дисертацій, дипломних робіт, статей. Важливими заходами пропаганди історичних джерел, які використовували колективи архівів області були — організація виставок документів, екскурсій, публікацій у місцевій пресі статей, радіопередач, лекцій.

1970-ті — 80-ті рр. у розвитку архівної справи в Україні в цілому, і на Одещині зокрема, позначені домінуванням авторитаризму, повного контролю над галуззю з боку партійно-бюрократичного апарату щодо практичної діяльності, тематики документальних публікацій і наукових досліджень. Деякі прояви демократизації в діяльності архівів розпочалися лише наприкінці 80-х рр. і були зумовлені кризою партійно-державної системи, яка зрештою привела до розпаду СРСР та істотних змін в організації архівної справи України.

Одним із важливих напрямків роботи архівів області щодо вивчення історії краю було створення тематичного каталогу документів. Слід зазначити, що тематика, по якій проводилося виявлення документів у архівах, в основному була краєзнавчою, бо на облік

бралися документи, які відносилися до історії краю. Створений каталог надавав можливість скоротити час на розшуки необхідних документів, а також з'ясувати наскільки повно були наявні в архіві документи, що відбивали історію краю. Отже наявність такого каталогу сприяло глибшому вивченню історії краю і написанню історико-краєзнавчих праць.

Отже, у другій половині 1940-х — початку 1990-х рр. основним із напрямків науково-дослідної роботи архівів Одещини стало вивчення та пропаганда історичного краєзнавства. Уся діяльність архівістів була насичена краєзнавчим змістом — комплектація і упорядкування фондів, створення науково-довідкового апарату і тематичних каталогів, видання збірок документів та матеріалів, публікація статей і оглядів, джерел у фаховій і громадсько-політичній періодиці, організація виставок, проведення наукових конференцій тощо. Поряд з цим, у пошуковій, краєзнавчій роботі архівістів цього періоду простежуються недоліки, особливо в діяльності деяких районних та міських архівів області. Архівному будівництву того часу було притаманне посилення нагляду за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату, внаслідок чого архівна робота підпорядковувалася ідеологічно-пропагандистському апарату, а це звичайно уповільнювало роботу, або зовсім спрямовувало її в інший бік вивчення. Водночас вивчення досвіду, набутого архівними установами Одещини у цей суперечливий час підтверджує те, що органічне поєднання архівістики і краєзнавства сприяло підвищенню наукового рівня історико-краєзнавчих досліджень в регіоні.

Таким чином, аналіз діяльності культурно-освітніх закладів та архівних установ Одещини з організації та проведенні історико-краєзнавчої роботи в регіоні свідчить про те, що ці заклади стали краєзнавчими осередками, які діяли у другій половині 40-х — на початку 90-х рр. XX ст. Архівні установи та культурно-освітні заклади області спільно співпрацювали між собою щодо вивчення історії краю. Наукові працівники цих закладів надавали значну допомогу при створені шкільних музеїв, при написанні курсових та дипломних робіт студентам вищих навчальних закладів, при організації виставок у бібліотеках. Велике значення для розширення краєзнавчої роботи мали методичні наради, наукові конференції, зустрічі з місцевими журналістами, письменниками, викладачами, які проводили наукові співробітники спільно з працівниками різних установ та організацій. Музеї, архіви і бібліотеки систематично проводили значну роботу, щоб задовольнити потреби у краєзнавчій інформації у громадськості, надати методичну допомогу. Вони згуртовували у регіоні краєзнавчі активи, сприяли виникненню народних музеїв, товариств, гуртків. Негативними явищами, які впливали на діяльність цих закладів, слід вважати неузгодженість науково-дослідної роботи музеїв, бібліотек і архівів краю; відсутність краєзнавчого координуючого центру, а також суттєві скорочення асигнувань на культуру, нігілістичне ставлення до культурно-історичної спадщини, що звичайно відбилося на їхній роботі і розвитку історичного руху як на Одещині, так і в цілому в Україні.

Джерела та література

1 Річний звіт про роботу музею "Оборона Одеси" за 1947 р. // Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 7375. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2–3.
2 Наказ Міністерства культури УРСР за 1952 р. // ДАОО. — Ф. 7375. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 3.
3 Річний звіт про роботу Одеського обласного краєзнавчого музею "Оборона Одеси" за 1953 р. // ДАОО. — Ф. 7377. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 3–4.
4 Наказ Міністерства культури УРСР за 1955 р. // ДАОО. — Ф. 7376. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
5 Звіт про роботу Одеського державного історико-краєзнавчого музею за 1964 р. // ДАОО. — Ф 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 44.
6 Цыбесков В. Научно-просветительная деятельность Одесского государственного археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГУ и ОГАМ за 1960. — Одесса. — 1961. — С. 125.
7 Ангелов Г. Народные музеи. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. — 17 с.
8 Про хід виконання соціалістичних зобов'язань музеями області у зв'язку з підго-

товкою до 50-річчя радянської влади // ДАОО. — Ф. 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 148.
9 Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950 — 1980-і рр.): Автореф. дис,... канд. іст, наук: 07.00.00. — Харків, 2000. — С. 12.
10 Довідка про роботу правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури за 1982 р. // ДАОО. — Ф. 7935. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 39.
11 Положение о краеведческой работе областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек // Руководящие материалы по библиотечному делу: Справ очник. — М., 1982. — С. 192–196.
12 Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР / Міністерство культури УРСР. — К., 1978. — 9 с.
13 Полянко Т. Деятельность библиотек Одесской области в изучении истории региона и создании краеведческих информационных ресурсов // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя НБОНУ ім. І. Мечникова.: Зб. ст. / Відп. ред. В. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2003. — С. 31.
14 Одеса у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р. Покажчик літератури. Одеса, 1948. — 89 с.
15 Смычок Л., Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы. "Воспитание историей" 27–28 июня 1989. — Одесса, 1989. — С. 61.
16 Щербина Н. Історико-краєзнавча діяльність бібліотек Одещини (50–80-ті рр. XX ст.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 48. вип. 35. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 127.
17 Скарбниця культури / Ред. В. Загоруйко — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького. — 1955. — 26 с.
18 Конський В., Котова Л. Олександр Олександрович Браузер: Бібліогр. матеріали. — Одеса, 1957. — 30 с.
19 Т. Г. Шевченко на сторінках одеської періодичної преси. — Одеса, 1964. — 52 с.
20 Каширін Г. Краєнавча робота масової бібліотеки. — К., 1960. — 9 с.
21 Каширін Г. Зв'язок бібліотек з науковими організаціями в проведенні краєнавчої роботи // Краєзнавча робота бібліотек України. Методичні матеріали з питань краєзнавчої роботи бібліотек / Ред. П. Жевахов. — К., 1966. — 128 с.
22 Звіт Одеського обласного архівного управління за 1944 р. // ДАОО. — Ф. Р-1403. — Оп. 1-а. — Спр. 14. — Арк. 2.
23 Звіт Одеського обласного архівного управління за 1945 р. // ДАОО. — Ф. Р-1403. — Оп. 1-а. — Спр. 7. — Арк. 5.
24 Акт перевірки роботи архівних установ Ізмаїльської області за 1952 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р-487. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 6.
25 Річний звіт Філіалу державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі за 1966 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р.-487. — Оп. 1. — Спр. 476. — Арк. 20.
26 Филиал Одесского областного государственного архива в г. Измаиле. Путеводитель /Архивное управление при Совете Министров УССР. — К.: Наукова думка, 1966. — 184 с.
27 Річний звіт Філіалу державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі за 1980 р. // Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. Р-487. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 2.

Nadiia Shcherbyna

"Role of the State Culture-Education and Archival Establishment in the Local Lore Development in Odessa Region in the Second Half of the XXth Century"

The article analyzes the problem of the regional museums, archives and the libraries activity, which became the important bases of the local lore development in Odessa region in the second half of the XXth century.

Key words: *historical study of local lore, museum, archive, library, protection of monuments.*

УДК94 (477) 161.2

Олег Бажан (м. Київ)

УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ПРЕСОМ ІДЕОЛОГІЧНИХ РЕПРЕСІЙ В 1970–1980-Х РОКАХ

У статті розглянуто "офіційний і "неофіційний" напрями вивчення історичного минулого України в період "застою".

Ключові слова: *політичні репресії, суспільно-політичне життя, національно-культурна політика УРСР*

Реформаторська діяльність М. Хрущова в другій половині 1950- початок 1960-х років та очолюваного ним партійного й державного керівництва породжували певний оптимізм щодо перспектив розвитку радянського соціалістичного ладу на засадах демократії та гуманізму. Період хрущовської "відлиги" мав вагоме значення і в усіх сферах суспільно-політичного та культурного життя УРСР. Відкат сталінізму сприяв послабленню цензури, ідеологічному пресингу, реабілітації відомих письменників та митців, скасуванню ряду помилкових партійних постанов 1940-х років у галузі культури, розширенню рамок для творчої та наукової діяльності, зростанню значної кількості нових наукових центрів, громадських організацій, творчих спілок тощо.

Однак як довела подальша практика, політичні й соціально-економічні реформи М. Хрущова, направлені на лібералізацію радянського режиму, боротьбу зі сталінщиною аж ніяк не зачіпали фундаменту тоталітарної системи і носили лише косметичний характер. Половинчастість хрущовських реформ негативно позначилась на процесах, які мали місце в історичній науці упродовж 1960–1980-х років.

Незважаючи на певні послаблення у різноманітних сферах суспільного життя, нічим не виправдані жорсткі вимоги висувалися перед історичною наукою, що розглядалася правлячою партією як один із стрижнів ідеологічної роботи. Про нетривалий період пожвавлення українознавчих студій свідчить записка відділу науки й культури ЦК КПУ від 13 січня 1959 року, в якій гостро критикувався роман письменника Івана Ле "Богдан Хмельницький" — "за відсутність класових підходів". Водночас висловлювалася стурбованість із приводу "надмірного захоплення" українських літераторів історичною тематикою, натомість рекомендувалося зосередити їхню увагу на висвітленні сьогодення, "здатного формувати комуністичні характери наших сучасників[1]."

Подібна жорстка регламентація збереглася і в наступних роках. Виступаючи на спільному засіданні творчого об'єднання прозаїків Київської організації СПУ та вченої ради Інститут історії АН УРСР, письменник Іван Ле відзначав:"Мимоволі згадаєш у цьому зв'язку просто таки дивне "табу", накладене не знати й ким, на теми історії боротьби українського народу за своє соціальне й національне визволення. Повелося ж, що історичні романи, хоч тематично й розгортаються на цій боротьбі поза добою Хмельниччини, та майже різко обриваються по ній. Письменники оглядно ледь чіпають якісь другорядні факти з історії так званої доби "Руїна", доби двох Україн — Лівобережної та Правобережної..., ліквідації запорізького козацтва тощо[2]."

Ідеологічний пресинг вищого політичного керівництва УРСР, підпорядкованих йому ідеологічних установ постійно відчували на собі й інші письменники, які у своїй творчості зверталися до козацької тематики. Зокрема, надмірне захоплення козаччиною у романі "Собор" ставилося у провину одному з класиків української літератури Олесю Гончару. В інформаційному повідомленні від 6 травня 1968 р. на адресу ЦК КПРС голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов наголошував, що "за своїм змістом Собор" є політично шкідливим твором, який пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність[3]."

Не менш різкої критики зазнав роман Р. Іваничука "Журавлиний крик", знятий 1972 року з видавничих планів. Як пояснював голова Держкомвидаву УРСР М. Білогуров, причина полягала в тому, що автор "відійшов

від історичної правди”,”невірно змалював складні події другої половини XVIII ст.”, “показав в образі кошового М. Калнишевського не трагедію й крах пристосування”, а справжнього борця за національне визволення українського народу[4].”

Серйозні претензії у зв'язку з підготовкою до видання “Журавлиного крику” були висловлені й до рецензентів літературного твору — старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України, доктора філологічних наук Б. Буряка, старшого наукового співробітника Інститут історії АН України, кандидата історичних наук О. Апанович, доктора історичних наук, професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. Марченка. Останнім закидалася безпринципність, яка призвела до зміщення політичних акцентів у висвітленні подій і явищ того періоду, наявності похибок націоналістичного характеру.

Забороною роману “Журавлиний крик” не обмежувалася кампанія переслідування Романа Іваничука, чия творчість не вписувалась в рамки тогочасної національної політики. За особистою вказівкою секретаря ЦК КПУ В. Маланчука у 1973 році було знято з плану перевидання його рукопису “Край битого шляху”, вилучено з бібліотек, а в деяких областях спалено примірники роману “Мальви”, вирізано вже з готового тиражу журналу “Жовтень” рецензію на історичну повість С. Тельнюка “Грає синє море”[5]. Однак указані кроки не припинили шлях творів Р. Іваничука до читачів. Як і роман Олеся Гончара “Собор”, “Журавлиний крик” широко розійшовся у “самвидаві”, сприяв піднесенню інтересу у населення до власної історії, зростанню національної гідності, формуванню активних борців за самовизначення України.

Не мала бажаного ефекту й заборона владою п'єси драматурга Олекси Коломійця “За дев'ятим порогом”, присвяченої яскравим сторінкам історії Запорізької Січі. Сам факт зняття прямо зі сцени написаної на національному матеріалі п'єси став переконливим підтвердженням політики русифікації, яка здійснювалася в Україні.

Невдоволення української інтелігенції викликало штучне замовчення творчості талановитої української поетеси Ліни Костенко. Навіть тоді, коли її “Маруся Чурай” широко розходилася у “списках”, читалася на різноманітних неофіційних літературних вечорах, повністю заангажовані цензори продовжували штампувати висновки про недоцільність публікації непересічного твору, присвяченого часам Хмельниччини. Вагомим аргументом у відмові присудити Л. Костенко у 1981 році Шевченківської премії був висновок Головліту України, в якому серед іншого говорилося “Ліна Костенко наскрізь тенденційно тлумачить історію в останніх своїх творах. За недомовками, натяками і прямими висловлюваннями неважко розпізнати буржуазно-об'єктивістський підхід до подій минулих епох, не дається чітко окреслених класових оцінок явищ і фактів, ідеалізується й вихваляється козаччина... Що стосується класової оцінки тогочасних подій і явищ, то і тут Л. Костенко стоїть на позиціях, які з піною біля рота відстоював горе-політик, а насправді зрадник українського народу. горезвісний історик Михайло Грушевський. З позиції “єдиного потоку” подано в романі всю козацьку старшину. Не показано, як козацька старшина й українська шляхта прагнули обмежити народні рухи лише боротьбою за національне визволення і всіляко намагалися зберегти феодальні порядки. Зі шкури пнулися, щоб перетворитися в панівний клас...[6]”

Не влаштовував цензорів і нарис львівського письменника Романа Федоріва “Леви і брук”, надрукований в п'ятому числі журналу “Жовтень” за 1983 рік. За висновком заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка, нарис тлумачив “возз'єднання Лівобережної України з Росією в дещо іронічному тоні як акт купівлі-продажу, а не результат боротьби українського народу[7]”.

Надмірна пильність цензури нерідко призводила до курйозів. Починаючи з кінця 1960-х років з бібліотек і книжкової торгівлі була вилучена книга письменника Івана Шаповала “У пошуках скарбів” про відомого українського історика, дослідника запорізького козацтва, академіка Дмитра Яворницького. Подібну пересторогу викликала лише одна фраза з діалогу академіка Д. Яворницького з царем Миколою II під час його перебування у 1915 р. в Катеринославі: “Запорожці боролися з мусульманським світом. З татарами і турками, з польською шляхтою, і, нарешті, із Москвою за свої вольності.” Незважаючи, що рецензенти книги — доктор історичних наук, професор М. Марченко, кандидат історичних наук О. Апанович, письменник Б. Антоненко-Давидович — не вбачали у наведених словах ня-

ких ухилів та перекручень. Фраза прискіпливо аналізувалася на рівні секретаря ЦК КПУ А. Скаби, Держкомвидаву України.

Ще не висохли чорнила під документами стосовно розвінчання "культу особи", як 3 травня 1957 року начальник Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі К. Полонник доповідав, що підпорядкованою йому службою затримано видання праці старшого наукового співробітника відділу історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР Олександра Слуцького "Третій з'їзд КП(б)У". Причиною цього стала оцінка місця і ролі боротьбистів та інших партій і течій у перші роки радянської влади. Прикметно, що нормативні вимоги на висвітлення діяльності як більшовицької, так інших партій. існували впродовж наступних десятиріч. Цікавим у цьому плані є свідчення члена політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста, опубліковані в його щоденникових записах у 1992 р.: "4 січня 1962 року. Прийняв Дубину К. — професора, доктора історичних наук (1956–1964 рр. — директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ — авт.). Він зараз розповів про складну ситуацію в Інституті історії (партії — авт.) при ЦК КПУ. Готується друге видання історії КПУ, Більшість питань фальсифікуються, принижується роль комуністів України в боротьбі за становлення радянської влади. багатьох керівників того часу ледь не звинувачують у націоналізмі та сепаратизмі. Назаренко (директор Інститут історії партії при ЦК КПУ — філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — авт.) стоїть на правильних позиціях, але москвичі — Снєгов (доктор історичних наук, професор — авт.) і Мінц (академік АН УРСР — авт.) — усе роблять для того, щоб принизити роль та значення КПУ. Просить мене знайти можливість про все розповісти м. В. Підгорному (голова Верховної Ради СРСР). Його прохання виконав. "Майстрів" на фальсифікацію у нас вистачає. На цьому навіть вчені ступені заробляють[8]."

Досить нелегко у 1960–1970-х роках здійснювалась і підготовка узагальнюючих енциклопедичних праць. Згадуваний перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест писав: "24–30 листопада (1967 р. — авт.) прийняв головного редактора української енциклопедії, відомого письменника та поета Миколу Платоновича Бажана. Розмова точилася навколо видання енциклопедії. Звідкілясь, й зрозуміло звідки, на М. Бажана чиниться тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим більше портрета М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних та громадських діячів[9]".

З погляду на наведені факти неважко уявити собі в яких умовах доводилось працювати дослідникам української історії та культури з приходом до влади у Кремлі Л. Брежнєва та його прибічників із числа неосталіністів. Після придушення "Празької весни" 1968 року грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва країни взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства, намагання перетворити наукову й творчу інтелігенцію в слухняний інструмент власної політики.

В фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів 1970–80-х років знаходимо чимало яскравих документів, які визначали "генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом". Серед них документи підготовлені секретарем ЦК КПУ з ідеології (1972–1978 рр.) Валентином Маланчуком. Ще за часів роботи в Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти Маланчук відзначився у викоріненні націоналізму в науковому середовищі.

"Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти, — інформував В. Маланчук ЦК КПУ про свою діяльність в 1971 році, — затримало на основі вивчення сигнального екземпляра книгу Р. Іванової "Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі в Росії та Україні". Книга носила тенденційний характер, містила ряд грубих політичних помилок, образливих висловлювань на адресу революційних сил російського народу. Мені довелось неодноразово пояснювати з приводу затримки книги у т. Васильєва (помічник секретаря ЦК КПУ — авт.) і Калакури (інструктора відділу науки учбових закладів — авт.),- писати офіційні пояснення. Під цим натиском, після вилучення деяких сторінок, книга побачила світ, дуже швидко отримала ряд захоплюючих відгуків у пресі, хоча проголошені в ній ідеї залишились теоретично помилковими, протилежними класовій оцінці діяльності Драгоманова."

Не обійшов своє увагою високопосадовець В. Маланчук і "ідейно хибну" статтю про М.

Костомарова, опубліковану в 1971 році аспірантом Інституту історії АН УРСР Юрієм Пінчуком на сторінках "Українського історичного журналу", і політично незрілий виступ директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, і спроби деяких інших дослідників чесно й об'єктивно розібратися в історії КП(б)У.

Ретельно вишукуючи помилки, прорахунки у своїх же колег, теоретик і практик ленінської національної політики попереджав вище політичне керівництво республіки, що: ... і історіографії, і в історії філософської думки, і в літературознавстві, і в правознавстві можна зустріти різні варіації подібних "неточних" тлумачень, які, однак, відображають певну тенденцію[10]."

Слід відзначити, що подібні глибокодумні твердження В. Маланчука викликали гірку іронію українських суспільствознавців, а його претензійні наукові розробки відверто висміювались зарубіжними фахівцями. Зокрема, статтю В. Маланчука під промовистим заголовком "Фальсифікаторські домисли буржуазних українознавців", видрукувана в журналі "Вопросы истории КПСС" за 1971 рік, містила в собі огріхи, недопустимі навіть для початкуючого дослідника. Так, доктор історичних наук. професор не знав, на жаль, що книга Д. Донцова "Націоналізм" опублікована вперше не в Лондоні в 1968 році, а в Галичині за чотири десятиріччя до того. наплутав він із творчою спадщиною історика Дмитра Солов'я, працями інших зарубіжних вчених. Відомо, що в ті складні часи, за подібні хиби науковці розплачувались посадами, званнями, преміями. Щодо маланчука було прийнято поблажливе рішення, сформульоване на основі рекомендації інструктора ЦК КПУ Я. Калакури: "...вважали за потрібне звернути увагу В. Ю. Маланчука на необхідність ретельного ставлення до публікації своїх праць".

Друкуючи різноманітні псевдонаукові статті, конфліктуючи з творчою та науковою інтелігенцією, В. Маланчук довів свою повну нездатність забезпечити доручену йому в МВССО ділянку роботи. Проте на "хвилі оздоровлення апарату ЦК КПУ" В. Маланчук опинився на вершині політичного Олімпу. Призначення теоретика й борця з українським націоналізмом на ключову ідеологічну посаду означало на практиці розгул реакції, політичних репресій, рішуче придушення всього нового, несхожого, нетрадиційного.

Вже з перших днів перебування на новій високій посаді В. Маланчук усіляко прагнув довести інтернаціоналістський характер своєї діяльності. Ідеологічна команда ЦК, спираючись на настанови свого шефа, розпочала широким фронтом наступ на історичні традиції українського народу, розглядаючи їх як поживний грунт для існування й розповсюдження націоналістичних настроїв.

Наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій.

В кінці 1972 р. виникла "справа" Інституту археології. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники — Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались у допущенні цілого ряду "історичних, методологічних і теоретичних помилок". Спроба вчених поновити щорічник "Київська старовина" розцінювалась в ЦК КПУ як прояв націоналізму, оскільки в ньому "... не висвітлювався зв'язок київських матеріалів з пам'ятниками Північної та Північно-Східної Русі". Дратувала партапаратників і сама назва щорічника, яка нібито "повторювала назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку[11]."

Особливо непокоїла рецензентів публікація в збірнику наукових праць статті М. Ю. Брайчевського, ім'я якого після публікації оригінальної розвідки "Приєднання чи возз'єднання?" було піддано забуттю.

Президія Академії наук УРСР своєю постановою від 2 березня 1973 року "Про серйозні методологічні й теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР" відзначила "вкрай безвідповідальне ставлення" члена кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, заступника директора Інституту з наукової роботи В. Д. Барана, начальника експедиції Інституту П. П. Толочка до підготовки рукопису щорічника, його рецензування та обговорення, "внаслідок чого видано щорічник із серйозними методологічними помилками, що завдає шкоди справі боротьби проти ворожої ідеології[12]."

Від Федора Павловича Шевченка ідеологічне керівництво республіки та його представники в Президії Академії наук вимагали рі-

шучої боротьби проти ворожої ідеології. Однак, саме це і не відповідало внутрішнім переконанням ученого. Як пригадував переслідуваний у свій час науковий працівник Інституту історії АН УРСР Я. Дзира, Федір Павлович негативно ставився до здійснюваної політики русифікації України, застосування репресій щодо української інтелігенції, цікавився самвидавом, який долаючи перепони, потрапляв до академічних установ. З погляду на це, чи міг Ф. П. Шевченко не стати на захист співробітника Інституту Іллінської, яка "займалася розповсюдженням антирадянського вірша." При всій своїй покладливості не погоджувався директор Інституту археології АН України з рекомендаціями всюдисущого партійного комітету, який пропонував здійснювати призначення працівників на посади завідувачів відділів та керівників експедицій за принципом партійності, повністю ігноруючи їх наукову кваліфікацію.

Як переконуємось з документів вищого політичного керівництва України, на Ф. П. Шевченка вже з перших місяців роботи директором Інституту (1968–1972 рр.) постійно шукали компрометуючі матеріали. Хтось підслухав як у його присутності співали єврейську пісню, яка за існуючими тоді канонами отримала ярлик "сіоністської". Інший дорікав ученому за затверджену позитивну характеристику старшому науковому співробітнику Черненку, "який зухвало відмовився нести транспарант на першотравневій демонстрації". Треті через збільшуване скло пропускали всі праці дослідника, вбачаючи в них відхилення від "генерального курсу партії." (Як учинок не лише наукової, а й громадянської мужності розцінюють сучасні історики звернення Ф. Шевченка у 1966 році на сторінках "Українського історичного журналу" до забороненої упродовж багатьох десятиліть постаті історика та громадського діяча М. Грушевського[13].)

До розслідування справи Ф. П. Шевченка були підключені і спецслужби, які здійснювали традиційну в таких випадках "спецперевірку". Прискіпливе вивчення біографії вченого дозволило виявити, що його батько Павло Михайлович близько 2 років служив у царській поліції?! Не обійшли своєю увагою органи КДБ і дружину Ф. П. Шевченка, мати і дві сестри, якої під час окупації Чернівців виїхали до Румунії, а згодом до Ізраїлю.

Виходячи з цього, персональну справу Ф. П. Шевченка 5 вересня 1972 року розглянув секретаріат ЦК Компартії України, який оголосив комуністу з 25 — річним стажем догану з занесенням до облікової картки "за неправильне ставлення до партійної організації, грубі порушення партійних принципів в роботі з кадрами, допущені ідейно-політичні помилки й нещирість." Одночасно було організовано кампанію по усуненню Ф. Шевченка з посади головного редактора "Українського історичного журналу", так як він, на думку деяких членів редколегії, більше схилявся до публікацій на сторінках авторитетного часопису праць з історії України доби феодалізму та капіталізму ніж до висвітленню ленінської тематики[14].

Жорсткій, здебільшого необґрунтованій критиці був також підданий відомий український археолог І. Г. Шовкопляс за бібліографічний покажчик "Розвиток радянської археології на Україні" (1917–1966 рр.) Провина шанованого вченого полягала в тому, що він осмілився згадати у виданні "небажані імена" — Івана Багряного, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Солов'я, Панаса Феденка, Василя Чапленка, Костянтина Штепи.

Кілька разів розглядалося питання, пов'язані з діяльністю Інституту філософії АН УРСР на засіданнях політбюро й секретаріату ЦК КПУ. Унаслідок "оздоровлення" морального клімату наукового колективу були звільнені з роботи Сергій Кудря, Василь Вишневець, Світлана Кириченко, Вікторія Цимбал, Федір Конак, Володимир Жмир, Микола Роженко[15].

У квітні 1973 р. В. Маланчук доповідав у ЦК КПРС про викриття групи націоналістів в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Провина вчених полягала в тому, що вони підготували й видали бібліографічний покажчик "Українське радянське карпатознавство", складений старшим науковим співробітником Яковом Прилипком під редакцією заступника директора Інституту, кандидата історичних наук Василя Зінича. Як виявилось, в покажчику, поряд з творами радянських вчених, були подані праці "махрових українських буржуазних націоналістів" — Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Вадима Щербаківського, Катерини Грушевської та інших.

Скрупульозно зібрані компрометуючі матеріали на науковців 28 березня 1973 р. роз-

глянуло бюро Київського обкому партії. "За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці робіт українських націоналістів" відповідальний редактор покажчика В. Зінич був виключений з КПРС, а директору Інституту, члену-кореспонденту АН України Миколі Сиваченку оголошувалась сувора догана з занесенням до облікової картки. Обидва були звільнені з роботи.

Повідомляючи ЦК КПРС про суттєві хиби в діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, В. Маланчук просив доручити уважніше переглянути виданий у Москві "Карпатский сборник", який начебто також мав серйозні огріхи[16].

Надалі, щоб уникнути подібних випадків із згадками в науковій літературі "небажаних осіб", було прийняте "соломонове рішення" — раз і назавжди вилучити їх твори з бібліотечних фондів. Більше того, начальник Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М. Поздняков просив В. Маланчука доручити Державному комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, Міністерству культури УРСР та творчим спілкам переглянути твори образотворчого мистецтва, кіно та телефільми, записи пісень, п'єси та інше, з тим, щоб вилучити матеріали, в яких в позитивному плані згадуються політично скомпрометовані особи.

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР, який партійні бонзи сприймали не лише як науково-дослідну установу історичного профілю, а й як провідний ідеологічний центр республіканського масштабу. У зв'язку з цим стає зрозумілим чому у призначенні директорів авторитетної установи надавалася перевага історикам за освітою, але з багатим досвідом партійної роботи (А. Скаба, Ю. Кондуфор), чому на сторінках друкованого органу Інституту історії АН УРСР "Український історичний журнал" переважали публікації на історико-партійну тему, друкувались статті, в яких таврувався "український буржуазний націоналізм", а науковим співробітникам всіляким чином нав'язувалась наукова розробка"класової боротьби трудящих України...", написання кандидатських та докторських дисертацій на кшталт "Роль партійних організацій..." тощо. Свідоме спрямування роботи Інституту історії АН УРСР "у бік сучасної тематики", тобто на вивчення радянської епохи, значення "Великої Жовтневої соціалістичної революції" штовхало вітчизняну історичну науку на обочину світового історіографічного процесу.

Ідеологічно-цензурні обмеження, низка партійних постанов з приводу діяльності Інституту, прийняті в 1940–1970-х роках, змушувала з острахом братися за перо істориків, які прагнули вивчати давню історію України, добу козаччини з залученням широкого кола архівних джерел. У 1969 р. на базі Інституту історії було створено Археографічну комісію АН УРСР як міжвідомчий координаційний центр у справі видання документальних джерел. Попри те, що на 1972 рік Археографічна комісія розробила перспективний видавничий план, який включав понад 40 томів документальних публікацій, підготувала до друку два випуски щорічника "Археографія України" жодне із запланованих видань не побачило світ. Невдовзі Археографічна комісія припинила своє існування[17].

Із "зв'язаними руками", зокрема, працювали співробітники відділу історії феодалізму, яким відмовлялося у висловленні власної думки щодо місця і ролі українського козацтва в історії України, інших пов'язаних із цим проблем. Наприклад, так і не зумів оприлюднити на початку 1970-х років підсумки свого дослідження Михайло Брайчевський, який цілком офіційно за дорученням дирекції Інституту історії працював над науковою концепцією. Що мала стати одним із наріжних каменів висвітлення українсько-російських взаємин. Йшлося, перш за все, про оцінку відомого акту 1654 року, який у радянській історіографії подавався як результат вільного волевиявлення двох братніх народів. У своїй науковій праці "Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції" (1966), М. Брайчевський не лише спростував усталені концепції, довівши, що згаданий акт був нічим іншим як актом загарбання земель Лівобережної України російським царизмом, виявом колоніальних тенденцій, притаманних йому протягом усього його існування, але й розкрив негативні наслідки згаданої події для подальшої історії українського народу. Оскільки робота готувалася до друку в "Українському історичному журналі", то слід було очікувати після її публікації розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак за рі-

шенням вищого політичного керівництва статтю вченого було заборонено до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням із боку владних структур, обмежувався в друці. Попри це, погляди М. Брайчевського не залишилися непоміченими науковою громадськістю. У 1972 р. його праця була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві “Нові дні” у Торонто. Окремі її фрагменти використовувались в численних передачах радіостанцій “Голос Америки”, “Свобода”,”Вільна Європа”.

Далеко не в кращих умовах доводилося працювати й іншим співробітникам відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР, який колеги між собою називали “кафедрою козацької доби”. Не знаходило підтримки ідеологічного апарату спрямування досліджень Олени Апанович, яка в 1969 р. видала фундаментальну працю “Збройні сили України”. Усілякі перешкоди ставилися на шляху кандидата філологічних наук Ярослава Дзири, який підготував до друку “Літопис Самійла Величка”, в інших своїх працях розкрив вплив останнього на творчість національного генія українського народу Тараса Шевченка. Під пильною опікою перебувала авторка оригінальної монографії “Міста України в другій половині XVII ст.”, доктор історичних наук Олена Компан[18].

Як своєрідна крамола розцінювалася і громадська діяльність вчених-істориків, їхній внесок у популяризацію історії українського козацтва. В оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь Ф. Шевченка, О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевського у діяльності офіційного лекторію у Будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв. Цілком очевидно, що наукова спрямованість праць, популяризаторська та громадська діяльність дослідників українського середньовіччя ніяк не відповідали вимогам вишколених ідеологічних наглядачів з ЦК КПРС і ЦК КПУ. Якщо ж до цього додати мужні вчинки О. Компан та О. Апанович, які власними останніми коштами підтримували “громадські каси” допомоги українським політв’язням, то доля відділу феодалізму інституту історії АН України була практично вирішена[19].

31 липня 1972 р. Президія Академії наук УРСР ухвалила постанову “Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР”. Документ передбачав скорочення фонду зарплати установ Секції на 4 %. Це стало формальною підставою для звільнення “за скороченням штату” працівників, яким ставилася у провину близькість до осіб, заарештованих 1972 року за політичними обвинуваченнями. Наказ № 152 по Інституту історії АН УРСР від 12 вересня 1972 р., підготовлений у відповідності з постановою Президії АН УРСР від 31 липня 1972 р., передбачав скорочення за штатним розкладом старших наукових співробітників О. Компан, О. Апанович, молодшого наукового співробітника Я. Дзири[20]. Звільнення неугодних учених потягло за собою вилучення статей О. Апанович. Я. Дзири, Ф. Шевченка з п’ятого випуску (1972 р.) “Історіографічних досліджень в Українській РСР” (1968–1973 рр.). Прикметно, що наклад шостого випуску “Історіографічних досліджень в Українській РСР” було повністю знищений за вказівкою партійних цензорів.

В умовах “ідеологічної чистки” в Інституті історії АН УРСР припинив виходити новоутворений “Український історико-географічний збірник” (у 1971–1972 роках побачило світ лише два випуски)[21]. Гострій критиці з боку ЦК КПУ було піддано редакцію “Українського історичного журналу”. В доповідній записці про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КПУ з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві, осуду підлягав автор статті “До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського” С. Злупко. Провина вченого полягала в тому, що він прагнув “реабілітувати” діяльність і погляди “теоретика буржуазно-націоналістичної партії Галичини.” З метою убезпечити Інститут історії та “Український історичний журнал” від “націоналістичних перекручень” за вказівкою ЦК Компартії України у 1972 р. було вироблено новий напрям роботи науково-дослідної установи, який повністю узгоджувався з рішеннями XXIV з’їзду КПРС — надавати пріоритет розробці проблем соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР, критиці буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності, сприяти “справі комуністичного виховання трудящих[22].”

Не менш важливі факти щодо тогочасних умов праці українських учених наводив

доктор історичних наук, професор В. Г. Сарбей: "У цьому зв'язку можна пригадати видатного українського історика й етнографа члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого, навколо раптової загадкової смерті якого у 1973 році ходило багато чуток, бо добре відомо було, як активно він обстоював необхідність наукової розробки історії Запорізької Січі, виступив ініціатором створення капітальної історико-етнографічної праці "Українці", яка так і залишилася у кількох десятках примірників "макета для службового користування"[23] і т. д., і тому подібне. А трагічна доля зацькованого інспірованою критикою співробітника Інституту кандидата історичних наук І. М. Гапусенка[24]? Цеж бо він підготував до перевидання тритомник "Історія запорізьких козаків" Д. І. Яворницького, який лише тепер виходить у світ[25]."

Цікавим є твердження В. Г. Сарбея стосовно можливості учених Інституту історії АН УРСР в отриманні наукових ступенів і звань: "Автор же цих рядків разом із Ю. М. Гамрецьким[26] міг би пригадати, як впродовж п'яти років Вища Атестаційна Комісія СРСР по присудженню наукових ступенів і звань не затверджувала рішення Вченої спеціалізованої ради Інституту історії АН УРСР щодо присудження нам ступенів докторів наук, бо справді, номенклатурні історики знайшли в дисертаціях націоналістичні збочення[27]. А скільки праць, індивідуально виконуваних за планами Інституту історії АН УРСР, так і не було допущено до друку! Ось хоч би такі, що готувалися лише в одному відділі — історії капіталізму: монографія О. І. Лугової про міста України другої половини XIX ст, В. Г. Сарбея — про проблеми історії України у творчій спадщині основоположників марксизму; планову ж працю П. В. Замкового[28] про українські політичні партії початку XX ст. після кількох років роботи автора взагалі було примусово припинено без будь-якого обговорення його висновків. що, безперечно, відбилося на творчій долі вченого, незабаром померлого[29]".

У складному становищі знаходилися викладачі вищих навчальних закладів, місцеві дослідники. За дорученням секретаря ЦК КПУ В. Маланчука у серпні 1973 року відділом науки й учбових закладів ЦК Компартії України було перевірено "сигнали" про серйозні методологічні помилки в докторській дисертації доцента Житомирського державного педагогічного інституту С. П. Пінчука на тему "Слово о полку Ігоревім" і українська література XIX–XX століть", порушення загальноприйнятої процедури розгляду дисертаційної роботи та неправильну позицію в оцінці змісту дисертації з боку ректора інститут, кандидата філологічних наук І. Ф. Осляка та секретаря партбюро, проректора інституту, доктора історичних наук В. Д. Голінченка.

Ознайомившись із змістом дисертаційної роботи С. Пінчука, провівши бесіди з викладачами кафедри української літератури Житомирського педінституту спецкомісія з Києва констатувала: "У докторській дисертації С. П. Пінчука, яку він захистив у січні 1972 р., мають місце серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення. Автор дисертації абсолютизує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль у цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності "Слова о полку Ігоревім" виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв'язки і взаємовпливи української літератури з російською й білоруською." Разом з тим, завідувач сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України Дорогунцов, звертаючись до ЦК КПУ, пропонував у "справі С Пінчука" здійснити ряд каральних заходів, зокрема,:"Доручити ректорату Львівського державного університету в установленому порядку скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження С. П. Пінчуку вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з Вищої атестаційної комісії МВССО СРСР. Увільнити С. П. Пінчука як ідейно незрілу і націоналістично настроєну особу з викладацької роботи у вузі. Притягти до суворої партійної відповідальності і звільнити з посад, які вони займають, ректора інституту І. Ф. Осляка і секретаря партбюро, проректора інституту В. Д. Голінченка за серйозні недоліки і помилки в роботі з кадрами, втрату політичної пильності й відповідальності, безпринципну оцінку ідейно хибної, націоналістичної за своїм спрямуванням докторської дисертації С. П. Пінчука... Необхідно також притягти до відповідальності осіб, які своїми діями підтримували Пінчука і сприяли його просуванню в науці. Вар-

то порушити перед правлінням Спілки письменників України питання про можливість дальшого перебування С. П. Пінчука в СПУ[30]".

Зазнала переслідувань у згадуваний період відомий історик та письменниця Раїса Іванченко (Іванова), що вивчала суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Її наукові праці та художні твори, зокрема, роман "Клятва", стали предметом, скерованої вищим партапаратом, необґрунтованої критики.

Значною мірою обмежувався в роботі великий поборник козацької старовини Микола Киценко. Бюро Запорізького обкому партії протягом першої половини 70-х рр. знайшло можливість тричі розглянути питання про його роботи "Запоріжжя в бурях революції" та "Хортиця в героїці та легендах" і прийняти рішення про вилучення їх з книжкових магазинів та бібліотек області як таких, що не сприяють вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму[31].

Упередженість щодо "українського буржуазного націоналізму" не дозволила вирішити на практиці цілий ряд важливих історико-культурних проектів, вироблених науковою та творчою інтелігенцією України. Ідеться, в першу чергу, про спорудження величного меморіалу на о. Хортиця, присвяченого українському козацтву. Під неусипним оком секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука перебувало будівництво Музею народної архітектури та побуту України (Рада міністрів УРСР 26 лютого 1969 р. за пропозицією Міністерства культури, Академії наук, Держбуду УРСР, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури прийняла постанову "Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР"), проект якого було розроблено Київським науково-дослідним і проектним інститутом містобудування 18 травня 1970 року. Протягом тривалого часу В. Маланчук нашіптував першому секретарю ЦК Компартії України В. Щербицькому про те, що при підтримці окремих керівників Ради міністрів у передмістя Києва з усіх областей звозиться різноманітний мотлох, який не має ні історичної, ні культурної цінності. Врешті-решт, за дорученням В. Щербицького до музею була споряджена спеціальна комісія для з'ясування стану справ. Як довідуємося з доповідної записки в ЦК КПУ від 11 грудня 1972 р., підписаної В. Маланчуком, О. Іващенко та С. Безклубенком, комісії вдалося таки відшукати в роботі музею "ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки".

Важливо, що під загрозою опинилася навіть ті проекти, які безпосередньо санкціонувалися вищим політичним керівництвом республіки. Сьогодні навіть важко передати, скільки зусиль довелося докласти Головній редакційній колегії "Історії міст і сіл Української РСР", очолюваній заступником голови Ради міністрів УРСР П. Троньком, задля виконання цього важливого для української культури проекту. Варто було видати перший том по Харківській області, як секретар ЦК КПРС М. А. Суслов на нараді ідеологічних працівників піддав брутальній критиці керівництво Української РСР та вчених за ...недбайливе використання паперу та державних коштів. Одначе причина полягала зовсім в іншому. Написання літописів міст і сіл, що здійснювалося в Україні, розглядалося ідеологічним апаратом ЦК КПРС як своєрідний прояв сепаратизму, здатний підживлювати "націоналістичні настрої."

Змусити творити різних за віком, світоглядом, естетичними уподобаннями творчих працівників, вчених за єдиним ідеологічним шаблоном для партійних бонз було завданням не з легких. Тому в апараті секретаря ЦК з ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти "проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень у здійсненні національної політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень у питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного".

За поданням секретаря ЦК КПУ В. Маланчука 13 квітня 1973 р., ЦК Компартії України схвалив розгорнуту програму протидії ідеології націонал-комунізму, яка на думку головного режисера нової політичної кампанії повинна була ознаменувати собою "рішуче посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовне й всебічне викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського[32]."

В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вище означена кампанія ставила перед собою не стільки завдання нейтралізації теоретичної спадщини

національ-комуністичних течій періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., скільки спрямовувалась, за визначенням того ж Маланчука, проти "сучасних трубадурів націонал-комунізму".

Ретельні кадрові чистки, проведені ЦК КПУ в Інституті історії, Інституті української літератури АН України, інших українознавчих центрах, відштовхнули від них значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Новітні організаційно-виховні форми упокорення наукової та творчої інтелігенції, моральний тиск на дослідників української історії та культури, що супроводжувався публічними викривальними кампаніями в 1970-на початку 1980-х років на практиці означало ніщо інше як поворот до класичного сталінізму, до традицій "ждановщини". Ідеологічний пресинг партійно-державного керівництва в період "застою", закритість багатьох архівних фондів негативно відобразилися на стані розробки теоретичних проблем вітчизняної історії. Упровадження у повсякденну практику брежнєвсько-сусловської теорії "злиття націй" не тільки призводило до деформації історичної пам'яті і національної свідомості, а й сприяло занепаду центрів по вивченню й збереженню пам'яток культури, народних ремесел, традиційних форм фольклору, гальмуванню вивченню справжньої історії України.

Джерела та література

1 Центральний державний архів громадських обєднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3009. — Арк. 107.
2 Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України. — Ф. 1098. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 112.
3 Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 1. — Оп. 60. — Спр. 61. — Арк. 23.
4 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 15.
5 Іваничук Р. Благослови, душа моя, господе… Щоденникові записи, спогади. Роздкуми. — Л., 1993. — С. 43.
6 Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів. — К., 1998. — С. 375, 431–432.
7 Архів Управління Служби безпеки України (далі- УСБУ) в Одеській області. — Спр. 24994, т. 1. — Арк. 170.
8 Шелест П. Ю. …Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М., 1992. — С. 156.
9 Там само. — С. 290–291.
10 Див докладніше: Бажан О. "Мене називають сучасним Кочубеєм…" // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.
11 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр.867. — Арк. 160–166.
12 Зневажена CLIO. — К., 2005. — С. 534.
13 Смолій В. А. Федір Павлович Шевченко // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 470.
14 Гуржій О. І., Капітан Л. І. Український історичний журнал // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 223.
15 Проти рожна // Україна. — 1990. — № 16. — С. 15.
16 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 867. — Арк.109–111, 113–115; Оп. 10. — Спр. 1314. — Арк. 38–51.
17 Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 29.
18 Шудря М. Суцвіття, бите холодами // Слово Просвіти. — 1996. — 27 липня.
19 Державний архів Служби безпеки України (далі- ДА СБУ). — Спр. 69260-ФП, Т. 3. — Арк. 36.
20 Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис. — К.,1998. — С. 67.
21 Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 27.
22 Гуржій О., Капітан Л. "Український історичний журнал" та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. — К., 2004. — С. 63.
23 Колективна монографія "Українці" у скороченому вигляді опублікована в 1 томі "Народы мира". — М., 1964.

24 Гапусенко Іван Максимович у 1961–1981 роках молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, дослідник історії України доби середньовіччя, життя та творчості Д. Яворницького.

25 Сарбей В. Г. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI ст. Харківський історіографічний збірник. Вип. 2. — Х., 1996. — С. 62.

26 Гамрецький Юрій Маркович — старший науковий співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР (1966–1985). У 1970 р. захистив докторську дисертацію "Ради робітничих депутатів України в 1917 р.".

27 У 1972 р. старшим науковим співробітником відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбеєм була захищена докторська дисертація "Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія".

28 Замковий Петро Володимирович — дослідник історії України XX ст., архівіст, археограф. У 1971–1986 — старший науковий співробітник відділу капіталізму інституту історії АН УРСР.

29 Сарбей В. Г. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI ст. Харківський історіографічний збірник. Вип. 2. — Х., 1996. — С. 63.

30 Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 416–418.

31 Кириченко С. Посмертний лауреат // Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С.25–27.

32 Бажан О. "Мене називають сучасним Кочубеєм…" // Літер. Україна. — 1993. — 2 грудня.

Oleg Bazhan

Ukrainian studies under the pressure of ideological persecutions of 1970–1980 s

The autor explores "official" and "unofficial" trends of Ukrainian history studies in the period of "stag nation.

Key words: *political repression social-political life national-cultural politics of Ukrainian Socialist republic.*

Валентина Ярошик (м. Харків)

КРАЄЗНАВСТВО — УЛЮБЛЕНА СПРАВА
(До 30-річчя клубу "Краєзнавець")

Без усвідомлення національних традицій, поширення знань про історію та культуру не може відбутися відродження нації. Тому краєзнавство стає одним із пріоритетних напрямків роботи як великих, так і маленьких бібліотек. Бібліотечне краєзнавство є невід'ємним від усього краєзнавчого руху. Воно стало основою для наукової та просвітницької роботи бібліотек і зробило свій внесок у розвиток українознавства.

Організувати краєзнавчу роботу, спрямувати її у потрібне русло є нагальним завданням бібліотек. Харківська державна наукова бібліотека (далі — ХДНБ) ім. В. Г. Короленка має великий досвід роботи з питань краєзнавства. Ще на початку 60-х років минулого століття у структурі бібліотеки з'явився сектор, а потім і відділ краєзнавчої роботи.

При бібліотеці завжди працював актив читачів. До нього входять журналісти, вчені, письменники, вчителі та представники багатьох інших професій. Вони ретельно вивчали історію Слобожанщини, піклувалися про її сьогодення та майбутнє. Ім'я цій армії ентузіастів — краєзнавці. Об'єднати цих людей було нескладно, так був заснований клуб "Краєзнавець" при відділі краєзнавчої роботи (зараз відділ україніки). Слід відзначити, що краєзнавчі клуби та об'єднання стали маленькими культурними центрами навіть у невеличких містах і селах. Їх діяльність не замінять ні театри, ні музеї.

Перше засідання (організаційне) клубу при ХДНБ, як свідчать протоколи, відбулося 13 травня 1978 р. На ньому були присутні журналісти Леонід Строковський та Іван Марченко, науковці Іван Саратов та Борис Заскальков, співробітники відділу краєзнавчої роботи Тетяна Шерстюк, Галина Каширина та Валентина Ярошик, які були ініціаторами його створення. Було розроблено програму роботи клубу, визначено завдання, основні напрямки діяльності та шляхи її здійснення. Програма відображала різноманітність краєзнавчої діяльності та її тематичну спрямованість. Передбачалася також координація з іншими краєзнавчими установами Харкова (музеями, архівами, Товариством охорони пам'яток історії та культури, Клубом любителів книги та ін.).

Основними завданнями "Краєзнавця" стали наукові дослідження, просвітницька діяльність, популяризація краєзнавчих матеріалів, доведення їх до читачів та мешканців нашого міста, участь у громадському житті Харкова.

Краєзнавство — наймасовіший вид діяльності. Краєзнавство тому й користується такою популярністю і любов'ю в народі, що відгукується на найтонші рухи людської душі. Тому членами клубу стали люди різні за віком і фахом. Це домогосподарки, школярі, студенти, робітники, науковці, фахівці: історики, архітектори, екскурсоводи, вчителі. Воно має велике виховне значення для широких верств населення і, насамперед, підростаючого покоління.

Коло інтересів членів клубу — минуле, сучасне і майбутнє Слобожанщини: від села, маленького міста, вулиці, фабрики, садиби, храму, учбового закладу тощо до всього Харківського регіону.

Пріоритетним напрямком діяльності клубу є наукова робота. Основною формою є організація та проведення краєзнавчих читань, де заслуховуються результати наукових розвідок, які проводять члени клубу. Їх тематика різноманітна і присвячена охороні пам'яток історії та культури, містам та селам Слобожанщини, розвитку науки, культури, відродженню української церкви, діяльності славетних земляків Григорія Сковороди, родини Алчевських, Дмитра Багалія, Олексія Бекетова, Ігоря Муратова, Григорія Данилевського, Іллі Рєпіна, Миколи Лисенка та багатьох інших. Доповідачами на засіданнях були краєзнавці, які досліджували ту чи іншу тему. Деякі теми, наприклад, про внесок родини Алчевських та академіка архітектури О. Бекетова в українську культуру, висвітлювалися неодноразово, адже кожного разу дослідники знаходили нові матеріали з їх життя.

Особливо цікавими були засідання, присвячені архітектурі нашого міста. Ці теми досліджували провідні архітектори Харкова —

академік архітектури О. Лейбфрейд, В. Новгородов, П. Шпара, О. Тіц та ін. Їх доповіді супроводжувалися показом слайдів. Порушувалися питання збереження пам'яток архітектури. Такі засідання не залишали присутніх байдужими. Краєзнавці приймали рішення про охорону певних пам'яток, зверталися за допомогою до відповідних інстанцій, залучаючи радіо, телебачення, пресу. Багато питань було вирішено позитивно.

Поряд з краєзнавчими читаннями члени клубу беруть участь у роботі Всеукраїнських науково-практичних конференцій з краєзнавства. Охоче запрошують їх до підготовки та організації наукових заходів у нашому місті. Зокрема, до оргкомітету з підготовки відзначення 200-річчя Харківської епархії УПЦ до його складу було введено членів клу-бу С. І. Посохова, С. М. Куделко, В. О. Ярошик.

Активно працюють краєзнавці і у громадських редколегіях "Харківського біографічного словника", журналу "Віра і Розум", наукових збірниках.

Члени клубу є авторами багатьох видань та публікацій, присвячених різним питанням життя краю, не лише у місцевій, а й у всеукраїнській та зарубіжній пресі. Особливо тісні творчі зв'язки виникли з журналом "Краєзнавство". Широко відомі видання з історії архітектури Олександра Лейбфрейда, з історії розвитку атомної фізики у наукових закладах Харкова Юрія Ранюка, з літературознавства Владислава Божка, Ігоря Лосієвського, Михайла Красикова, Михайла Гетьманця.

Останнім часом вийшли друком наукові дослідження голови клубу "Краєзнавець" Івана Саратова "Іван Сірко", "Герби міста Харкова", збірка історичних нарисів "Харьков, откуда имя твое". Над темою "Іван Сірко" автор працював багато років, неодноразово висвітлював її на краєзнавчих читаннях. Геральдика приваблювала не лише І. Саратова, а й інших дослідників. Свій погляд на виникнення гербів нашого міста виклали і вчені-краєзнавці Б. Зайцев та С. Куделко.

Протягом 25 років членами клубу було підготовлено і надруковано багато цікавих матеріалів: "Валківська енциклопедія", дослідження про міста Люботин, Богодухів, Харків тощо. Дослідники Сергій Посохов та Олександр Ярмиш підготували книгу, присвячену губернаторам та генерал-губернаторам Харківщини, Юрій Ранюк — про репресії у Харківському фізико-технічному інституті.

Відновлення історичної пам'яті шляхом створення вичерпного літопису окремих подій Харківського регіону спонукало деяких членів клубу до написання своїх спогадів, що стали основою "Архіву краєзнавців", котрий зберігається у відділі україніки. Архів став у пригоді при вивченні діяльності ХДНБ у 30-і роки минулого століття. Спогади краєзнавця Миколи Коржа про вибух електростанції в Харкові у 1943 р. часто використовуються краєзнавцями в лекціях та виступах. Архів налічує понад 100 рукописних спогадів. Найзмістовнішими є особисті архіви краєзнавців Володимира Смоленського, Павла Романова, Бориса Інгора, Олександра Лейбфрейда.

Широко відома у Харкові і просвітницька діяльність клубу "Краєзнавець". Його члени виступають з лекціями у шкільних закладах і товариствах, надають допомогу в організації музеїв тощо. Неодноразово з товариства сліпих до клубу надходили подяки на адресу Тетяни Шерстюк, Миколи Коржа за цікаві доповіді. Ганна Столярова стала засновником музею Лесі Українки при школі № 3 та ініціатором проведення щорічного фестивалю "Весняні співи Лесі Українки на Харківщині". Тетяна Безрукова очолює шкільне краєзнавство в селищі Буди Харківського району. Кожен рік тут відбуваються шкільні краєзнавчі конференції, на яких юні краєзнавці виступають з дослідженнями, присвяченими історії рідного краю. Гостями цих конференцій часто бувають і члени клубу "Краєзнавець". При клубі працює літературно-музична вітальня, де проходять презентації нових книг, тематичні вечори та вечори пам'яти, звучать вірші членів клубу.

З задоволенням члени клубу мандрують історичними місцями Слобожанщини. Останнім часом вони відвідали с. Сковородинівку, с. Бабаї, місце поховання художника Лансере та маєток родини художників Бенуа і Серебрякової у с. Нескучному. Познайомилися з експозиціями музею Будянського фаянсового заводу та садиби-музею Гната Хоткевича у смт. Високому тощо. Душею цих подорожей завжди була ентузіаст-краєзнавець Надія Акимова.

Краєзнавці не лише вивчають історію свого краю, вони є активними діячами його сьогодення, порушуючи питання про встановлення меморіальних дошок, присвячених історичним подіям, доглядаючи могили відомих земляків, беруть участь у обстеженні 13-го місь-

кого кладовища. Великої поваги нащадків заслуговує робота Галини Гуріної з пошуку місць поховань поляків, німців, репресованих мешканців нашого міста у Лісопарку. Саме піклуванням краєзнавців Ювеналія Калачова та Петра Мороза встановлено меморіальні дошки, присвячені музичному діячу І. І. Слатіну та Івану Карбишеву. Нещодавно в селищі Буди завдяки піклуванню Почесного краєзнавця України т. Безрукової були відкриті дошки на будинках — пам'ятниках архітектури місцевого значення. Краєзнавці не байдужі до зміни назв вулиць нашого міста. Пропозиції щодо їх перейменування надсилаються до Топонімічної комісії, що діє при міськвиконкомі, членами якої є також краєзнавці С. І. Посохов, С. М. Куделко, І. Ю. Саратов, Н. І. Полянська, О. Хорошковатий. Тривалий час тут також працювали О. Ю. Лейбфрейд та В. О. Ярошик.

Клуб підтримував і підтримує міцні стосунки з музеями, архівами, вузами, Товариством охорони пам'яток історії та культури, "Меморіалом", "Спадщиною", шкільними закладами. Це дає можливість збирати різноманітний матеріал з історії краю. Фахівці цих установ почасти є гостями на засіданнях клубу, беруть активну участь у проведенні краєзнавчих читань.

Окремо необхідно відзначити творчі стосунки клубу "Краєзнавець" з ХДНБ ім. В. Г. Короленка, при якій він функціонує. Бібліотека, відділ україніки відіграє не тільки організуючу роль у роботі клубу, але й надає необхідну довідково-бібліографічну і документальну базу для краєзнавчих досліджень та бере в них участь.

Зокрема систематичний каталог "Харківщина", який користується великим попитом у краєзнавців, містить понад 220 тисяч бібліографічних відомостей про краєзнавчі документи, статті з періодичних видань (від початку XIX ст. і до наших днів).

Відділ україніки багато уваги приділяє впровадженню у свою роботу сучасних інформаційних технологій. Для послуг читачів краєзнавців створюється база даних "Пам'ятні дати України, Слобожанщини". Краєзнавці з задоволенням відвідують регіональний інформаційний центр, де представлені інформаційні ресурси місцевих органів культурних, ділових та інших організацій регіону. Зібрані компакт-диски з історії України та рідної Слобожанщини. Фахівці відділу ретельно розкривають зміст багатьох видань, особливо періодичних, що надходять до ХДНБ і містять відомості про Слобожанщину, складають бібліографічні покажчики, влаштовують виставки-перегляди, виконують письмові тематичні бібліографічні довідки, надають консультації. Популярні серед користувачів науково-допоміжні покажчики "Історія Слобідської України", "Топоніміка Харківщини", "Харьков и губерния на страницах газеты "Харьковские губернские ведомости" (1881–1916 гг.)" (6 випусків), газети "Южній край" (1880–1917) (підготовлено вже 5 вип. і робота триває), "Історія міст і сіл Харківської області", "Харків XX століття" та багато інших.

У свою чергу, члени клубу надають велику допомогу роботі ХДНБ, відділу україніки. Вони проводять консультації з питань історії краєзнавства, здійснюють наукове редагування краєзнавчих каталогів і картотек, бібліографічних покажчиків про Слобожанщину, організовують художні виставки.

Їх зусиллями підготовлено понад 20 фотоальбомів з історії вулиць та архітектурних пам'яток Харкова. Фотоальбоми містять додаткові відомості про місто і допомагають в обслуговуванні читачів.

За допомогою краєзнавців фонд бібліотеки значно поповнився не лише книгами, а й картографічними виданнями. Багато рідкісних картографічних видань було власноручно зроблено кандидатом технічних наук, краєзнавцем В. В. Смоленським. Він подарував бібліотеці колекцію макетів (Харківська фортеця, будинок ХДНБ та Харківський колегіум, дзвіниця Успенського собору, Покровський собор), ці експонати виконано із сірників.

Досвід роботи клубу вивчають та впроваджують і бібліотечні фахівці, і аматори краєзнавчого руху. Протягом кількох років при Дніпропетровській обласній науковій бібліотеці за нашою допомогою теж було організовано клуб "Краєзнавець". А у Харкові при Будинку вчених, при міській спеціалізованій музично-театральній бібліотеці ім. К. Станіславського діють клуби краєзнавчого напрямку. Досвід нашого клубу описано і в методичному посібнику "Краєзнавча робота у бібліотеці" (К., 2001), підготовленому Державною історичною бібліотекою.

Є у клубі "Краєзнавець" і власний літописець. Це Микола Корж. Завдяки його публікаціям у місцевій та всеукраїнській пресі, а також завдяки матеріалам міських журналістів

про діяльність клубу "Краєзнавець" він відомий за межами Слобожанщини. Геннадій Миколайович Бурденко веде фотолітопис діяльності членів клубу.

Щоб ширше популяризувати діяльність краєзнавців, ХДНБ розпочала видання серії бібліографічних посібників "Краєзнавці Слобожанщини". Вже вийшли друком покажчики, присвячені М. Коржу, Т. Шерстюк, Г. Каширіній, О. Лейбфрейду, В. Берліну. Закінчується робота над покажчиком "Вчений, етнограф, краєзнавець М. Красиков". Робота над серією триває. Посібники знайомлять з дослідженнями цих ентузіастів та матеріалами, присвяченими їх діяльності. А три випуски видання "Сто краєзнавчих читань" — це своєрідний звіт про роботу клубу та його членів.

За 30 років існування клубу "Краєзнавець" можна навести таку статистику: якщо на першому засіданні клубу "Краєзнавець" (1978 р.) були присутні 7 осіб, які виявили бажання стати його членами, то сьогодні їх уже налічується понад 100.

За цей час було проведено 380 засідань (з них 350 краєзнавчих читань), на яких було обговорено понад 500 питань, пов'язаних з історією краю. Діяльності клубу було присвячено понад 120 публікацій в міській та республіканській пресі.

Сьогодні більшість членів клубу стали активними учасниками харківського відділення Спілки краєзнавців України. Деяким з них (М. Коржу, Т. Шерстюк, Т. Тихомировій, Г. Кашириній, Ю. Калачову, Г. Гуріній, О. Радковій, С. Посохову, О. Лейбфрейду, Н. Акимовій, В. Божку) за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України присвоєне звання "Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців". С. М. Куделку, І. Ю. Саратову, Ю. М. Ранюку, В. О. Ярошик, М. О. Коржу Указом Президента України присвоєне почесне звання "Заслужений працівник культури України".

Відділу україніки, при якому діє "Краєзнавець", за значний внесок у розвиток українського краєзнавства було присуджено у 1993 р. Диплом Лауреата республіканської премії імені Дмитра Яворницького.

Попереду у членів клубу велика подальша робота з дослідження Слобожанщини. Перш за все це участь у підготовці нового видання харківського тому "Історія міст і сіл України", нові наукові розвідки.

Ми цілком згодні з думкою академіка НАН України, голови правління ВСК П. Т. Тронька, що "Краєзнавство... має бути високо піднесено в Українській державі, одержувати від неї систематичну допомогу і підтримку, а добре ім'я краєзнавця, невтомного дослідника історії "Малої батьківщини", повинно бути оточене увагою і звучати гордо. А це буде залежити від нас — учених і аматорів, від нашої наполегливості, самовідданої праці на цій благородній ниві".

УДК 94 (477) “18/ 19”] 929 Лазаревський

о. Юрій Мицик (м. Київ)

ПРИЗАБУТА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА СПАДЩИНА

У статті звертається увага на призабуту історико-краєзнавчу спадщину класика української історіографії О. М. Лазаревського, ставиться питання про її академічне перевидання. Пропонується уривок з твору О. Лазаревського, присвячений Воронізькій сотні Ніжинського полку (сучасна Сумщина).

Ключові слова: *О. М. Лазаревський, Воронізька сотня, Ніжинський полк, Сумщина.*

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) є класиком української історіографії, автором понад 400 наукових праць переважно з історії Гетьманщини. Вінцем його творчої діяльності став фундаментальний твір “Опис Старої Малоросії” (“Описание Старой Малороссии”). Цей твір задумувався як грунтовна й систематична соціально-економічна історія кожного з 10 полків, котрі входили до складу Лівобічної Гетьманщини. За життя автора йому вдалося видати тільки три томи, які стосуються відповідно історичного минулого Стародубського, Ніжинського та Прилуцького полків. Описом четвертого, Лубенського, полку можна вважати нариси “Лубенщина и князья Вишневецкие” та “Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв.” Інші томи, як свідчить сучасний дослідник творчості О. М. Лазаревського Віктор Воронов, лишилися у чернетках[1].

Вищезгаданий твір подає надзвичайно повну історію козацьких полків, багатьох міст і сіл Сіверської України, і тому без нього важко уявити якесь повноцінне дослідження даного регіону. О. Лазаревський використав значну кількість архівних матеріалів, ряд цитованих ним документів, як от два універсали І. Мазепи, що наводяться нижче, і досі не виявлені археографами і не видані у повному обсязі. Але опублікований понад 100 років тому твір давно став бібліографічною рідкістю і нерідко є недоступним навіть для науковців, не кажучи про широку читацьку масу. Отже потреба у перевиданні тритомника є безсумнівною, але виконати це завдання є нелегко. Досить сказати, що кожен із томів нараховує понад 500 сторінок, і вже одна ця обставина становить суттєву перешкоду, бо саме тільки їх перевидання тягне за собою значні фінансові витрати. Крім того, твір має бути перекладений українською мовою. Лазаревський був свідомим українцем, другом Тараса Шевченка, але діючи у підколоніальній Україні він не міг видати свій твір рідною мовою, не міг і назвати його так, як мало б бути (“Опис Старої України”). Врешті твір має бути прокоментований з врахуванням досягнень сучасної історичної науки. Якраз це завдання виконати найскладніше, бо упорядник (чи упорядники) мав би тоді наприклад перевірити і розшифрувати всі посилання Лазаревського, які ним подані зазвичай у скороченому вигляді, врахувати численні публікації джерел і наукові дослідження, які побачили світло за сотню з лишнім років, відзначити помилки автора, пояснити причину їхньої появи у тритомнику тощо. Так, Лазаревський при описі міст і сіл часто посилається на якийсь опис 1654 р. Насправді ж це так звані присяжні книги 1654 р., в яких містилися списки осіб (по полках), які начебто присягали на вірність цареві Олексію на початку 1654 р. Уривки з цих книг, де містився опис Білоцерківського та Ніжинського полків, були видруковані у відомій археографічній серії “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, а конкретніше, у її десятому томі (СПб., 1878). Нами вже видано повні тексти цих книг[2] і по них легко перевірити точність посилань Лазаревського. Треба також враховувати і підцензурні умови, в яких творив Лазаревський, і особливості його історичних поглядів. Так, будучи типовим представником народницької історіографії, Лазаревський недооцінював роль козацької старшини як державотворчого стану, її внеску в українське церковне та культурне життя. Це яскраво проявилось наприклад у його оцінці гетьмана Мазепи чи полковника Гамалії, яких Лазаревський називає “зрадниками” і акцентує увагу переважно на їхньому землеволодінні.

Однак попри згадані труднощі, починати працю над виданням та перевиданням творчої спадщини Лазаревського і насамперед його

"Опису Старої Малоросії" треба вже нині. Нами зроблені вже перші кроки у цьому напрямку. З допомогою студентів — істориків Національного університету "Києво-Могилянська Академія" (НАУКМА) розпочата робота по комп'ютерному набору та перекладу українською т. 2 "Опису...", який присвячений минулому Ніжинського полку. Далі піде трудомістка й складна праця по коментуванню твору Лазаревського.

Слід підкреслити, що в наш час значно зросло зацікавлення громадськості історією свого краю, своєї "малої Батьківщини", свого міста чи села. На жаль, висококваліфікованих істориків, які працювали б у цій галузі і активно творили історію міст та сіл, нині небагато. Тому варто впритул зайнятися перевиданням творчої спадщини О. Лазаревського, праці якого з історії міст та сіл Лівобічної Гетьманщини не втратили свого значення, вони і в наш час можуть з успіхом використовуватися при вивченні минулого цього регіону у середній та вищій школах України. З метою привернути увагу читачів до твору Лазаревського (сподіваємось, що колеги-історики звернуть увагу принаймні на два інші томи "Опису..." і розгорнуть роботу по їх перевиданню), до координації зусиль, залученню потенційних спонсорів для фінансування видавничих витрат нижче наводиться той фрагмент "Опису..."[3], де йдеться про історію Воронізької сотні та Свято-Харлампіївського Гамаліївського монастиря. Нині Вороніж — це райцентр Сумської області. Його історія козацької доби, як і історія даного району, не має донині кращого дослідження, ніж монографія О. Лазаревського. Саме тому вважаємо доцільним навести відповідний фрагмент з даного твору, додавши мінімальний коментар. Додамо, що при перекладі твору українською ми залишали в оригінальному звучанні цитовані Лазаревським свідчення джерел, писаних тогочасною українською мовою. Щоправда, у такому разі пропускались тверді знаки, літера "ять" замінювалась на "і", а "іжиця" на "и". Також при датуванні подій чи документів ми нерідко подавали дати у скороченному, тобто цифровому вигляді: наприклад 22.03. 1771 р., а не 22 березня 1771 р. Для зручності ми позначили також сторінки твору Лазаревського, які містилися в оригінальному виданні, і орієнтуючись на них, подали стислі коментарі. Насамкінець висловлюю подяку студенту I курсу магістеріуму НАУКМА Віталію Пустовому за допомогу у комп'ютерному наборі тексту.

Джерела та література

1 Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 213.

2 Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. –К., 2003.

3 Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. — С. 267–296.

* * *

// (с. 345) (...)

Села Воронізької сотні.

м. Вороніж, р. Осота. За генеральним слідством — "оный город сначала еще, за владения польскаго, осаживался; за гетмана Б. Хмільницкаго, первым сотником был Супрун и малый городок построил, и называли оный замком. А потом, як сотником стал Савва, за гетмана Многогрішнаго, їздил он в Москву, для размноженія народа и разсширения города выправил монаршую грамоту, по которой грамоті он, Савва, за сотничества своего город разсширил" (с. 324). З цієї розповіді видно, що вороніжці на поч. XVIII ст. ще пам'ятали про час виникнення свого містечка, початок якого таким чином слід віднести до першої половини XVII ст., коли Пісочинський заселяв південно-східну частину Ніжинського полку. Вірогідно, що Вороніж виник з білямлинового хутора, що осів тут, на березі р. Осоти, при дорозі, по якій їздили посеймські села на базар в Новгород — Сіверськ, коли ще не було ні Батурина, ні Кролевця, ні Глухова... (с. 2). Під згадкою генерального слідства про "разсширении города" Вороніжа за сотника Сави Проко-

повича, вірогідно, слід розуміти відновлення Вороніжа після його розорення поляками у 1664 р., про що згадує Опис Чернігівської Єпархії (VII, С. 342), після чого, за цим же свідченням, Вороніжу була надана десятилітні пільги від повинностей. Цілком вірогідно, що при цьому відновленні Вороніжа, він був обведений і тим валом, залишки котрого і зараз де-не-де видніються в центрі сучасного містечка. Тоді ж, разом з насипанням навколо містечка валу, там були влаштовані і ті "брами" (Глухівська, Клишківська...), котрі постійно згадуються у воронізьких актах XVIII ст.

В історії воронізького населення звертають на себе увагу розміри "скупли" старшиною козацьких дворів у першій половині XVIII ст. і потім поява тут значної кількості різного роду державців у другій половині того ж XVIII ст. Видно, що тутешні селяни до 1781 р. були роздані і захоплені майже всі, тоді як в 1736 р. їх було ще понад 300 дворів. **Кз. А.** грунтових 28 дворів, убогих 95 двори і підсусідків з козаків — 94 двори; про останніх сказано, що вони живуть "в купленных хатках, при огородах козацких". Розподілялись вони так: підсусідків козацьких, тобто скуплених козаками — 38 двори, сотника Івана Холодовича — 8 дворів, Василя Лазаревича — 15 дворів, бунчукового товариша Івана Кутневського — 7 дворів, бунчукового товариша Степана Лазаревича — 4 двори, обителі Гамаліївської — 5 дворів, значкового товариша Григорія Олександровича — 5 дворів, бунчукового товариша Данила Карпіки — 5 дворів, військового товариша Івана Дем'яновича — 6 дворів, бунчукового товариша Петра Заруцького — 1 двір. **Кр. А.** (ратушних) — грунтових 78 дворів, убогих 240 дворів і підсусідків "посполитих" — 25 дворів. **Б.** Духовних — 27 дворів і чиновників — 34 двори. **Кз. В.** 281 двори, 393 хати. **Кр. Б.** рангові Глухівського коменданта — 21 двори, 21 хата, генерал-майора (Миколи) Гудовича — 52 двори, 85 хат, дійсного статського радника (Василя) Туманського — 14 дворів, 20 хат, військового товариша Чуйкевича — 17 дворів, 20 хат, підкоморія Лазаревича — 31 двір, 34 хат, бунчукового товариша Матвія Холодовича — 37 двори, 48 хат, відомства скарбової канцелярії — 24 двори, 28 хат, Гамаліївського монастиря — 4 двори, 4 хати, Київської лаври — 1 двір, 1 хата і підсусідків козацьких і різночинців — 96 дворів, 105 хат і бездвірних 32 хат.

с. Пирогівка, р. Шостка, біля Десни, за місцезнаходженням повинно бути дуже старим поселенням, оскільки недалеко від Пирогівки здавна існує перевіз через Десну, відомий вже в грамоті 1552 р., де він називається Путивльським. Старожили в 1730 р. про Пирогівку говорили, що це село "от давних літ все было в відомстві старшины сотенной и ратушной Новгородской, а не в подданстві було. И сотенная, и ратушная старшина с того села ні на якую приватную свою работизну людей не употребляли и ныні при той же ратуши оное село Пирогівка найдуется; тилко гетман Скоропадский оное село // **(с. 347)**Пирогівку надал бил, послі шведчины, сотникови воронежскому Холодовичу, которым селом он, Холодович, владіл полтретя года; послі того, по челобитью старшини ратушной новгородской, за бувшой малороссийской коллегии, по прежнему до ратуши привернено"... Перше свідчення про Пирогівку дає універсал Многогрішного 1669 р., за яким надана трилітня "слобода" побудованого тут водяного млина: "ознаймуем... иж в селі Пироговці, Савва и Ярема, мелники, уфундовали млин на річці на Шустці, з едним колом мучним, своим власным коштом, нікого до того не притягаючи; а уробивши, почали молоть от святого пророка Илии, в мисяцю іюлі, в числі двадцятом; що за поднятую працу их от того ж часу, як пустили воду на коло, надалисмо слободи на чверть (года) до дванадцятого (*має бути — до 20-го — О. Л.*) числа місяця октоврия; а по видержаню оной слободи, міют до скарбу войскового дві мірочки давать, а при своей части третей міют зоставать и на себе мірочку третую отбирать". З цього універсалу видно, що в ратушних селах влаштування водяних млинів здійснювалося без попереднього рішення будь-якої влади, в крайньому разі в середині XVII ст. Віддана Холодовичу Скоропадським Пирогівка була забрана в нього на тій підставі, що нібито в універсалі Скоропадського було сказано, що Пирогівка віддається Холодовичу лише "до повороту его, Холодовича, из Петербурга". Але Холодович зумів повернути собі це село, що було поблизу Вороніжа і дуже йому зручне. Повернена Пирогівка Холодовичу була за Апостола, який, будучи позбавленим права роздавати маєтності, міг представляти до нагороди ними ту чи іншу особу. Клопотався він і за Холодовича у колегії іноземних справ, як видно з поданого тоді ж Холодовичем на ім'я імператриці прошення:

"в нынішним 1731 г. г. гетман Апостол з генералною старшиною селу Пероговку за мою вашему императорскому величеству вірную и долговременную службу приговорили, по прошению моему, быть за мною и удостоя тою милостию, писал он, гетман в коллегию иностранних діл, чтобы то село Пироговка мні во владение ствердить… указом". Клопотання гетьмана було задовільнено і Холодович на Пирогівку отримав у 1732 р. царську грамоту. Не сподобалось це пожалування новгород-сіверським ченцям, які, посилаючись на невизначені постанови грамоти 1552 р., самі претендували на половину Пирогівки і присвоювали собі частину пирогівських лісів. Отримавши Пирогівку, Холодович звернувся до тодішнього архімандрита Ніла з проханням не торкатися до лісів, що належать цьому селу і отримав від нього такий сусідський привіт: "Благородный мці пне сотник воронижский, мой ласковый благодетелю. Увідомившися я з братиею, в обители святой, что за вірную // **(с. 348)** вашу… службу и за знатные ко всему малороссийскому отечеству прислуги…, надано в. м. м. пану село Пирогівка и предостойнійшею ея императорского величества грамотою… ствержено. Не зазрим тому, но паче сорадуемся сугубо, же и труждающимся о общей ползі есть награждение, и миролюбного сосіда (так надіюсь) Бог святой обители послал, ему же, яко общии и всіх молитвенники, желаем в цілости здравия, давно иміючимися и нині наданными угодии благополучно владіти и впредь, як славою, так благословенною от Бога фортуною возрастати… Что же по доношенію пироговцов виражаеш вм. в своем листі, будто подданние монастырскии (жители с. Собыча) помянутому селу порубежние, не допускают вашим поданним в бор, в луг и в иние власние пироговскіе ліски, для разних их потреб, ездить, в том, милость ваша, клеветникам незараз повіряйте, гди ж монастирскии поддании сами угодий пироговских ни на пядь не касаются и пироговцам их власного не воспящают, токмо монастирских грунтов и угодий, не за антенатов Малороссиею правящих, ни за поляков, но за древних благочестивих монархов монастиреви наданних…, охраняют. А хотя будто за преосвященного Лазара Барановича и за моих антецессоров, з их позволения был ніякий вступ пироговцам в монастырские угодия, но с прешествием их власти, и позволение тое минулось. Я тое благородию вашему, если не відаете, обявляю, же в монаршой в нас иміючойся грамоті, граница землі и угодиям монастирским написана по Путивлскій перевоз, за чим и *половина Пироговки на землі монастирской явствуется седіт…* Прошу — своим поданним пироговцам запретить вдиратися жадним способом в угодиа монастирскии, чтоб с того, яко и в. м. пише, уховай Боже, не учинилася между нами якая ссора, ибо, як ваших наданних угодий намній наши не касаются, так своего, милостию Божіею и монаршою стверженного, накріпко охраняти будуть, деклярую…". Цей лист, що так добре відтворює сусідсько-земельні відносини монахів, показує, що перш за все в них самих важко було знайти того *миролюбного сусіда*, про якого говорить архімандрит. Справді, в новгород-сіверських ченцях Холодовичі мали непримиренних недругів, які свою неприязнь переносили і в сферу суспільних відносин (див. нижче, с. Собич). **Кз. А.** немає. **Кр. А.** (воронізького сотника Івана Холодовича) грунтових 35 дворів, убогих 21 двір. **Кз. Б.** немає. **Кр. Б.** підкоморія Андрія Холодовича, 22 двори, 28 хат, і бездвірних 4 і бунчуковий товариш Матвія Холодович, 38 дворів, 49 хат і бездвірних 2 хати. // **(с. 349)**

с. Богданівка, р. Шостка, містить в себе переважно козацьке населення і, знаходячись біля Пирогівки, можливо складає висілок останньої, де козаків не було вже і в першій половині XVIII ст. **Кз. А.** грунтових 10 дворів, убогих 18 дворів і підсусідків 16 дворів (козацьких — 3 двори, бунчукового товариша Данила Карпіки — 10 дворів, генерального осавула Мануйловича — 2 і Петропавлівського монастиря — 4 двори). **Б.** 58 дворів, 94 хати і підсусідків 5 дворів, 5 хат. **Кр. А.** Воронізької ратуші, грунтових 5 дворів, убогих 6 дворів і підсусідків Петропавлівського монастиря 4 двори. **Б.** колезького асесора Жайворонкова, 10 дворів, 13 хат, бунчукового товариша Трусевича — 3 двори, 3 хати, Петропавліввського монастиря — 2 двори, 3 хати і Чернігівського кафедрального монастиря — 2 двори, 2 хати.

с. Ображіївка, оз. Пекалове, поселене на землях с. Івота, в 1669 р., як видно з наступного "осадного листа" архієпископа Лазаря Барановича: "відомо чиним сим нашим листом, от нас выданным, ижесмо позволили осадити слободу в грунті нашом Ивотском на имя *Преображенское*, которое слободы грунт мается починати от урочища зверху Крупца до Локотковского пруда, вниз Шостки річки в Хортелевские ліски, по правой руці и вниз повз

гору, по шлях Дробишевский, *в селище*, правою рукою в сполное озеро, у Вихолский луг, озером в Десну з Дробишевцами, у вусте Ивотки, половиною рікою в ліс Яминец, из лісу знову в Крупец, который слободі имя Преображенское, на врочищи Торчищах, позволили осадчим быти Харькові Флодовичу, и даем ему волю на літ десять"... Незважаючи на те, що Ображіївка селилась за осадним листом архієпископа Барановича і на землях, названих останнім *нашими*, ображіївське населення у XVIII ст. складалось головним чином з козаків. Знаючи як ревниво ченці оберігали свої землі, можна думати, що приналежність Ображіївського "грунта" "Черниговской кафедрі" була сумнівною, тому монахи і не зважувалися заводити з ображіївськими козаками тих суперечок, які вони вели, наприклад, з жителями сусідніх сіл — Олтаря, Жихова та ін. (Описание Старой Малороссии. –Т. І. — С. 227 і наступні). **Кз. А.** грунтових 19 дворів, убогих 30 дворів і підсусідків 35 дворів (козацьких — 11 дворів, бунчукового товариша Данила Карпіки — 22 двори и ображівського попа — 1 двір). **Б.** 83 двори, 172 хат. **Кр. А.** Чернігівської "катедры" — грунтових 3 двори, убогих 3 двори. **Б.** Чернігівської кафедри — 8 дворів, 13 хат, Гамаліївського монастиря — 1 двір, 2 хати і підсусідків — 5 дворів, 5 хат. // **(с. 350)**

с. Локотки, р. Шостка, за свідченням старожилів 1730 р., — були поселені за часів поляків і знаходились у володінні Пісочинського, а при гетьманах — залишались вільними (тобто знаходились у віданні воронізької ратуші) до Скоропадського, який взяв Локотки у своє відання. У 1733 р. жителі с. Локотки, клопочучись у Чернігові про ремонт своєї церкви, писали, що церква ця збудована *сто тридцять років тому назад*, тобто у 1603 р. Існування поселень по р. Шостці не лише на початку XVII, але і в XVI ст., безсумнівне, як видно з грамоти 1552 р.; відповідно в кін. XVI ст. тут могли виникнути і Локотки, а в 1603 р. могла будуватися тут і церква. У всякому разі свідчення локотчан 1733 р. про час побудови їх церкви дуже ймовірний, оскільки за певною вказівкою часу, воно могло базуватись на церковних записах. Скоропадський взяв Локотки "в свое відиние", щоб віддати селян цього села Гамаліївському монастиреві. **Кз. А.** гр. 28 дворів, убогих 8 дворів і підсусідків 33 двори, які були розподілені так: козацьких — значкового товариша Семена Потаповича — 8, "попа" Мойсея Бугаєвського — 6, "попа" Гамаліївського Василя — 1 і "презвитера" Локотківського Михайла — 3 двори. **Кр. А.** грунтових 4 і убогих 9 двори; хоча власник їх не представлений, але з генерального слідства видно, що вони знаходились в послушенстві воронізької ратуші; підсусідків Гамаліївського монастиря — 7 дворів. **Кз. В.** 74 двори, 103 хати і 1 бездвірна хата. **Кр. В.** Гамаліївського монастиря 14 дворів, 18 хат; майора Якова Скоропадського, 5 дворів, 7 хат; удови сотника Бугаєвського, 13 дворів, 15 хат і дрібних власників, 6 дворів, 6 хат.

Шостенський пороховий завод виник у 1739 р., коли за розпорядженням генеральної канцелярії "велено было отдать водяную мельницу на р. Шосткі майору Постельному, для устройства пороховаго завода". Це коротке повідомлення на жаль не пояснює, хто влаштовував завод і чий при цьому був взятий млин. Судячи з місцевості, можна думати, що це був один з млинів Бугаєвських, предок яких влаштував їх декілька поблизу Локотків (с. 344). Виробництво пороху здійснювалося тут до 1764 р. майже виключно для малоросійської артилерії, коли всі порохові заводи в Малоросії були закриті. В 1765 р. граф Рум'янцев представив // **(с. 351)** імператриці про заснування в Малоросії казенного порохового заводу, і указ про заснування такого заводу відбувся 22.03. 1771 р. Тоді ж було зроблено розпорядження про передачу колишнього Шостенського порохового заводу з хуторами Шкірмовським і Миронівським і с. Фастівцями з усіма землями, будівлями і знаряддям у відомство канцелярії головної артилерії. Таким чином, було покладено початок теперішньому Шостенському пороховому заводу.

сл. Миронівка, "відомства Шостенских порохових заводов". **Кр. Б.** 8 дворів, 8 хат.

Монастир Гамаліївський Харлампіївський жіночий виник першопочатково у вигляді "Харлампиевской пустынки" при церкві св. муч. Харлампія, яку генеральний осавул Антон Гамалія побудував у 1702 р. при своїй слобідці Гамаліївці. Потім, коли Гамалія за участь у зраді Мазепи був засланий, гетьманша Скоропадська чомусь звернула свою увагу на Харлампіївську пустинку і забажала її розширити та перетворити в "общежительную законнодівичого стану обитель". Перша майнова основа нового монастиря була закладена універсалом Скоропадського від 1.12. 1713 р., коли гетьман затвердив за монастирем два

млина, знайшов можливість віддати монастиреві більше десяти сіл. “Давно уже малжонка моя п. Анастасия Марковна, за нашим совітом и согласием, положила в своем намереніи обіт создать своим коштом дівичии монастырь и поселить в нем сколько возможно будет инокинь побожного жития; а ныні обіт свой, желая привести в исполнение и місто для фундацій того монастыря избрав, млины и прочие грунта монастырю тому покупила на собственные деньги, а также отдала и собственный свой отческій хутор Дубогаевскій, с *приселками* к тому хутору принадлежащими, как то: Яблоновцем, Білошапками, Деймановкою, Сергиевкою и двумя Дівичками и просила нас подтвердить универсалом, как эти маетности, так и села на сей час двору нашему прислушаючие — Марчишину Буду, Мутин, Паліевку и Бирин, и в полку Прилуцком хутір Бубновщину”… Віддавши всі перераховані маєтки на монастир, Скоропадский // **(с. 352)** виклопотав на них і царську грамоту (25.01.1714 р.), якою ці села безповоротно закріплювалися за монастирем. Почавши будувати в монастирі необхідні будівлі, гетьманша разом з тим стала скуповувати для нової обителі, по сусідству з нею, “грунта” і “млины” і, крім того, стала запрошувати до пожертв осіб різного матеріального становища. Енергійні турботи гетьманші про надання монастиреві земельних володінь дали багаті результати. Крім купівель на свої засоби різних угідь, монастир отримав значні пожертви від різних приватних осіб. Так, наприклад, у 1714 р. Іван Мануйлович, майбутній генеральний осавул, а в той час осавул генеральний артилерії “надал на молитвы, на обитель Гамаліевскую футор свой Шеинку и млин о двух колах, с двором и пущею”. В 1717 р. міщанин Василь Дзвонник, колишній житель м. Вороніжа, пожертвував “на офіру Богови и на обитель св. Гамаліевскую” близько двадцяти “грунтов”, “плецов”, “дворов” та інших земельних наділів у Вороніжі і поблизу Вороніжа, вартістю близько 2000 золотих. У 1718 р. удова сотника Сави Григоровича (с. 327) дві частини свого воронезького і маківського маєтку віддала гетьманші Скоропадській за 1000 талярів і за слобідку Радомку (Описание Старой Малороссии. — Т. І. — С. 193), а третю частину цього ж маєтку “безденежно на Гамаліевскую обитель отдала, за отпущение гріхов своих и поминовения ради мужей своих Саввы и Кириллы”. Але зрозуміло, що всі ці пожертви не могли порівнятися з пожертвою, яку монастир отримав від гетьмана і гетьманші. В універсалі 1718 р. читаємо: “перед сим одержалисмо милостивое монаршое… по прошению нашем благоволение на построение, за сполним з малжонкою нашею панею Анастасиею Марковною совітомь и согласием, общежителной законнодівичого стану обители, прозываемой Харлампиева пустинка…, якая уже…, пособием от имения нашего сооружается и в совершенство приходит; так хотячи, дабы тая ж обитель в потомние бытия своего времена в пищи и одіянии законницам в ней побожне живущим… иміла доволство, вновь покупленние от нас власною суммою, сполне з супругою нашею и легацией наданние, а в правах и купчих записах подробну описанние грунта, для лучшей кріпости и твердости о них содержания, сим нашим конфірмуем універсалом в вічистое и спокойное помянутой св. обители владіние, а именно: на р. Сейму дві колі млива, едно в Нових Млинах, другое в с. Старой, два млина, один на р. Османі о двох колах мучних, третом ступном и четвертом валюшном, з хутором… в сотні Воронііжской, а другой под с. Локотками… Також и иншие млини, один в с. Макові, з двором, полями, гаями, пущею… // **(с. 353)** другий в с. Паліевці, з двором и з садом; третий млин Гутянский, там же и гуту з хуторами Борщовец и Запятницкого именуемыми, з окопами и сіножатми, и нолями пахатними… Особливе в ключу Мутинском, на Сейму ж, млин о трех колах в с. Камені построенний, ограничине степов и протчиих грунтов до Дубогаевского хутора належних… А зверх тоей от нас, сполне з панею малжонкою нашею учиненной, купленних грунтов легации, … надаем и офіруем тоей же святой обители в маетность села: в полку Прилуцком, Вечорки и Ковтуновку, в уезде Мутинском, — с. Камень до двору нашего прислушаючое, в сотні Новгородской, — Роговку и Пушкарі з озерами, прозиваемими Каменскими, також и иншие озера в Очкинском, Пушкаровском, Хилчанском, Биринском, Лізконозком, Лінковском, Каменском, и Новгородском грунтах будучие, села Маков и Локотки з принадлежитостми и сіножатми, именуемие Полявичи…”

Наділений стількома маєтностями, Гамаліївський монастир став одним з найбагатших малоросійських монастирів. Очевидно, гетьманша не шкодувала грошей на прикрасу своєї обителі і будівлями. Поклавши стільки

засобів і турбот на облаштування Гамаліївського монастиря, Скоропадська під кінець свого життя зажадала перетворити його з жіночого на чоловічий; в грудні 1729 р. вона писала Київському архієпископу, що вона "яко ктиторка и фундаторка" Гамаліївської обителі бажає, за порадою своїх близьких "пременить дівическую оную обитель на общежительство иноческое, чтоб в оной обители, примером других в Малой России иміющих совершенных монастырей, *монастырский начальник игумен и другое благочиние было устроено, для предбудущей впредь твердости и вічной в последние роки памяти, ибо инокиням весма судих за неприличие и неудобство такое место в подобающем себі удержати совершенстві, достовірных вин ради*... Сего ради жития моего сокращаете пред очима видя, ныні тому моему намірению послідней и первой... волі моей сей преділ поставляю: оную обитель Харлампиево-пустинскую, яко мужа моего и моим коштом собственним основанную и созданную, в архипастирскую протекцию вручаю и... прошу... той обители в лишении моем (послі моей смерти) бити протектором и во исполнение наміренияя моего, тамо живущих инокинь переселити в другие дівические обители... Старійших же законниц, которие во обители Харлампиевско-пустинной во иноческий чин пострижены стали з // **(с. 354)** нікоторим своим внесенем, перевести в Мутинскую пустинку, гді понині законники обрітаются, а ту Мутинскую пустинку обители Харлампиевой подчинити в такой силі, дабы оная пустинка с той обители приходов в пищи, в питии, одіяниях и в протчиих потребах получали ординарное во всякое літо свое снабдіние безнужно. А на место их в обитель Харлампиево-пустинскую вселит иноков, игумена устроить и протчее, яко же в совершенных монастырах в Малой России водится". Звідси, між іншим, видно той мотив, що спонукав у гетьманші таке рішення — жіночий монастир замінити на чоловічий: гетьманша не сподівалась, що монахині могли підтримувати Гамаліївський монастир в "подобающем совершенстві", вважаючи, що останнє може бути збережено лише при управлінні монастирем "начальника — игумена". Виконання своєї волі відносно перетворення Гамаліївського монастиря в чоловічий, гетьманша заповідала брату Андрію Марковичу. Після тривалого листування з різними органами влади, переведення гамаліївських черниць в Мутинь і Мутинських ченців в Гамаліївку було дозволено на початку 1733 р., причому ця заміна повинна була статися під наглядом Густинського ігумена Гавриїла Леопольського. Першим ігуменом Гамаліївського монастиря був призначений член Київської духовної консисторії Герман Конашевич, якого при цьому Рафаїл Заборовський рекомендував як "честнаго и учительнаго человіка". Але він не відразу поладив з гамаліївськими монахами і був замінений наприкінці 1734 р. архімандритом Никодимом Ленкевичем, якого бачити ігуменом бажала вся братія. Наступником Ленкевича з 1737 р. був архімандрит Софроній Мигалевич, за часів якого у 1738 р. Гамаліївський монастир майже весь згорів. З опису пожежі відомо, що поширення вогню відбулось після того, як загорівся амбар, в якому містилось більше сорока бочок горілки, саме через яку "на весь монастыр огонь разлился". Як видно, Гамаліївський монастир, поряд з іншими, продукував значну кількість горілки, яка потім продавалася по монастирських шинках. Велика кількість власної горілки, ймовірно, чинила вплив на моральність монахів, про небездоганне життя яких збереглися архівні свідчення. Так, наприклад, сусідка Гамаліївського монастиря, удова значкового товариша Євдокія Заруцька в 1736 р. скаржилася Воронізькому сотенному правлінню на "законников" Гамаліївського монастиря: "Іоаникій эконом, да иеромонах Дементіан, да диакон Пахомий собственную мою пущу за рікою Ясманню стоящую, // **(с. 355)** пяніе, разбойническим образом на работников моих, избу ділающих, набігли ис петнадцятми человіками, воловиками и мірочниками, и синов моих Петра и Ивана смертним боем позабивали... да и дерево позабирали, из которого избу делали. Да когда же сина моего Петра, смертно прибитого, везено з хутора моего в г. Вороніж для освидітелствования иміющихся на тілі его побоюв, на враді воронізком, то вышпоказанние законники переняли его на дорозі и зложили на воловий воз и ввезли в двор монастырский, где и там, как хотіли, над ним глумились и били его по щокам, за то что з ними, законниками, не хотіл горілки пить и кровь на нем, на одежи его, обмивали и обмивши, вивели его з двора, смертно прибитого, на дорозі покинули, а лошадь с коляскою, на которой его везено в Вороніж, отнявши, они, законники, отослали в монастир Гамаливской..." Гамаліївські ченці, не задовольняючись своїми багатими

маєтностями, постійно сперечались із сусідами за землі, особливо за лісові, в яких не було точних кордонів. Священний Синод, відповідаючи в 1766 р. на пропозицію свого обер-прокурора про клопотання перед імператрицею — "избавить духовный чин и в Малороссии от суеты мирской", між іншим вказуючи на різні безпорядки по монастирях, в тому числі і нескінченні судові процеси, писав: "и ныні Гамаліевскаго монастыря архимандрит Давид (1761–1769) по одному своему монастырю тяжебных діл до ста объявляет".

Через 60 років після першої пожежі (бл. 1795 р.) Гамаліївський монастир знову згорів і на цей раз так сильно, що через труднощі відбудови погорілих будівель, він був закритий і відновлений згодом лише в пізніший час. З переоблаштуванням Гамаліївського монастиря з жіночого у чоловічий його маєтки залишились при ньому.

сл. Гамаліївка, р. Шостка, поселена, як говорить генеральне слідство, так: "на ріці Шостці, купил займу Андрей Гамалія у Локотковского козака Степана Бугая, на которой займі построил себі млин и к оному млину осажонал слободку. После изміны // **(с. 356)** Гамалии, этою слободкою завладіл Скоропадский и включил ее в число иміний, отданных Гамаліевскому монастирю". **Кз. А.** немає, **Кр. А.** Гамаліївського монастиря, грунтових 4 двори, убогих 15 дворів и підсусідків 3 двори. **Кз. В.** немає. **Кр. Б.** Гамаліївського монастиря, 25 дворів, 25 хат.

с. Маків, р. Шостка, за свідченням генерального слідства поселене Савою Прокоповичем під час його сотництва; згодом, Маків перейшло до сина Сави — Василя, який передав дочці своїй Анастасії лише половину цього села, оскільки другою половиною заволодів Скоропадський. Це свідчення підтверджується письмовими документами з тим лише додатком, що генеральне слідство Саву Прокоповича усунуло з Савою Григоровичем (див. с. 326). При звільненні С. Григоровича від сотництва, Маків був відібраний і повернутий йому лише за універсалом 19.09. 1687 р., слідом після повернення Мазепи з-під Коломака, коли він щедро роздавав старшині універсали на маєтності, очевидно, відчуваючи всю випадковість свого поставлення в гетьмани... При цьому був даний універсал на М. і С. Григоровичу. "Поглядаючи, яко на старость п. Саввы Григоровича, бывшего сотника воронізского, так и на услуги его от давних час у Войску Запорозком ронение, заховуем при нем село Маковое, в ключу Воронізком лежачое, зо всіми до него прислухаючими належностями... Однак козаки в том селе мешкаючие и в реестри войсковом будучие, и услуги войсковие одправуючие, міют быти захованы при всех своих козацких волностях, а войт з посполитыми, жебы ему отдавал послушенство надежное". Згодом, коли С. Григорович помер, то Маків був розділений між його нащадками (с. 327) згідно з заповітом С. Григоровича. За універсалом від 9.03. 1707 р., Мазепа зятю С. Григоровича, Тимофію Григоровичу, "ствердил во владініе млин на р. Шосткі, выше с. Макова, и два фолварки, один в Воронежі, а другой в Макові, с 15-ми дворцами громадскими, поблизу того будучими, по лекаціи умершого тестя Саввы, сотника воронізского, и Савиной тещи" (тобто тещі Тимофія чи точніше — мачухи його дружини). При чому іншу частину Маковаа отримала вдова С. Григоровича, при якій жив і її зять (чоловік її дочки від першого шлюбу). Частина на сім'ю померлого сина С. Григоровича, Василя, не була виділена, як здається, через малолітство дочки Анастасії, що залишилась після Василя. Цією частиною користувалась вдова С. Григоровича, коли дід Анастасії (батько її матері) глухівський сотник Олексій Туранський не поскаржився наприкінці 1708 р. тільки що // **(с. 357)** поставленому гетьманові. У відповідь на скаргу був виданий 20.11. 1708 р. універсал, за яким гетьман дочці Василя "привернул с-под владіния сватовой его Туранскаго, по первому мужу Савиной, а по второму Кирилловой (*має бути навпаки — О. Л.*), наданных антецессором до хутора Маковскаго посполитых людей с. Макова, дедом Настасии осаженного, упряж иміючих (тобто тяглих) — 20 и піших 10 человік, и оной хутор з млином во владініе". З цього універсалу можна припустити, що Маківський хутір ("фольварок") з 30-ма селянськими дворами був заповіданий Савою Григоровичем (і заповіт універсалом 1707 р. було утверджено) дочці (дружині Тимофія Григоровича) і внучці (дочці сина Василя, якого Сава Григорович, очевидно, пережив); належна Саві Григоровичу частина с. Макова (тобто посполите його населення) було заповідано вдові, замість якої маєтком розпоряджався зять останньої Федір Ольшанський, як видно з універсалу 1709 р. Відомо, що слідом за зрадою Мазепи серед малоросійських селян відбувся досить сильний рух, спрямова-

ний проти "державческого послушенства". Рух цей, як повідомлялось і маківським селянам і про що говорив і універсал Скоропадського, написаний 9.01.1709 р. *в Воронежі*: "вам войтови с. Макова, зо всіми тамошними посполитими людми, ознаймуем, иж донеслося нам відати, же вы бунтовничий узявши перед себе способ, самоволне и неналежне хотячи з посполитой виламатися тяглости, не хочете державці своему п. Федору Олшанскому, товаришу войсковому значковому, отдавати послушенства, зачим міти хочем — абысте, яко прежде во всяком найдовалися послушенстві, и належитую в подданстві отбували повинность, так и теперь ему, п. Федору, абысте в оной же подданской найдовалися повинности. Докладаем засъ тое, же если бы хто з тяглих вашего с. Макова людей, ухороняючихся от подачок, похотіл до реестровного козацкого вписатися компуту, до которого з давних час не належали, теди приказуем пилно, абы таких людей, яко до компуту и реестру козацкого не приймовано и не вписувано, так если бы хто насиловне схотел и упарте о тое старатися, такого позволяем не тилко на худобі, леч и на здоровю карати". В такому становищі знаходились маківські селяни до 1718 р., коли вдова С. Григоровича, за згодою з дочкою і зятем, дві третини своєї частки відступила гетьманші Скоропадській, а решту, третю частину цього маєтку, вона, вдова С. Григоровича, віддала Гамаліївському монастирю на молитви про себе і своїх чоловіків (с. 327). Гетьманша набувала Маківський маєток для Гамаліївського монастиря, якому таким чином надійшла частина Макова // **(с. 357).[...]**

Коментар:

с. **345**

"м. Вороніж, р. Осота". Вороніж розташований на берегах р. Осоти (притоки Есмані).

"Савва". Сава Прокопович, який був воронізьким сотником приблизно з січня 1669 до вересня 1687 р.

с. 346

"сотника Івана Холодовича". Іван Холодович був воронізьким сотником у 1716–1740 рр.

"с. Пирогівка". Нині це залізнична станція у 3 км. від с. Богданівки Шосткинського р-ну Сумської обл.

с. 347

"універсал Многогрішного 1669 р.". Повний текст даного універсалу від 13(3).09.1669 р. опубліковано: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.-Львів, 2004. — С. 514–515.

с. 348

"с. Собич". Дане село знаходиться нині у складі Шосткинського р-ну Сумської обл. у 18 км. від райцентру.

с. 349

"с. Богданівка". Дане село знаходиться нині у складі Шосткинського р-ну Сумської обл. у 12 км. від райцентру.

"генерального осавула Мануйловича". Йдеться про Івана Мануйловича, що був генеральним осавулом артилерії у 1713 р. і генеральним осавулом у 1728–1738 рр.

"с. Ображіївка". Село Ображіївка знаходиться нині у Шосткинському районі Сумської обл. у 6 км. від райцентру.

"Олтаря". Дане село було у 1922 р. перейменоване на Уралово. Нині знаходиться у Середином — Будському р-ні Сумської обл. у 35 км. від райцентру.

"Жихова". Жихове –село суч. Середино-Будського р-ну Сумської обл., знаходиться у 25 км. від райцентру.

с. 350

"с. Локотки". Дане село пізніше злилося з Шосткою.

"сотника Бугаєвського". Йдеться про Миколу Бугаєвського (Богаєвського), що був воронізьким сотником у 1764–1770 рр.

с. 351

"сл. Миронівка". Село Миронівка нині знаходиться у складі Шосткинського р-ну Сумської обл. у 10 км. від райцентру.

"генеральний осавул Антон Гамалія". Антін Гамалія був генеральним осавулом очевидно у 1703 –1708 рр.

"Дмитра Горленка". Дмитро Горленко був прилуцьким полковником у 1692–1708 рр.

"с. Макові". Село Макове знаходиться у Шосткинському р-ні Сумської обл. у 10 км. від райцентру.

с. 354

"Рафаїл Заборовський". Йдеться про Рафаїла Заборовського (1676–1747), київського митрополита у 1731–1747 рр.

с. 356

"Савою Прокоповичем". Сава Прокопович був воронізьким сотником у 1669–1687 рр.

"Савою Григоровичем". Сава Григорович згадується в універсалі гетьмана Івана Мазепи від 25.10. 1688 р. як колишній воронізький

сотник. (Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Ч.ІІ. — К.-Львів, 2006. — № 42. — С. 87).

"універсалом 19.09. 1687 р.". Даний універсал І. Мазепи поки що не виявлений.

"універсалом від 9.03. 1707 р." Даний універсал І. Мазепи поки що не виявлений.

"глухівський сотник Олексій Туранський". Олексій Турянський був глухівським сотником у 1689–1709 рр.

Yurij Mytsyk

Almost Forgotten Heritage of Local History

The author analyses the heritage of the almost forgotten Ukrainian historian O. M. Lazarevskyi and his local history studies. The question concerning academic publication of these studies is discusse.

***Key words:** O. Lazarevsky, Sumy.*

УДК 908.53

Олег Іванюк (м. Київ)

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 РОКУ

У статті на основі першого загальноросійського перепису населення 1897 р. та проводиться критичний аналіз чисельності представників різних народів.

Ключові слова: *етнос, етнічний склад, національна меншина, чисельність населення.*

Питання етнічного складу населення є актуальним для будь-якої поліетнічної держави, оскільки для гармонійного розвитку її політичної сфери, духовного життя, економічних відносин необхідно враховувати звичаї, традиції, мову, релігійні уподобання представників окремих етносів.

Проблема етнічного складу населення міст Правобережної України знайшла часткове відображення у чисельних працях наукового, пізнавального та публіцистичного характеру, які побачили світ у XIX — на початку XX ст. Йдеться про напрацювання П. П. Чубинського[1], Е. Крижановського[2], В. П. Семенова[3] та ін. Цікавими, на наш погляд, публікаціями радянської доби були праці І. О. Вологодцева[4], Б. Тихонова[5], В. І. Наулка[6].

Вагомий внесок у наукову розробку теми здійснений дисертаційними дослідженнями А. О. Гуменюка[7], Ж. М. Ковби[8], та ін. Автори зосереджують увагу на процесі формування та чисельності певних національних груп у кордонах нашої Батьківщини.

Матеріали щодо загальної чисельності представників того чи іншого народу та їх кількості по окремих регіонах та містах подавалися у працях українських науковців. Польському етносу були присвячені роботи І. Т. Лісевича[9]. Протягом XX ст. побачила світ велика кількість робіт, присвячених єврейському етносу. Аналіз єврейського питання та чисельності представників цього народу в Україні подавали Я. С. Ханігсман, А. Я. Найман[10] та ін. Унікальними, на думку автора, є роботи відомих дослідників у галузі етнології: С. І. Брука, В. М. Кабузана[11], В. І. Наулка. Вони здійснили вагомий внесок у розробку питань пов'язаних із аналізом чисельності та розміщення українців на теренах Російської імперії.

Метою статті є аналіз етнічного складу міст Київської губернії на основі опублікованих статистичних матеріалів.

На 1897 р. найбільше міських жителів, серед губерній, Правобережної України, спостерігалося у Київській. Їх чисельність визначалася у 459253 осіб[12]. Хоча домінуючими етносами традиційно вважалися українці, росіяни та євреї, значної переваги не мала жодна з національних меншин. Дещо більше, ніж інших, тут було росіян — 152190 осіб. Вони складали 33,13 % міського населення. Чисельна перевага пояснювалася зосередженням у м. Києві державних та військових установ регіонального значення, великою кількістю промислових підприємств. Також, зберігалося і зростало його значення як центру православ'я. Щорічно київські святині відвідувало близько 150000 віруючих[13]. У Києві зосереджувалася левова частка міських жителів російського походження. Кількість росіян становила 134278 чол. (54,2 %)[14]. Це було єдине місто Правобережжя, де спостерігалася чисельна перевага представників цього етносу.

Кількість росіян у інших містах губернії була порівняно незначною. Так, у Черкасах їх мешкало всього 4911 чол., що становило 16,59 % від загального числа жителів цього населеного пункту. Ще менше росіян було у Бердичеві. Тут їх нараховувалося лише 4612 осіб. Наступну сходинку посідала Умань. У місті було зафіксовано 2704 представника цього етносу, тобто 8,71 % від загальної кількості жителів міста. У Звенигородці проживало 1513 росіян.

Інші міста Київської губернії значно поступалися за кількістю великоросів. Чисельність представників цього народу у кожному з населених пунктів не перевищувала 1000 чол.

У Сквирі мешкало 956 осіб. У Василькові на момент перепису 1897 р. перебувало 820 представників означеного етносу. У Радомишлі російська національна меншина міста налічувала 778 осіб. У Таращі, Липовці, Чигирині переписувачі зафіксували відповідно 575, 397 та 343 чол. Найменше росіян було зареєстровано у Каневі. Тут їх чисельність складала 303 особи, що становило 3,42 %.

Друге місце, за чисельністю, у містах Київської губернії посідали євреї. Кількість представників єврейського етносу визначалася у 142222 особи, що відповідно становило 30,96 % населення. Основним заняттям євреїв Правобережної України були торгівля, ремесло, фінансово-лихварські операції. У власності представників цього етносу, перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств розташованих у містах регіону. На Правобережжі їм належало 649 закладів. Кравецькі майстерні належали Людмеру, Сольцеру, палітурні — Зігенфельду, шкіряні — Кобцю, ювелірні — Маршаку. Крім того, ще 6216 знаходилися у їх оренді. Серед таких промислових підприємств можна назвати тютюнові фабрики С. Когена, і М. Когена у Києві. Такий стан справ пояснювався створенням “смуги осідлості” й тим, що євреям тривалий час заборонялося жити у сільськогосподарській місцевості.

Найбільше їх зосереджувалося у Бердичеві — 41125 чол. Це єдине місто Південно-Західного краю, й взагалі України, де єврейське населення не просто домінувало, а складало абсолютну більшість. За матеріалами перепису 1897 р. та обчисленнями автора їх частка складала 77,08 %.

Дещо менше, ніж у Бердичеві, євреїв розміщувалося у адміністративному центрі губернії. У Києві їх мешкало 29937 чол., що складало 12,08 % від загальної кількості жителів міста.

Значно менше євреїв було зафіксовано матеріалами перепису 1897 р. в Умані. Тут їх кількість становила 17709 осіб, тобто 57,09 % від загального числа мешканців міста. В Умані працювали гільзова фабрика Лейзора Лейціна, цегляні заводи: Хаіма Каневського, Цука Самковського та ін. Наступне місце за чисельністю євреїв посідали Черкаси. У місті їх зосереджувалося 10916 осіб. Майже 50 % населення, представники цього етносу становили у Сквирі. Тут їх нараховувалося 8905 осіб. Наприкінці XIX ст. відомими у місті були Хаім Цисін, Кось Лібсон, Аврум Вайсман, які тримали у власності тютюнову фабрику та завод із виробництва шкіри.

За відсотковими показниками, євреї переважали не лише у Бердичеві, Умані та Сквирі, але ще й у Радомишлі та Липовці. Частка ж євреїв у Радомишлі становила — 68,47 %. У Липовці вони складали 47,55 %. А їх чисельність визначалася відповідно у 7468 й 4117 осіб. Більше ніж у Липовці, євреїв мешкало у Звенигородці, Василькові, Таращі. Але відсотковий показник наявності представників цього етносу, у названих містах, був дещо нижчий. Так у Звенигородці євреї складали 37,6 %, хоча їх чисельність становила — 6368 чол. У Василькові, представники цього народу мали 39,14 %. А їх кількість сягала 5140 чол. У Василькові активно працювали підприємства, що належали представникам єврейського народу, а саме: шкіряні заводи Пейсаха Матусова, Лейби Колонського, цегляний завод — Аврума Лейченко[15].

Більше 40 % городян становили євреї у Таращі. Загальна кількість мешканців міста складала 11259. З них — 4906 осіб, були євреями. У Таращі були відкриті приватне єврейське училище та єврейська школа “Талмуд-Тора”. Незначну кількість представників означеного етносу мав у своїх територіальних межах Чигирин. Єврейська громада міста налічувала всього 2921 чол. Найменше євреїв проживало у Каневі. Їх чисельність тут визначалася у 2710 чол. Але навіть у Каневі євреї складали не менше 30 %. Таким чином, у етнічному складі міст Київської губернії, представники означеного народу становили майже третину населення. Але дані стосовно цього етносу, офіційно опубліковані державними структурами, є не зовсім точними. Спираючись на листування Київського губернатора з рахівниками “Юго-Западного края”, можна зробити висновок, що євреї намагалися уникнути фіксації, оскільки не законно перебували на території Києва. Скільки їх уникнуло перепису, або на питання про рідну мову дали неправдиву відповідь як за офіційними документами, так і за негласною перепискою посадових осіб з’ясувати не можливо[16].

Наступною чисельною етнічною групою були українці. Вони посідали третє місце, поступаючись росіянам та євреям. Їх кількість у містах Київської губернії визначалася у 129354 чол. Представники автохтонного населення складали 28,16 %. За матеріалами За-

гальноросійського перепису 1897 р. вони були переважаючою національною групою у Василькові, Звенигородці, Каневі, Таращі, Черкасах та Чигирині. Більше 40 % від загальної кількості міських жителів українського походження, зосереджувалося у Києві. Вони були другою за чисельністю етнічною групою міста. У межах Києва проживало 55064 представника автохтонного народу. За статистикою, частка українців тут складала 22,22 %. Ймовірно, що кількість представників означеного етносу у Києві була значно більшою. Історичні умови та політика царизму сприяли поступовій русифікації міського населення. Ще одноденний перепис людності м. Києва, який відбувся 2 березня 1874 р. визначив, що російською розмовляли близько 80 % городян. Але більша їх частина були вихідцями із Південно-Західного краю, Слобожанщини, Новоросії. Тому очевидно, що під час перепису населення 1897 р. частина українців визначила своєю рідною мовою — російську. А отже, ці люди були віднесені переписувачами до "великоросійського" етносу.

Друге місце, за кількістю українців, посідали Черкаси. Автохтонне населення тут складало 43,58 %. Чисельність представників цього народу у місті становила 12900 чол. В Умані проживало 9509 осіб, які належали до автохтонного етносу. Поступалася як Черкасам, так і Умані — Звенигородка. Кількість українців у межах міста визначалася у 8337 чол. Вони складали майже половину, від загальної кількості городян. Незначно відрізнялися між собою, за чисельністю українців Сквира та Васильків. У першому місті, їх проживало 7681 особа, у другому — 7108 чол. У Сквирі українці складали 42,77 % населення, а у Василькові, відповідно — 54,12 %.

Наступне місце належало Чигирину. Кількість представників означеного етносу тут сягала 6578 чол. Чигирин мав найвищий показник української присутності, який становив 66,63 %. Інші міста Київської губернії налічували у своєму етнічному складі ще менше представників автохтонного населення. Так, у Каневі мешкало 5770 українців. У Таращі та Бердичеві їх кількість визначалася, відповідно, у 5601 та 4395 чол. У Липовці проживало — 3948 українців. І, зрештою, найменше представників цього народу було зафіксовано у Радомишлі. Місто зосереджувало на своїй території 2463 чол., які належали до означеного етносу. Навіть у Радомишлі українці складали 22,58 % від загальної кількості городян.

Значну частину, серед мешканців міст становили поляки. За матеріалами перепису 1897 р. в межах губернії їх нараховувалося 21581 осіб. Поляки складали 4,69 % від загальної кількості міських жителів означеної адміністративно-територіальної одиниці. Переважна більшість з них, а саме — 16579 чол., мешкали у Києві. За сімнадцять років, що минули після проведеного опитування, кількість поляків постійно і стрімко збільшувалася. Протягом трьох років чисельність польського населення зросла більш ніж у три рази. На 1900 р. представники цього етносу складали 14 % населення міста. Їх чисельність визначалася у 35552 особи. У 1909 р. поляків нараховувалося — 44000, що складало 9,8 % всього населення міста. Напередодні першої світової війни представників означеного етносу було вже близько 60000 чол.

Відносно чисельною була польська національна меншина у Бердичеві. Кількість представників цього етносу у місті сягала 2741 чол. Як у Києві, так і у Бердичеві відсоток поляків був достатньо високий. У адміністративному центрі губернії він становив — 6,69 %. У Бердичеві — 5,13 %. Інші міста Київської губернії не мали у своєму етнічному складі великих польських общин. Чисельність представників означеного народу у кожному з них не перевищувала 1000 чол. Так, в Умані мешкало — 918 осіб, які належали до польського етносу. У Звенигородці їх чисельність сягала 349 чол. У Сквирі нараховувалося лише 298 представників цього народу.

Наступну позицію, за кількістю поляків посідав Липовець. Тут було зафіксовано 190 чол., які визнавали свою належність до названого етносу. Ще менше поляків проживало у Радомишлі та Таращі. Їх чисельність, у цих містах становила 136 та відповідно — 132 чол. Польські общини були наявні і у Черкасах, Каневі, Василькові та Чигирині. У Черкасах та Каневі вони складалися із 125 та 48 чол. У Василькові та Чигирині — налічували 42 та 23 чол.

Наприкінці XIX ст. у містах Київської губернії мешкало 4767 осіб німецької національності. Вони становили лише 1 % від загальної кількості міських жителів і посідали лише п'яте місце, поступаючись росіянам, українцям, євреям та полякам. Німецьке населення міст складалося переважно з промисловців,

купців, інтелігенції, технічного персоналу. Їх діяльність була пов'язана переважно з текстильними підприємствами. В основному, німці зосереджувалися у Києві. Тут їх чисельність визначалася у 4354 чол. Німецькі ремісники у Києві селились в основному на Подолі. Промисловці та купці обирали більш привілейовані райони: Печерську, Двірцеву, Старокиївську частини міста. Інші міста губернії значно поступалися Києву, за чисельністю представників означеного етносу. Кількість німців у переважній більшості з них не перевищувала 100 осіб. Виключенням можна вважати лише Бердичів, де мешкало 154 представника цього народу.

Майже вдвічі менше, ніж у Бердичеві, їх зосереджувалося в Умані. Кількість представників означеного етносу тут становила 81 чол. У Черкасах та Радомишлі німецькі общини налічували 50 та відповідно 46 чол. Звенигородка зосереджували у своїх кордонах 24 особи, які належали до цього народу. На 3 чол. менше, ніж у Звенигородці, тобто — 21, зафіксовано німців у Радомишлі. Розподіл представників цього етносу по інших містах Київської губернії був наступним: Васильків — 13, Канів — 11, Таращa — 10, Чигирин — 2. Найменша кількість їх перебувала у Липовці. Тут, переписувачі визначили чисельність німців у одну особу. Слід відмітити, що практично в усіх містах губернії, за винятком Києва, представники цього народу складали менше одного відсотка від загальної кількості городян.

Наступне місце у етнічному складі посідали — білоруси. Матеріали перепису, зафіксували наявність 3409 чол., що належали до цього народу. Це складало 0,74 % від загальної кількості населення міст. Більшість з них зосереджувалися у адміністративному центрі губернії. Білоруси складали 1,12 % від загальної кількості жителів Києва. Друге місце, за чисельністю представників означеного етносу, посідали Черкаси. У межах міста перебувало 522 чол., які належали до цього народу. Частка білорусів у етнічному складі Черкас була більшою, ніж у Києві, і становила — 1,76 %. Інші міста означеної адміністративно-територіальної одиниці мали незначний вміст білоруського населення. Так, у Бердичеві мешкало 49 осіб. У Звенигородці чисельність представників цього народу становила 16 чол. Ще менше білорусів було зафіксовано в Умані. У кордонах міста проживало лише 14 чол., що належали до цього етносу. По декілька осіб, які представляли білоруський народ, мешкало у Таращі, Сквирі, Василькові, Радомишлі. Загальна кількість представників означеного етносу у названих містах складала 10 чол. У Таращі та Сквирі зосереджувалося по 3 білоруса. У Василькові та Радомишлі перебувало по 2 представника цього народу. Найменша кількість вихідців із Білої Русі була зафіксована у Каневі. Тут мешкав лише один білорус. Не відмічена присутність представників цього етносу у Липовці та Чигирині.

Ще однією національною групою, що не мала чисельного представництва у містах Київської губернії, були татари. Вони становили 0,3 % від загальної кількості городян. Їх чисельність визначалася у 1442 чол. Татари мешкали в усіх містах губернії, крім Василькова. Більшість з них, зосереджувалося у Києві. У губернському центрі їх мешкало 1133 чол. Наступну позицію посідала Звенигородка. У межах цього міста перебувало 108 представників означеного етносу. Ще менше, ніж у Звенигородці їх було у Сквирі. Татарська община міста нараховувала 66 чол. Незначно поступалися Сквирі — Черкаси. Тут татар було лише на 3 особи менше, тобто — 63 чол. Відносно невелике представництво вони мали у Бердичеві та Таращі. У межах першого налічувалося 39 татар. У Таращі, переписувачі вказали на присутність 21 чол., які належали до цього етносу. Інші міста Київської губернії мали у своєму складі лише по декілька представників означеного народу. Так, у Радомишлі мешкало 4 татарина. У Чигирині їх кількість становила 3 особи. У Каневі та Липовці перебувало по 2 представника цього етносу. Останнє місце, за кількістю татар, посідала Умань. Тут знаходилася лише одна людина яка визнала свою етнічну належність до цього народу.

Наступною, за чисельністю, національною групою були чехи. Вони, як і німці, білоруси та татари не мали значного представництва у містах. Чехи складали лише 0,23 % від загальної кількості городян. Їх кількість становила 1083 чол. Левова частка чеського населення зосереджувалася у Києві. Це місто стало домівкою для 945 представників цього народу. Тут вони становили 0,38 %. Розподіл по інших містах Київщини був наступним: Бердичів — 75 чол., Умань — 29 чол., Черкаси — 13 чол., Сквира — 10 чол., Радомишль — 6 чол. Звенигородка — 3 чол. По одно-

му чехові перепис 1897 р. зафіксував у Каневі та Липовці. Взагалі відсутні вони були у Василькові, Таращі та Чигирині.

До не переважаючих етнічних груп віднесені також французи, латиші, румуни, болгари, греки. Кількість представників кожного з цих народів не перевищувала 600 чол. Крім зазначених вище національних груп у містах Київської губернії проживали литовці, італійці, вірмени, англійці, а також серби, цигани, шведи, іспанці, норвежці, голандці та ін. Осередком, де зосереджувалася переважна більшість з них був Київ[17].

Таким, чином переписні документи засвідчили поліетнічний склад міст Київської губернії й визначили наявність на її території представників різних етносів. Етнічний склад міст цієї адміністративно-територіальної одиниці не був таким строкатим, як наприклад у південних губерніях. Це пояснювалося історичними умовами заселення краю та певними діями уряду. Переважаючими етнічними групами в містах Київської губернії можна назвати українців, росіян, євреїв, поляків. Критичний аналіз переписних документів довів, що частка представників українського та єврейського етносів є значно заниженою, а російського — завищеною. Це пов'язано з русифікаторською політикою уряду російської імперії, й існуванням смуги осілості єврейського етносу, а також законодавством, яке обмежувало права єврейського народу.

Джерела та література

1 Чубинський П. П. Обор данных о населении города Києва по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 г. // Реферат, прочитанный в годичном собрании Юго-Западного Отдела 23 марта 1875 г., — К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. — 32 с.

2 Крижановській Е. Чехи на Волыни. — СПб.: Синодальная типография, 1887. — 160 с.

3 Семенов В. П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. — СПб.: Тип. Императорской академии Наук, 1909. — Т. 7. — 517 с.

4 Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. — Харьков, 1930. — 215 с.

5 Тихонов Б. В. Переселения в России во второй половине XIX в. По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики. — М.: Наука, 1978. — 214 с.

6 Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. — К.: Наукова думка, 1975. — 276 с.

7 Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис. канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України, К.: 1992. — 240 с.: табл.

8 Ковба Ж. Н. Чешская эммиграция на Украине во вт. пол. XIX начале XX ст. / Дис. канд. іст. наук. Львів. 1974.

9 Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX на початку XX ст. — К.: Інститут історії України АН, 1993. — 87 с.

10 Хонигсман Я. С. Найман А. Я. Евреи Украины: Краткий исторический очерк / Под ред. Ф. Я. Горовского. К., 1992. — 156 с.

11 Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — СПб.: Издательство Русско-Балтийский информационный центр "Блиц", 1996. — 347 с.; Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1990. — 256 с.

12 Назимко С. П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907). — К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1994. — С. 17.

13 Клименко А. И., Шевченко А. А. Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах европейской части СССР/ Формирование, расселение, динамика культуры / АН СССР. Московский филиал геогр. Общества СССР (МФГО) Е. М. Поспелов и др. — М., 1987. — С.72–80.

14 Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис. канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України, К., 1992. — С. 106.

15 Список населенных мест Киевской губернии. Издательство Киевского губернского Статистического Комитета. — К.: Тип. Ивановой, 1900. — С. 453.

16 Лист переписувача 7-ї переписної ділянки Вінницького повіту Подільської губернії в м. Брацлав Київському губернаторові. — ДАКО — Ф. 384. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 111.
17 Обчислення й аналіз етнічного складу населення Київської губернії проведено за Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого — СПб.: 1904. — Т. 16. — 288 с.

Oleg Ivanyuk

Kiev province's ethnic composition of cities population on base of census materials of Russian empire in 1897

The ethnic structure of cities population of Kiev's province according to the Fist 1897 All-Russian General Census is analyzing in the article. Comparative review of representatives of different nations is given.

Key words: *ethnos, ethnic composition, minorities, population.*

УДК 930.9 (Р 477.22): 371. 97

Антон Савочка (м. Сімферополь)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ ЗАГАЛЬНОГО ТИПУ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (сер. XIX — поч. XX ст.)

У статті розглядаються питання ґенези та еволюції благодійності в Таврійській губернії. В ході дослідження виявлені особливості процесу розвитку та основні напрямки діяльності філантропічних організацій регіону у другій половині XIX — початку XX сторіччя.

Ключові слова: *Таврійська губернія, благодійництво, Сімферопольське благодійне товариства, Кримська війна.*

Серед значних соціокультурних явищ минулого, філантропія Російської імперії займає особливе місце. Незважаючи на значну кількість перешкод, що траплялись на шляху благодійників та меценатів минулого, їм вдалось створити мережу благодійних організацій та установ, які охоплювали всю країну. Зокрема, саме завдяки діяльності цих об'єднань була сформована система громадського піклування на теренах тогочасної України в середині XIX — на початку XX сторіччя.

Незважаючи на те, що історію благодійництва почали вивчати ще за часів перебудови,[1] вітчизняні дослідники звернули увагу на цю важливу тему вже після здобуття Україною незалежності. Одна з головних причин цього явище був цілий комплекс ідеологічних табу, які стосувалися громадського життя. Благодійність визначалась як "лицемерная помощь господствующего класса эксплуататорского общества несостоятельным слоям населения"[2]. За часів СРСР громадське піклування, боротьба з жебрацтвом та безробіттям були суто державною прерогативою. Будь які спроби громадської чи церковної філантропічної діяльності сприймались вороже, оскільки офіційна радянська доктрина проголошувала: "благотворительность, представляет собой явление, свойственное лишь классовому обществу. Социальному строю СССР чуждо понятие благотворительности"[3].

Лише після зміни політичної кон'юнктури поняття благодійність стали розуміти як добровільну соціальну діяльність, пов'язану з безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею в процесі самої благодійності діяльності, та спрямовану на досягнення більшого соціального добробуту[4]. Сучасні українські дослідники звернулись до вивчення історії вітчизняної філантропії лише в 1994 році. М. Дмитрієнко та О. Ясь у статті "Благодійність, як атрибут громадського суспільства" висвітлили історичний аспект цього питання, а також виявили головні роси, притаманні сучасній благодійності[5]. Після виходу цієї праці, а також прийняття Верховною Радою комплексу документів,[6] що стосувались благодійної діяльності України, тема набула справжньої актуальності.

З 2001 року українські дослідники активно вивчають історію вітчизняної благодійності. На цей момент вчені досліджують регіональні, культурні а також релігійні аспекти визначеної проблеми. Серед найбільш змістовних досліджень необхідно виокремити дисертації Гузенка Ю. І. "Становлення і діяльність благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX — на початку XX ст.: На матеріалах Херсонської губернії",[7] Колосової Н. А. "Благодійницька діяльність в культурі України (кін. XX — поч. XXI ст.) в контексті вітчизняних і європейських традицій",[8] а також Гнота С. І. "Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії)"[9]. В українських періодичних виданнях з'явились публікації, що подають цілісну картину становлення та розвитку громадської благодійності на теренах України. В першу чергу необхідно виокремити ґрунтовну публікацію київського дослідника Доніка О. М. "Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.)", в якій докладно змальовується історіографія питання, процес становлення та розвитку благодійності в нашій державі з часів Київської Русі до XX сторіччя[10]. В останній час побачили світ декілька монографій присвячених історії вітчизняної благодійності, зокрема це

"Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.)" київських дослідників Загребельної Н. І, Коляди І. А.,[11] "Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX ст." одеських вчених І. С. Гребцової та С. С. Гребцова[12].

Не дивлячись на зростання інтересу до історії вітчизняної філантропії, кримські дослідники оминають цю актуальну тему увагою. Наукові дослідження присвячені цій теми з'явились лише в 2007 році. Оскільки на сьогоднішній день існує лише невелика кількість робіт присвячених благодійним установам дорадянського Сімферополя,[13] а також публікації, в яких зображено процес становлення та розвитку філантропічної діяльності сімферопольської міської громади[14]. Будь які змістовні монографічні дослідження, що б висвітлювали ґенезу та еволюцію благодійності в Таврійській губернії, відсутні. Можливо, кримські дослідники ще не усвідомили, що об'єктивна реконструкція та аналітичний аналіз цього питання дозволить значно глибше вивчити соціальні, економічні, політичні процеси, що відбувались на півдні України в XIX–XX сторіччях. Використовуючи досвід минулих поколінь набутий у галузі благодійності, виникає можливість знаходження оптимальних шляхів вирішення цілого комплексу суспільних проблем АР Крим.

Після закінчення Кримської війни перед знекровленою та приниженою Російською імперією повстала нагальна необхідність формування системи соціального захисту заснованого на громадських засад. Переможена держава була не в змозі надати гідну матеріальну та моральну допомогу ветеранам, інвалідам, знедоленим та сиротам, значна доля яких знаходились на теренах Таврійської губернії. Така ситуація була обумовлена політикою уряду Миколи I, за часів якого діяльність громадських благодійних об'єднань була заборонена у зв'язку з революційними подіями у Західній Європі[15].

З початком реформ Олександра II формується законодавча база, що дозволила сформувати мережу благодійних організацій на теренах всієї Російської імперії. З 1866 по 1899 рік виникло 95 % усіх філантропічних об'єднань, що існували в країні на початку XX сторіччя[16].

Найбільш гостро питання розвитку приватної благодійності повстало в Таврійській губернії, яка зазнала значних руйнацій та людських втрат через бойові дії 1854–1855 років. Більшість державних коштів була спрямована на відбудову господарства регіону. В таких умовах тягар з боротьби проти жебрацтва та безпритульності взяла на себе громадськість Тавриди. Існуючі в той час благодійні установи, що знаходились лише в губернському центрі, (будинок мандрівника О. С. Таранова-Бєлозьорова та дитячий притулок гр. А. М. Адлєрберг) були не в змозі упоротись з величезною кількістю поранених, знедолених та осиротілих, що опинились в Євпаторії, Сімферополі, Севастополі. Перед міськими громадами повстало завдання створити благодійні організації, які б надавали б допомогу усім нужденним, незважаючи на конфесійну чи національну приналежність.

Благодійні товариства, що були утворені на теренах Таврійської губернії, підпорядковувались міністерству внутрішніх справ Російсько імперії. За формам діяльності вони поділялись на: товариства загального типу, організації, що надавали допомогу за конфесійною та релігійною ознакою, об'єднання допомоги учням та студентам, товариства взаємодопомоги, а також утворення, що опікувались благодійними установами. Внутрішня структура філантропічних товариств складалася з головного правління, яке займалось організаційними та грошовими питаннями, а також загальних зборів, на яких затверджувався кошторис, приймались нові члени, вирішувались питання, що до фінансування благодійних заходів чи установ[17].

Головні завдання, що повстали перед засновниками благодійних товариств загального типу:

1) забезпечення нужденних одежею, взуттям, їжею та притулком;
2) сприяння у пошуках праці для бідних трудящих;
3) освіта та піклування над сиротами, а також дітями, що мали бідних батьків;
4) розміщення людей похилого віку в лікарнях та богодільнях;
5) улаштування притулків, шкіл, будинків для людей похилого віку;
6) боротьба з жебрацтвом та його профілактика;
7) надання допомоги особам, що потребують матеріальної підтримки.

Перше благодійне товариство Таврійської губернії було утворено у 1858 році. Їм стало

Севастопольське жіноче благодійне товариство, яке організували найбільш активні мешканки розореного війною міста. Маючи невеликий початковий капітал (близько 800 крб.) вони сконцентрували свою увагу на допомозі бідним жінкам, що мали дітей, а також скаліченим ветеранам війни[18]. На жаль, докладно вивчити діяльність цієї філантропічної організації надзвичайно важко, оскільки воно лишило по собі лише декілька коротких фінансових звітів у періодичних виданнях Одеси.

Одним з найстаріших філантропічних об'єднань Таврійської губернії було Ялтинське благодійне товариство, засноване 16 червня 1869 року. На той час у Ялті проживало лише 2 тисячі мешканців, проте швидкі темпи зростання та розширення міста обумовили необхідність створити притулок для дітей робітників, що прибували у місто у великій кількості[19]. 5 червня 1871 року притулок для сиріт та дітей чорноробів був відкритий. Трохи згодом товариству вдалось збудувати нову будівлю для вихованців цієї благодійні установи, а також відкрити нічліжний притулок на пожертву, що зробила графиня Воронцова (6000 крб.). У 1891 році товариство було прийнято під заступництво великої княгині Ксенії Олександрівни. Після цього справи товариства стрімко пішли вгору. У 1893 році об'єднання відкриває другий притулок, куди приймали дітей чорноробів на час їх роботи у місті[20].

Міське населення Ялти швидко зростало, як наслідок виникла потреба створення пологового будинку, оскільки ані земство, ані міська управа не мали такої установи. У 1897 вона була відкрита завдяки зусиллям Ялтинського товариства. За статистичними даними 1908 року до послуг цього пологового будинку звертались 27 % усіх народжуючи жінок міста.

На початок XX сторіччя Ялтинське благодійне товариство було одним з найвпливовіших філантропічних об'єднань губернії. Його витрати сягали 100000 крб. на рік — на його кошти утримувалось 6 благодійних установ, дешева їдальня, а також здійснювались широкі благодійні заходи та акції спрямовані на боротьбу з бідністю, жебрацтвом та епідеміями, що траплялись у місті[21].

Створена у Ялті філантропічна організація практично самотужки виконувала функції соціального захисту мешканців та гостей міста. За масштабами діяльності воно належало до найбільш успішних товариств не тільки губерній, але й усієї Російської губернії, оскільки користувалось підтримкою членів імператорської родини, заможних дворян та підприємців.

Перше в Сімферополі благодійне товариство було сформовано на основі Олександро-Невського братства. Ця організація, що початково займалась боротьбою з сектантством, виникла у 1868 році. 22 січня 1869 році при братстві було утворено жіночій комітет, що займався боротьбою з жебрацтвом. За рік він трансформувався у Сімферопольське благодійне товариство, статут якого було затверджено 2 грудня 1870 року. Головою організації була обрана Єлизавета Павлівна Рейтерн[22]. У різні часи до складу об'єднання належали відомі громадські діячі Таврійської губернії: єпіскоп Таврійський Гермоген, Ф. Ф. Лашков, О. Х. Стевен, Г. М. Христофоров.

В перші роки існування Сімферопольського благодійного товариства його загальний капітал сягав лише 3000 крб. Допомогу знедоленим надавали у формі невеликих грошових виплатах або харчових пайків[23]. З часом, удосконалюючи та розвиваючи механізми допомоги нужденним, невелике філантропічне об'єднання перетворилось на провідну благодійну організацію Таврійської губернії.

Вже на початку 80-х років XIX ст. члени Сімферопольського благодійного товариства створюють дешеву їдальню та жіночу недільну школу. У цьому навчальному закладі вірменські, єврейські та караїмські жінки вивчали граматику, російську мову, арифметику[24]. У 1883 році в товаристві виникла ідея створення нічліжки для безпритульних робітників Сімферополя. Завдяки допомозі земської управи, будинок нічного притулку для чорноробів був відкритий 14 листопада 1885 року. За два роки товариство збудувало додатковий корпус до будівлі, збільшивши кількість місць у ньому до 100[25]. Цей притулок був єдиною міською установою, де безпритульні могли знайти місце для нічлігу та їжу.

Однією з найважливіших громадських ініціатив товариства була організація народних читань. Цей проект був ініційований міністерством народної просвіти, як "дешевий та загальнодоступний засіб народної освіти". В губернському центрі ця ідея знайшла підтримку вчителів, що переслідували просвітянські цілі. Сімферопольське благодійне товариство, отримавши дозвіл на проведення народних читань 8 лютого 1884 року, взяло на

себе організацію та фінансування цього заходу. Народні читання були відкриті 11 березня 1884 року єпископом Таврійським та Сімферопольським Гермогеном в будинку, де розміщувалась жіноча гімназія[26]. В подальшому вони стали постійним заходом, що проводився до 1905 року.

У 1891 році Російську імперію охопив голод. Завдяки невтомній праці членів благодійного товариства, вдалося зібрати більш ніж 378 пудів хліба, який було спрямовано до Тамбовської губернії[27].

На 90-ті роки XIX сторіччя припав пік активності організації. З 1891 року розпочалось навчання у чоловічій недільній школі, було придбано земельну ділянку для побудови притулку для людей похилого віку. Остаточне будівництво цієї благодійної установи, що вміщувала 40 осіб, було завершено у 1896 році[28].

Товариство продовжувало збільшувати кількість закладів, що утримувались за його рахунок. 1 листопада 1898 року була відкрита друга недільна школа для чоловіків. Однак ця установа проіснувала досить короткий час, оскільки економічна криза 1900–1903 років, а також події першої руської революції негативно позначились на фінансовому становищі Сімферопольського благодійного товариства. В наслідок цього воно було змушено повністю припинити фінансування народних читань та низькі благодійних установ.[29] Тим не менш, удосконалення системи громадського піклування, що створювалась членами організації, продовжувалось. У 1901 році Сімферопольське благодійне товариство розпочинає будівництво дитячого притулку "Ясла", в який приймали сиріт та дітей незаможних батьків. Однак подальша діяльність організації була спрямована лише на підтримку вже створених філантропічних установ, оскільки становище об'єднання значно погіршилось після трагічних подій 1905 року.

В один рік з Сімферопольським благодійним товариством утворилась аналогічна організація у м. Севастополь. Завдяки зусиллям міської громади та членів імператорської родини було утворено основний капітал товариства, який сягав 2500 крб.[30] На початку діяльності організація надавало житло безпритульним, а також матеріальну допомогу нужденним. У 1883 році на кошти об'єднання було збудовано сирітський притулок для дівчат, в якому їх навчали шиттю, граматиці, арифметиці[31]. На жаль, Севастопольське товариство бракувало коштів на розвиток своє діяльності. За таких умов притулок був чи не єдиним об'єктом уваги збоку організації.

Керченське жіноче благодійне товариство також належить до найперших благодійних установ Таврійської губернії, оскільки було сформовано у 1872 році. В перші роки свого існування воно збудувало дитячий притулок. Однак фінансові справи об'єдання йшли не досить вдало, постійно зростали борги товариства. Вже у 1879 році, організація була змушена відмовитись від утримування притулку за браком коштів[32]. Після цієї трагічної для членів товариства події, його діяльність майже припинилась, оскільки більшість жінок вийшли з його лав.

Найстаріше благодійне товариство у м. Феодосія з'явилось 24 грудня 1873 року. Діяльність Феодосійського благодійного товариства була досить таки скромна. На її кошти утримувались лише Олександро-Маріїнська богодільня, а також Олександрівське училище[33]. Головним джерелом фінансових надходжень була картинна галерея І. К. Айвазовського. Згідно його заповіту уся галерея переходила у власність міста, а кошти з продажу квитків мали передаватись до каси Феодосійського благодійного товариства[34]. Проте розгорнути масштабну філантропічну діяльність йому так і не вдалось, оскільки інших значних джерел фінансової підтримки в об'єдання не було. З початком Першої світової війни галерея була зачинена, а організація опинившись без основної статті прибутку, майже повністю припинила свою діяльність.

Одним з не багатьох філантропічних об'єднанням загального типу Таврійської губернії, що було створено за межами півострова, було Мелітопольське благодійне товариство. Утворене у 1891 році, воно нараховувало більш ніж 90 членів вже на початку XX сторіччя, а його кошторис сягав 45000 крб. Основним напрямком діяльності організації було утримання нічліжного притулку, відкритого у 1894 році, а також матеріальна допомога усім нужденним міста.[35]

У 1903 році було утворено Євпаторійське благодійне товариство. На той час у м. Євпаторія була створена велика кількість філантропічних об'єднань, що надавали допомогу бідним та безпритульним за конфесійною та національною ознакою[36]. Проте організації, що б надавала допомогу не зважаючи на

релігійну, класову чи етнічну приналежність не існувало протягом багатьох років. Не має сумнівів, що Євпаторійське благодійне товариство відігравало важливу роль у системи громадського піклування міста, простежити діяльність цієї організації майже не можливо, оскільки єдиним друкованим джерелом з його історії, що зберігся до наших часів, є статут об'єднання.

Одними з останніх в Таврійський губернії філантропічних об'єднань загального типу стали Балаклавське благодійне товариство, створене у 1911 році,[37] а також Сімферопольське товариство допомоги бідним одежею, що було сформовано за рік[38]. Однак визначити масштаби та напрямки їх діяльності майже не можливо, оскільки щорічні звіти цих організацій не збереглися.

Соціально-економічні негаразди, що охопили Російську імперію після закінчення революції 1905 року, обумовили значні фінансові втрати в усіх благодійних установах Таврійської губернії. Благодійні товариства Таврійської губернії втратили можливість подальшого розвитку системи громадського піклування, з концентрувавши свою увагу на вже існуючих установах. Події першої світової війни та подальша соціальна катастрофа призвели до ліквідацію громадської благодійності, як соціокультурного явища на теренах колишньої Російської імперії. Після 1918 року міські благодійні товариства переходили під контроль комісаріатів піклування. Більшовики, прийшовши до влади, сформували Комісаріат соціального забезпечення, який надавав допомогу непрацездатним громадянам, ліквідувавши усю систему громадської благодійності.

Благодійні товариства загального типу Таврійської губернії являли собою найменшу за кількістю групу філантропічних організацій досліджує мого регіону. Проте за масштабами діяльності ці об'єднання посідали перше місце. Низька благодійних установ, що була утворена ними, формувала повноцінно функціонуючу систему громадського піклування, а заходи, що здійснювались цими товариствами, вдало перешкоджали зростанню бідності та жебрацтва на теренах Таврійської губернії. Діяльність Сімферопольського та Ялтинського благодійних товариств є найбільш вдалим прикладом формування системи соціального захисту громадян майже без залучення державної допомоги.

Необхідно зауважити, що недостатня кількість друкованих та архівних джерел, значна частина яких була втрачена під час громадянської війни та німецьких окупацій 1918 та 1941–1944 років, обумовлює надзвичайну складність об'єктивної реконструкції процесу становлення та розвитку благодійності в Таврійський губернії. Проте залучення досвіду вітчизняних та закордонних вчених, а також нових архівних документів дозволить нам вивчити ґенезу та еволюцію філантропії Тавриди на достатньо високому рівні.

Джерела та література

1 *Боханов А. Н.* Коллекционеры и меценаты в России / АН СССР — М.: Наука, 1989. — 187 с.
2 Благотворительность // Большая Советская Энциклопедия (далі БСЭ): В 51-м т. — М., 1951. — Т. 5. — С. 278.
3 Благотворительность // БСЭ. — М., 1927. — Т. 6. — С. 466–471.
4 *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. — 2003. — № 6. — С. 153.
5 *Дмитрієнко М., Ясь О.* Благодійність як атрибут громадянського суспільства: Історія і сучасність // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 36–44.
6 Закон України про благодійництво та благодійні організації // Орієнтир. Інформ. дод. до Урядового кур'єру. — 1997. — 16 вересня.
7 *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX — на початку XX ст.: На матеріалах Херсонської губернії: Дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01 — Історія України; НАН України; Інститут історії України. — К., 2004. — 241 с.
8 *Колосова Н.А.* Благодійницька діяльність в культурі України (кін. XX — поч. XXI ст.) в контексті вітчизняних і європейських традицій: Автореф. дис. ... канд. істор. наук / 07.00.01 — Історія України; Київський нац. ун-т культури і мистецтв. — К., 2006. — 20 с.
9 *Гнот С.І.* Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за

матеріалами Галицької митрополії): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / 07.00.01 — Історія України; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2003. — 19 с.
10 *Загребельна Н. І, Коляда І. А.* Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Ін-тут історії України; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 194 с.
11 *Загребельна Н. І, Коляда І. А.* Велика війна: Українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Ін-тут історії України; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 194 с.
12 *Гребцова И. С., Гребцов В. В.* Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII — 60-е гг. XIX ст. — Одеса: Астропринт, 2006. — 320 с.
13 *Бобкова О. М.* Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра // Культура народов Причерноморья. — 2007. — № 85. — С. 100–105.
14 *Савочка А. Н.* Благотворительные заведения досоветского Симферополя (XIX — начало XX века) // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 18. — С. 144–156; Його ж. Симферопольское благотворительное общество в системе органов общественного призрения досоветского Симферополя // Культура народов Причерноморья. — 2007. — № 120. — С. 46–52.
15 *Линденмейер А.* Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России (1856–1874): Сборник / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. — С. 286.
16 Сборник сведений о благотворительности в России. — Спб., 1899. — С. 8.
17 Устав благотворительного общества города Симферополя. — Симферополь, 1892. — С. 3.
18 Отчет о действиях комитета Севастопольского женского благотворительного общества за 1859 год // Одесский вестник. — 2 февр. — С. 1.
19 Состоящее под Августейшим ея императорского величества Великой княгини Ксении Александровны покровительством Ялтинское благотворительное общество (1869–1909). — Ялта, 1909. — С. 3.
20 Там само. — С. 4.
21 Там само. — С. 6–12.
22 *Завадовский А. Г.* Несколько слов о Симферопольском благотворительном обществе // Таврида. — 1881. — 21 мая. — С. 1.
23 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1871–1872 год // Таврический губернский вестник (далі ТГВ). — 1873. — 12 мая. — С. 3.
24 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1884 год. — Симферополь, 1885. — С. 17–18.
25 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1887 год. — Симферополь, 1888. — С. 4–5.
26 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1884 год. — Симферополь, 1885. — С. 40.
27 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1891 год. — Симферополь, 1892. — С. 6.
28 Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1896 год. — Симферополь, 1897. — С. 1.
29 Державний архів Автономної Республіки Крим. — Ф. 212. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 59.
30 Отчет Севастопольского благотворительного общества за 1871–1872 год (второй год существования общества) // ТГВ. — 1873. — 15 мая. — С. 3.
31 Отчет правления Севастопольского благотворительного общества за 1908–1909 гг. — Севастополь, 1910. — С. 3–4.
32 Отчет Керченского женского благотворительного общества за 1878–1879 гг. // Полицейский листок Керч-Еникальского градоначальства. — 1979. — 4 ноября. — С. 2.
33 Отчет Феодосийского благотворительного общества за 1908 год. — Феодосия, 1910. — С. 3.
34 Отчет Феодосийского благотворительного общества за 1916 год. — Феодосия, 1916. — С. 7.
35 Отчет Мелитопольского благотворительного общества за 1907 год. — Мелитополь, 1908. — С. 1–3.
36 Устав Евпаторийского благотворительного общества ведомства императорского человеколюбивого общества. — Евпатория, 1913. — 8 с.
37 Устав Балаклавского благотворительного общества. — Севастополь, 1912. — 20 с.
38 Справочная книга по г. Симферополю за 1913 год / Симферопольское городское управление. — Симферополь, 1913. — С. 4.

Anton Savochka

"Formation and development of charitable organizations of general types in the Taurida province (second half of 19th — beginning of 20th century) "

In the article some problem questions of genesis and evolution of charity in Taurida province are examine. During investigation features of process of development and main directions of activity by philanthropic foundations have been discovered since second half of 19th and up to the beginning of 20th century.

Key words: *Taurida province, charity, Simferopol charitable organization, Crimean war.*

УДК [001:930 "19"] (477.75)-057.4

Андрій Непомнящий (м. Сімферополь)

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ КРИМОЗНАВСТВА 20-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ В ЛИСТУВАННІ Г. Ю. КРАЧКОВСЬКОГО ТА В. Й. ФИЛОНЕНКА

У статті репрезентовано складні процеси становлення орієнталістичних студій у Криму 20-х рр. XX ст. На підставі вивчення епістолярію з особового архівного фонду Г. Ю. Крачковського (зокрема, листування з В. Й. Филоненком) розкрито наукові зв'язки Провінція — Центр. Автором відновлені нові сторінки кримської історичної науки в галузі сходознавства, в тому числі — сторінки історії Східного відділення Кримського університету (педагогічного інституту). У науковий обіг уведено новий корпус інформативних джерел з історії кримознавства.

Ключові слова: *Кримознавство, Крачковський, сходознавство, музеї, захист культурної спадщини.*

Серед видатних імен російських орієнталістів, пов'язаних із вивченням Криму, до цього часу не окресленою в річищі кримознавства залишалася особистість видатного діяча науки, класика світового сходознавства першої половини XX століття Гната Юліановича Крачковського (1883–1951). До часу початку революційного заворушення 1917 року він був уже сформованим ученим, що прокладав нові шляхи в дорадянській арабістиці. До 1918 року Г. Ю. Крачковський — магістр арабської словесності — служив штатним доцентом факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету. Одночасно вчений був співробітником Азійського музею. 1921 року він був обраний до Російської академії наук. Його рекомендували такі маститі наукові авторитети як Василь Володимирович Бартольд, Павло Костянтинович Коковцев, Микола Якович Марр і Сергій Федорович Ольденбург.

У 20-х роках XX століття академік Гнат Юліанович Крачковський продовжував читати курси в Петроградському-Ленінградському університеті та працювати в Азійському музеї, перейменованому невдовзі в Інститут сходознавства Академії наук. Очоливши нову радянську школу арабістів, Г. Ю. Крачковський користувався незаперечною повагою в наукових колах не лише у своїй країні, а й серед світової наукової громадськості. Так, він був обраний членом Арабської академії наук, Польського сходознавчого товариства, Німецького сходознавчого товариства, Асоціації ісламських дослідників у Бомбеї, Іранської академії наук, Королівського азійського товариства Великої Британії та Ірландії, Польської академії наук, Фламандської академії наук, Азійського інституту в Нью-Йорку[1]. Додамо до цього вагомого переліку, що Гнат Юліанович був дійсним членом і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (з 1924 року).

26 квітня 1922 року Г. Ю. Крачковський був обраний академіком-секретарем Відділення історичних наук і філології (згодом перетворене у Відділення гуманітарних наук) Академії наук. Обов'язків і, відповідно, наукових контактів стало більше. До цього періоду відноситься початок кримознавчого напряму науково-організаційної діяльності видатного діяча радянської орієнталістики. Покликана до життя пошуком арабських джерел на території СРСР, що невпинно здійснювався Г. Ю. Крачковським, складалася міцна наукова співпраця Гната Юліановича з найбільшими кримськими істориками 20-х років XX століття.

При всій своїй замкнености Г. Ю. Крачковський в науці був, безумовно, екстравертом. Його завжди цікавили нові публікації колег, на які нерідко він відгукувався рецензіями. Із багатьма він листувався, консультував, роз'яснював, ділився різноманітними відомостями. Для історії кримознавства безперечний інтерес становлять матеріали листування академіка з видатним діячем кримознавства першої половини XX століття, ученим-сходознавцем В. Й. Филоненком. Епістолярій, що в переважному обсязі вперше вводиться нами в науковий обіг, виявлений в особовому архівному фонді Г. Ю. Крачковського в Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської академії наук.

Безпосереднє спілкування Г. Ю. Крачковського з діячами кримознавства почалося з 1915 року, коли до Сімферополя з Уфи переїхав його друг по студентських роках у столичному університеті, з яким разом мешкав у гуртожитку — Колегії Олександра III — на Васильєвському острові в Санкт-Петербурзі, Віктор Йосипович Филоненко[2].

Працюючи протягом восьми років після закінчення Східного факультету Санкт-Петербурзького університету викладачем російської мови і словесності в Другій жіночій гімназії Уфи, В. Й. Филоненко зарекомендував себе прекрасним педагогом і перспективним ученим. У Башкирії він заснував Товариство з вивчення місцевого краю та активно включився в етнографічні й лінгвістичні дослідження тюркських народів: башкирів, татар, чувашів. Очевидно, перспективний тюрколог, розробляючи місцеві сюжети, також хотів знайти більшого поля для реалізації своїх здібностей і застосування знань, набутих у найавторитетнішому вузі країни. Тому в січні 1915 року він відразу погодився зайняти вакантну посаду інспектора (директора) Сімферопольської татарської вчительської школи, що передбачало присвоєння, згідно Табелю про ранги, звання статського радника[3].

У автобіографії, складеній 8 квітня 1974 року, В. Й. Филоненко так згадував про свій переїзд до Сімферополя:

"Із 1915 року, з січня місяця, я в Криму, в Сімферополі. Переведений я був туди за розпорядженням Міністерства освіти та опікуна Одеського навчального округу з підвищенням у посаді, інспектором Татарської вчительської семінарії та викладачем російської мови і словесності Сімферопольської чоловічої класичної гімназії й першої жіночої гімназії. Це було великим підвищенням у посаді: з 8 класу до 5-го класу. Жарт! Генеральський чин! Ви уявляєте собі, що це означало в колишні старі часи?

Татарських вчительських семінарій у нас було всього три: в Сімферополі, Оренбурзі та Казані. Це були особливі закриті навчальні заклади з інтернатом, з усіма зручностями й навіть із мечеттю. Навчалися тільки татари. Курс навчання 4 роки. Викладачі — татари та росіяни. На чолі семінарії звичайно стояла особа, що дістала орієнтальну освіту та знала татарську мову. Національність, мабуть, тут не відігравала ролі. До мене інспектором семінарії був гагауз Монастирли, а до Монастирли караїм Казас. Чому мене призначили на цю посаду? По-перше, тому що в окрузі Оренбурзькому був мій диплом і опікун мав уявлення про мою освіту, а по-друге, міністерство запросило Самойловича, а він дружньо розписав мене що треба!"[4].

Листування В. Й. Филоненка з Г. Ю. Крачковським[5], що прекрасно збереглося, є унікальним історичним джерелом про розвиток кримознавства 1915–1931 років, стан місцевих наукових сил, орієнталістичні дослідження, зокрема, історію Таврійського (Кримського) університету (педагогічного інституту) імені товариша М. В. Фрунзе. Епістолярій є також унікальним біоісторіографічним джерелом, що дозволяє по-новому інтерпретувати відомі раніше сюжети історії кримознавства.

Перший із сімферопольських листів В. Й. Филоненка, адресованих Г. Ю. Крачковському до столиці, датується 19 квітня 1915 року. Він повідомляв: "Мешкаю в Сімферополі. Говорячи відверто, дуже жалкую, що поїхав з Уфи — Татарська вчительська школа — одне непорозуміння. Навряд чи я тут довго всиджу. Дуже вже велика різниця між минулим моїм життям. Якби я знав раніше її, ні за що б не пішов. Роботи багато, роботи невдячної, так, по правді сказати, й нецікавої. Кримські татари я не знаю що таке. Наші уфимські — просто професори перед ними. Це якесь вироджуване плем'я. Тупість, відсутність цілковитого інтересу до всього. Самойлович Ол[ександр] Микол[айович], вочевидь, знав про цю школу, адже щороку читав там лекції. Я дуже жалкую, що не списався з ним. <...> А по-моєму це не школа. Щу, я навіть визначити не можу"[6]. Емоційно характеризувати нове місце роботи В. Й. Филоненко продовжував і в наступних листах. Перебуваючи у вересні 1915 р. у відпустці в Орлі, він нарікав: "Гіршого, гидотнішого, відразливішого навчального закладу, що іменується "Татарською вчительською школою" я не часто бачив. Я тільки дивуюся, як міг проіснувати цей "заклад" майже 50 років. Припустимо у нас завжди так: учили, платили гроші, випускали "вчителів", а кому, кого і яких учителів, до цього рішуче не було ніякої справи. Ось чому я дуже невдоволений ні "школою", ні кримською публікою, ні життям у Криму. Все це добре здаля й у невеликій дозі. Наскільки культурнішим було життя в Уфі"[7].

Закриття Сімферопольської вчительської школи в роки революційної безвладної чехар-

ди змусило В. Й. Филоненка шукати нову роботу. Незважаючи на "бурчання" в листах до Г. Ю. Крачковського про "малокультурну" "кримську публіку", Віктор Йосипович не мав у ті роки реальної можливості до переїзду в академічні центри. Не було там і вакансій за його спеціальністю. Перебиваючись у 1918–1921 роках заняттями в Сімферопольській жіночій гімназії, він прагнув отримати посаду у відкритому 1918 року Таврійському університеті. Тільки 19 липня 1921 року він був обраний (після прочитання двох пробних лекцій) приват-доцентом Східного факультету Кримського університету, де читав курси перської мови й літератури[8]. Значний інтерес, у зв'язку з цим, для історії вузу становлять листи, що регулярно надсилалися ним Г. Ю. Крачковському, якому, звичайно, небезінтересною була доля орієнталістичного центру, що зароджувався в умовах голоду та розрухи в Сімферополі. 1 листопада 1921 року В. Й. Филоненко повідомляв до Петрограда особливості уживання в Радянську владу по-кримському:

"Характерна ознака нашого часу — це і є брехня, колосальна брехня! Нею тільки, як це й не дивно все і тримається. <...>

Я живу погано; голодую... і майже старцюю. Платню видають неакуратно й таку маленьку, що її вистачає тільки на один день. А життя дуже дороге. Щоб жити впроголодь, треба, принаймні отримувати 30 тис[яч] у день. А я 50 тис[яч] отримую на місяць. При тутешньому Таврійському університеті відкрилося "Східне відділення" й мене одноголосно обрали старшим викладачем і запропонували читати лекції з перської мови та історії Персії. <...> Читав більше місяця, як раптом комісар Університету заявив, що затвердити мене не можна, у зв'язку з моєю, нібито русифікаторською діяльністю, коли я був інспектором Татарської вчительської школи.

Рада професорів протестувала, і чим це закінчиться, не знаю. Тут, власне кажучи, відбувається боротьба двох начал: татарського та російського. Татари чомусь це відділення вважають своїм і, звісно, бажають, щоб викладачами були татари, і все викладання велося навіть татарською мовою! А росіяни відстоюють своє право. Не важко сказати заздалегідь на чиєму боці буде перемога? Хіба "росіяни" можуть що-небудь відстояти? Та ще своє російське?! <...>

Відділення влаштоване погано. На першому курсі відразу 3 мови (араб[ська], перс[ька], османськ[а]) і діалекти турецькі, зокрема — кримський, звісно. Потім іде цілий ряд і філологічних, і юридичних предметів.

Така багатопредметність абсолютно не для слухачів. У слухачі Східного відділення запрошуються особи зі зниженими вимогами, що не отримали навіть теперішньої середньої освіти. Більшість татар, ледве розмовляють російською. Колишні мої учні Татарської школи куди були більш підготовлені, ніж теперішні студенти!

Уявіть, як з ними важко займатися. Кафедри арабської й османської мов поки є порожніми. Є, звісно, кандидати, татари, що закінчили медресе Бахчисарайське "Зенджирли", але навіть і при теперішній легкості влаштуватися при Університеті, Рада факультету не зважувалася їх вибрати у зв'язку з дуже низьким освітнім цензом. Ось якщо накажуть, тоді інша справа! Турецькі діалекти читає хтось Чопан-Заде, Віденський приват-доцент з місцевих уродженців. <...>

Справи інших факультетів ідуть не краще: професорів немає, вони роз'їжджаються, хто до Москви, хто до Києва, хто до Петрограда. Кафедри, що звільнилися, заміщаються переважно людьми, що не мають на те навіть ніякого приблизного права"[9].

До теми організації навчального процесу на Східному факультеті В. Й. Филоненко звертається й в наступному листі, написаному, правда, більш ніж рік потому, після попереднього — 4 лютого 1923 року. Цим пояснюється часткове повторення інформації:

"Ви, ймовірно, знаєте, що в Кримському університеті є Східний факультет. Звичайно, ця тільки одна назва: бо немає жодного справжнього професора-орієнталіста. Я, між іншим, викладаю там перську мову. Не лайте мене за цю сміливість.

Між іншим, прошу Вашої поради. У мене ще 1917 року зібрано до 100 загадок кримських татар. Вступ, текст, переклад і примітки. Чи не скажете кому можна надіслати, щоб надрукувати. Я пропонував надрукувати загадки в працях Таврійської вченої архівної комісії, але праці не видаються — немає коштів"[10]. У такій формі В. Й. Філоненко обережно цікавився у друга, чи не візьметься академік допомогти йому з публікацією зібраного етнографічного матеріалу. Загадки не зацікавили Г. Ю. Крачковського. Зате його увагу привернула чергова інформація про початок роботи центру сходознавчих досліджень у

Кримській АСРР. Безумовно, не без участі Г. Ю. Крачковського в журналі Всесоюзної наукової асоціації сходознавства “Новый Восток” була в цьому ж році опублікована маловідома стаття В. Й. Филоненка “Східний факультет Кримського державного університету в м. Сімферополі”[11].

Стаття пішла до редакції журналу, а 13 липня 1923 року В. Й. Филоненко вже повідомляв у Петроград, що “<...> довелося хоронити наш Східний факультет. Як самостійний факультет він помер. Залишилося тільки відділення при Педагогічному факультеті. Що робити? Краще що-небудь, ніж нічого. У загибелі його винні деякі наші професори не орієнталісти, які, заради власного благополуччя, запросили як викладачів місцевих татар. Ну, а останні — повели справу зовсім не так, як треба було. Характерно, що в останню хвилину, коли стало відомо, що факультет перетворюється у відділення, декан і прісні його — розбіглися. Я буквально залишився один. Про порятунок факультету нема чого було й гадати”[12].

У цей час В. Й. Филоненко отримав запрошення від декана Східного факультету Бакинського університету П. К. Жузе переїхати для викладання до Баку, де йому пропонувалося читати перську мову. В Азербайджані йому пропонували й квартиру, яку виділяв Наркомат освіти. У листі від 24 серпня 1923 року він радився з цього приводу з Г. Ю. Крачковським[13].

В. Й. Филоненко не зважився на переїзд. 4 грудня 1923 року у властивій йому манері він повідомляв Г. Ю. Крачковському:

“Ой, уже ці засідання! Здається, в Кримському Університеті більше буває засідань, ніж лекцій. Всі говорять, говорять, маса планів, проектів, дивовижних проектів по своїй нісенітниці, а справи, справжньої справи, — анітрохи. Можливо це з одного боку навіть і добре. Уявляю, що було б, якби всі ці сумбурні проекти втілювалися в життя”[14]. Тут же В. Й. Филоненко звертається до характеристики колег по Східному відділенню, демонструючи Г. Ю. Крачковському низький рівень викладання: “А то ж у нас Леманов так читає, що оторопіння бере. Адже вимовляти не вміє правильно”[15].

Наступні листи Віктора Йосиповича Филоненка в Ленінград подають нам цікаву інформацію про передісторію наукової поїздки Гната Юліановича Крачковського у Крим 1924 року. 28 березня 1924 року В. Й. Филоненко повідомляв: “Ви запрошуєтеся читати лекції по вільній кафедрі арабської мови”[16]. При цьому Кримський університет виділяв академіку-орієнталісту гроші на дорогу й винагороду за тримісячне читання лекцій (квітень-червень) у розмірі 11 червонців. В. Й. Филоненко пропонував своєму другові після закінчення курсу лекцій в червні продовжити перебування у Криму в санаторії в Гаспрі. Однак організаційні нестиковки перекроїли ці плани. 24 квітня Віктор Йосипович повідомляв: “Зараз побіжу до Університету й попрошу, щоб до Вашого приїзду все-таки Вам виписали б гроші. Гроші на проїзд зараз же будуть Вам виписані. Щойно говорив із бухгалтерією”[17].

Улітку 1924 року Гнат Юліанович Крачковський за запрошенням Кримського університету імені товариша М. В. Фрунзе був офіційно відряджений Академією наук до Криму для прочитання курсу лекцій з арабістики на Східному відділенні педагогічного факультету. Нарівні з цією, основною, метою поїздки академік вважав необхідним скористатися перебуванням у Криму для “попереднього ознайомлення із зібранням мусульманських рукописів” і “вивчення складу та стану арабських епіграфічних пам’яток для з’ясування ходу подальших робіт”[18].

Уже після відвідування в 1924 році Криму, маючи загальне уявлення про склад рукописних і книжкових орієнталістичних фондів у місцевих зібраннях, Г. Ю. Крачковський міг планувати свою подальшу діяльність. Восени 1925 року він став готуватися до річного відрядження до арабських країн — Єгипту, Сирії, Палестини з метою поповнення книжкових фондів Азійського музею новітньою літературою[19].

У листі до В. Й. Филоненка від 18 лютого 1925 року Г. Ю. Крачковський скаржився: “Останнім часом зовсім здолали іноземці, які всі звертаються з різними проханнями — то звірити який-небудь текст, то повідомити відомості про неописаний рукопис і т. д. Видно, що в них робота йде, а нам не поспіти. Арабісти ж мої зовсім зійшли нінащо й доручити нікому”[20]. Думка про те, що за першу половину 20-х років XX століття російська орієнталістика дуже відстала від європейської, постійно мучила вченого. Перебуваючи в Криму, серед в’язок нікому не потрібних східних книг і рукописних сувоїв (у Євпаторії) він усвідомив це особливо гостро. Збентежив академіка й при-

мітивно низький рівень викладачів Східного факультету Кримського університету — лідера орієнталістичних досліджень.

Однак ідея із закордонним відрядженням до арабських країн залишилася нереалізованою. У той час як інші академіки-орієнталісти (В. В. Бартольд, С. Ф. Ольденбург, О. М. Самойлович) їздили в Європу й на Схід, зав'язували наукові зв'язки, налагоджували книгообмін — Г. Ю. Крачковському у видачі закордонного паспорта постійно відмовляли. Причому ця заборона діяла до кінця життя Гната Юліановича.

Із сумом В. Й. Филоненко повідомляв 3 вересня 1924 року: "Прийшов папір про закриття Університету і перетворення його в педагогічний інститут. Про відділення Сходознавства нічого не було відомо: залишиться воно чи ні? Довелося запитувати. Нарешті, прийшло повідомлення, що при Пединституті відділення Сходознавства зберігається. Мало того, прийшов інший папірець, що свідчив: лінгвістичне відділення Педагогічного інституту розділяється на дві секції: російську та турецько-татарську. Вийшло неначе Сходознавство в квадраті.

Мешкаю зараз в Ялті, в санаторії "Росія" недалеко від дачі Еміра Бухарського, нині Східного музею. Живу на кошти Ватиканської місії. Як? Справа в тому, що Ватиканська місія заорендувала для нашого Університету декілька місць у санаторіях на Південному березі. Одне з цих місць і дісталося мені. Пробуду в Ялті до 15 вересня"[21].

У листі до Г. Ю. Крачковського від 24 жовтня 1924 року В. Й. Филоненко детально розповів про структурні зміни на Східному відділенні: "Наше відділення змінилося дуже. Мови тільки на II і III курсах, перший курс загальний для всіх відділень; а IV-ий з трьома ухилами: музеєзнавчим, бібліотечним і етнографічним. Додалося багато нових предметів, як антропологія, етнографія, музеєзнавство та ін., а читати нікому, фахівців не запрошують. До того ж "професори" наші пороз'їжджалися. Чобан-заде поїхав у відпустку на 2 місяці до Баку. Ніби друкувати свою працю "Османську граматику", а правду хто знає? Злі язики говорять, що він зовсім хоче виїхати з Криму, бо справи його суспільно-політичного характеру щось не ладяться. Одабаш і Леманов також десь витають у хмарах кооперації, а в результаті Ваш покірний слуга, та С. Б. Єфетов відбувають за всіх. У цьому році підсунули мені читати новий курс: "Методика збирання етнографічного матеріалу" з практичними заняттями. Робота цікава"[22].

У цьому ж листі В. Й. Филоненко детально ознайомив свого колегу з результатами розкопок 1924 року Миколи Львовича Ернста, які той проводив спільно з московським істориком і археологом Олексієм Степановичем Башкіровим у Старому Криму (стародавньому Солхаті)[23].

17 січня 1925 року В. Й. Филоненко повідомляв своєму другові дуже цікаву інформацію, пов'язану з історією університету: "<...> Новий ректор Салазкін йде кудись до Вас у Ленінград. А в нас обрали, як гадаєте кого? Чобан-заде! Це свого роду остання ставка на існування університету в Криму. Справа в тому, що Наркомос і партія виставили свого кандидата, деякого Фрідмана, людину, що має вельми й вельми далеке відношення не тільки до Університету, але й до школи взагалі"[24]. Хоча професура підтримала Б. В. Чобан-заде, до Москви на затвердження були подані обидві кандидатури — на вибір Наркомату з освіті. Обидві, до речі, були відхилені[25].

У листі від 22 червня 1925 року В. Й. Филоненко повідомляв Г. Ю. Крачковському про підготовку та святкування в Сімферополі 70-літнього ювілею Арсенія Івановича Маркевича:

"То возилися з ювілеєм Маркевича. Здається, справа проста, а трохи не зірвалося. Сімферопольці люди чудні! Адже все життя прожила людина в Сімферополі й багато зробив, а як справа торкнулася вшановування — всі проти. Мені, як товаришу голови Товариства, довелося і мирити багатьох, і умовляти багатьох взяти участь. Дуже радий, що в кінцевому результаті все зійшло благополучно, а головне, задоволеним залишився сам ювіляр. А він, говорячи між нами, чоловік дуже й дуже образливий"[26].

До теми ювілею А. І. Маркевича В. Й. Филоненко звертався і в наступних листах до Г. Ю. Крачковського. 3 грудня 1926 року він відмітив: "Арсенію Івановичу дуже приємно, що багато хто віднеслися співчутливо до його ювілею. І до сорому нашого треба зізнатися, що відгукнулися головним чином іногородні. Сімферопольці ж дипломатично мовчать"[27]. Мова йде про участь у збірнику праць, який Таврійське товариство історії, археології та етнографії формувало на честь ювіляра. Про підготовку збірника як окремого тому "Віс-

тей” Товариства В. Й. Филоненко детально писав Г. Ю. Крачковському 27 січня 1927 року[28]. Саме Віктор Йосипович вів листування з авторами з різних міст і був укладачем збірника[29]. Йому вдалося зібрати під однією обкладинкою кращі кримознавчі сили як місцеві, так і зі столиць.

У цьому виданні вмістив свій матеріал “Пісня арабського солдата” й Г. Ю. Крачковський[30]. Уже коли тираж був майже готовий, він надіслав невелике доповнення до своєї статті, яке було опубліковане окремо[31].

Про відвідування Криму з науковою метою столичних учених авторитетів Г. Ю. Крачковського постійно інформував В. Й. Филоненко. 3 серпня 1925 р. він писав: “<...> Крім Бороздіна і Башкірова у Крим приїхав і московський професор-етнограф Куфтін. Разом із Боданінським вони поїхали до Євпаторійського повіту для збирання етнографічного матеріалу”[32].

Віктор Йосипович продовжував регулярно знайомити Г. Ю. Крачковського з кадровими змінами на Східному відділенні Педагогічного інституту в Сімферополі. 8 листопада 1925 року він повідомляв: “Замість Чобан-Заде намагалися запросити з Москви Дмитрієва, молодого тюрколога, але з огляду на те, що питання про штати з’ясується тільки до першого січня, спроба ця залишена”[33]. Повідомляючи у Ленінград про відсутність хоч якоїсь можливості опублікувати в Криму хоч щось зі своєї проблеми, (“І марно А. І. Маркевич б’ється видати щось, що має слабку подобу “Записок” [“Вісті” — (А. Н.)] Архівної комісії”[34]) В. Й. Филоненко ще раз нагадував другові про цікавий етнографічний матеріал, що нагромадився у нього та чекає друку.

У цьому ж листі Віктор Йосипович повідомляв про результати великої наукової експедиції, що проводилася Державним палацом-музеєм тюрко-татарської культури в Бахчисараї за участю Всесоюзної наукової асоціації сходознавства: “<...> Боданінський “з товаришами” повернувся з експедиції по Перекопському повіту й також, говорять, привіз багато цінного матеріалу. Причому з ним їздив Акчокракли, який зосередив усю свою увагу на тамгах татарських. До 500 знаків привіз”[35].

Тема відсутності в Криму друкованого органу для публікації краєзнавчих студій обговорювалася і в листі В. Й. Филоненка до Г. Ю. Крачковського від 5 квітня 1926 року: “У нас з виданням все ще справа йде погано. Товариство археології та етнографії хотіло було видати черговий збірник, як би продовження праць Архівної Комісії. Арсеній Іванович звернувся за субсидією до кримського уряду. Своїх же коштів адже немає. Ну і, звичайно, відмова. А тим часом гроші є, і Кримвидав постійно випускає всілякі брошури російською і татарською мовами. Навіть заява про те, що Збірник буде підібраний виняткове зі статей, що стосуються Криму й татарського побуту та культури, і то не мала ніякого значення. Одним словом — цілковите неспівчуття, і цілковита протилежність іншим республікам”[36].

Продовжуючи інформувати свого ленінградського друга про наукове життя в Криму, В. Й. Филоненко писав 12 травня 1926 року:

“У нас Олексій Миколайович Деревицький отримав відрядження у Францію, до Парижа, для роботи з мистецтва, але тільки за свій рахунок. Здається, думає їхати”[37]. Поїздка О. М. Деревицького до Парижа 1926 р., про яку до знайомства з епістолярієм В. Й. Филоненка нічого не було відомо, відбулася, адже 28 червня В. Й. Филоненко повідомляв Г. Ю. Крачковському: “Днями Деревицький їде у Францію. За свій рахунок, звісно”[38].

У листі до Г. Ю. Крачковського від 21 травня 1926 р. В. Й. Филоненко розповідав про випускника Східного відділення Кримського педінституту Анатолія Яковича Андруського, який захистив дипломну роботу з мусульманського мистецтва під керівництвом професора О. М. Деревицького та мав намір продовжити свою орієнтальну освіту в Ленінграді. Віктор Йосипович просив свого друга надати А. Я. Андруському підтримку[39].

Неодноразово в листуванні двох сходознавців згадується й ім’я видатного музейного діяча Криму, етнографа, фахівця з кримськотатарської вишивки — Поліни Яківни Чепуріної. В. Й. Филоненко скрупульозно повідомляв у Ленінград про всі нові доповіді й публікації завідувачки Євпаторійським музеєм, дослідження якої користувалися авторитетом у вчених колах. Так, 22 грудня 1925 року, розповідаючи про чергове засідання Таврійського товариства історії, археології та етнографії, він детально зупинився на її повідомленні “Коран Євпаторійської мечеті Хан-джамі”[40]. 21 травня 1926 року в черговій кореспонденції до Ленінграда В. Й. Филоненко повідомляв про доповідь П. Я. Чепуріної на засіданні того ж наукового об’єднання “Про культурний

вплив караїмів"[41]. Постійно присутня в листах й інформація про спільних знайомих. 28 червня 1926 року В. Й. Филоненко грайливо повідомляв: "Боданінський в Ялті. Працює в Кіні. [Так у тексті (А. Н.)]. Ставить Аліма — Кримського розбійника. Звісно, гребе "гроші""[42].

В. Й. Филоненко інформував Г. Ю. Крачковського про організацію Всесоюзної археологічної конференції в Криму, що відбувалася з 5 до 10 вересня 1926 року. У листі від 27 вересня 1926 року він зазначав: "Я був на Керченської конференції. Не знаю, як відбувалися раніше археологічні з'їзди, то Керченська конференція носила якийсь кар'єрний характер. Для того, щоб догодити комусь, часом спотворювалася істина. Особливо професор Бороздін у цьому відношенні виявився віртуозом. Дещо розчарував мене і М. Я. Марр. Якось дивно було чути з його вуст про "імперіалізм у наших наукових установах" і те, "що всіх старих учених треба розігнати" і чим швидше, тим краще, й, нарешті, шедевр всього — це тост на банкеті "За здоров'я першого тюрколога В. В. Бартольда і Комуністичну партію"!

Головна доповідь Миколи Яковича [Марра (А. Н.)] була — це "Скіфська мова". Слухати й розуміти Миколу Яковича без звички дуже важко. На своєму "Яфетичному коні" він, як вихор носиться зі Сходу на Захід, із Заходу на Схід, розкидаючи навколо себе "третій елемент", "матеріальну культуру", "проблеми". Всі якось стороняться, тиснуться, боячись бути роздавленими. А, загалом, усі виступи Миколи Яковича завжди супроводжувалися бурхливим успіхом. Як новина, серед інших секцій, була й секція турецько-татарської археології. Бороздін, Башкіров, Боданінський — очолювали її. Дуже цікаві й змістовні були доповіді Спіцина, Городцова та Фармаковського"[43].

У листі В. Й. Филоненка до Г. Ю. Крачковського від 21 квітня 1927 року — нова цікава тема для обговорення: робота в Сімферополі з'їзду Товариства з вивчення Криму:

"Щойно закінчився з'їзд, який влаштовувало Товариство з вивчення Криму в Москві. Правління цього товариства переходить до Сімферополя, з "РТЗВКа" перетворюється в "ТЗВКа". Звісно, Бороздін, Башкіров, Фомін — головували. Чекали Петрова й Марра, але вони не приїхали. З'їзд пройшов нудно та скучно. А саме головне — нічого нового. Пережовували старе"[44].

У листах ми знаходимо коментар В. Й. Филоненка про другу Конференцію археологів СРСР у Херсонесі (10–13 вересня 1927 р.):

"З горя поїхав до Херсонеса на конференцію, яка, треба сказати, пройшла дуже мляво. Мало було приїжджих, чоловік 60 не більше, нецікаві доповіді, більше вихваляли Гриневича, так що можна було подумати, що відбувається не сторічний ювілей розкопок Херсонеса, а ювілей Гриневича"[45].

Із кінця вересня 1927 р. до початку квітня 1928 р. об'єктом уваги в листуванні Г. Ю. Крачковського з В. Й. Филоненком був проект, а потім його реалізація, встановлення пам'ятника доктору арабської словесності М. А. Меднікову (1855–1918). Учений влітку 1917 року приїхав у Крим і залишився тут у зв'язку з революційним лихоліттям. 26 жовтня 1918 року арабіст помер у Старому Криму. Гнат Юліанович у зв'язку з десятиріччям кончини колеги турбувався про встановлення пам'ятника на його могилі. В. Й. Филоненко повідомляв йому, що місцеві наукові сили звернулися з проханням про розробку проекту пам'ятника до відомого кримського архітектора, видатного діяча пам'яткоохоронного руху Павла Івановича Голландського. Г. Ю. Крачковський же наполягав на тому, щоб проектом пам'ятника займався Усеїн Абдурефійович Боданінський, який здобув ще за дорадянських часів популярність як талановитий художник-декоратор[46].

8 липня 1928 року В. Й. Филоненко повідомляв Г. Ю. Крачковському про те, що готові написи на пам'ятник: "Арабський напис писав Осман Акчокракли, російський же, в такому ж дусі, люб'язно погодився написати Усеїн Боданінський". При цьому В. Й. Филоненко у властивій для нього манері іронічно завершив: "Таким чином, марксистський підхід і колективізм у роботі були виконані на всі сто відсотків"[47].

У листі від 18 липня 1928 р. В. Й. Филоненко детально описував складну ситуацію, що склалася в Євпаторійському музеї, де за його спостереженнями панувала "велика плутанина": "Новий завідувач усе хоче робити поновому. Це цілком природно. Поліна Яківна [Чепуріна (А. Н.)], звісно, з ним сперечається. У результаті не сперечаються, а тільки розлючують. Прикро, що ніяк не вдається переконати Поліну Яківну примиритися. Але гірше всього страждає Караїмська бібліотека. Це якийсь мертвий капітал. І нікому немає до неї

справи. І ніхто не знає навіть, що там є. Я не говорю про рукописи. Я маю взагалі всі друковані книги, що там знаходяться. Адже немає ніякого каталогу. Та що каталогу! Немає найпростішого опису. І знайти там потрібну книгу — справа неможлива. Я намагаюся там описати книги Шапшала. Не знаю, чи вдасться довести цю роботу до кінця, бо адміністрація в особі бібліотекаря Ільяшевича дуже боїться такому опису: "дізнаються татари, що в нас тут є і прощавай бібліотека. <...> І ось через цей страх — бібліотечний хаос — книги псуються, покриваються пліснявою, тліють. А є дуже й дуже цікаві книги. Усі видання нашого факультету, здається з 50-тих років [XIX століття (А. Н.)], майже всі іноземні видання. Дуже багато арабських граматик німецькою та французькою мовами. І все це без будь-якого використання. Навіть бояться сказати кому-небудь про це"[48].

Продовжуючи тему долі караїмського книжкового зібрання при Євпаторійському музеї, 17 квітня 1929 року В. Й. Филоненко повідомляв Г. Ю. Крачковському: "Єльяшевича "вичистили" як караїма-юдофоба. Кандидата відповідного не виявилося і бібліотека була закрита. Директор сказав, що в нього є кандидатура — караїм, але поки бібліотека закрита <...>. Завідувач музею обтяжується бібліотекою та хоче позбутися її. Чи не звернувся він сам до Румянцевського музею через Гурлянда. Причому влітку Гурлянд був у Євпаторії, збирав якісь відомості про євреїв. Завідувач музею — також єврей, і Гурлянд дуже зійшлися на одному пункті: негативне ставлення до караїмів"[49].

Противник передачі караїмської книжкової колекції колишньому Румянцевському музею в Москві Г. Ю. Крачковський вважав за необхідне передати її у фонди Бібліотеки Академії наук у Ленінграді.

Продовжуючи тему долі Карай-Бітіклігі в листі від 7 березня 1930 року, В. Й. Филоненко повідомляв: "Нещодавно була тут [у Сімферополі (А. Н.)] Чепуріна і говорила про нібито підготовлюваний замах на караїмську бібліотеку, ледве чи навіть не про вивезення її за кордон, як велику цінність! Вона просила мене повідомити Вам про це й Михайлу Миколайовичу[50]. Нехай тоді вже Академія наук або Азійський музей візьмуть її. Дійсно з бібліотекою справа не ладиться. Я декілька разів підіймав питання про неї в Наркомосі, але від неї просто відмахуються. Очевидно, не бажають возитися і дуже можливо, що й вивезуть куди-небудь"[51].

Цікаву інформацію про долю частини колекції Карай-Бітіклігі й біографію директора (1936–1937 рр.) Державного палацу-музею тюрко-татарської культури Вульфа (Володимира) Лейбовича (Львовича) Дашевського (1883–1942) містить лист В. Й. Филоненка від 15 лютого 1931 р.:

"Правда, був тут Дашевський. На цей раз його тут зустріли досить прохолодно й мало вірили всім його розказням, хоча він цього разу найбільш легковірним видавав себе, як гадаєте за кого? За внука Сильвера-де-Сасі!

А просто він кримчак, його прізвище Бакші й по всій поведінці своїй, особа досить темна. Йому вдалося вивезти караїмську бібліотеку — рукописи, і декілька інкунабул. Не знаю, спеціально він був відряджений з цією метою, чи ні. Паперів своїх він взагалі не охоче показує, всіх лає, себе хвалить. А головне — всім говорить різне. Це, здається, його й погубило в громадській думці. Але йому, скоріш, на все наплювати. Лише б добитися свого. А якими шляхами — байдуже"[52].

Г. Ю. Крачковський охоче сприяв у розміщенні в "Записках коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР" цікавого дослідження В. Й. Филоненка "Кримські цигани"[53]. За рівнем теоретичної підготовки В. Й. Филоненко, звичайно, виділявся серед колег — викладачів педагогічного інституту в Сімферополі. Тому Гнат Юліанович підтримував прагнення свого студентського друга опублікувати результати своїх розробок у всесоюзних виданнях. Потрібно відмітити, що Гнат Юліанович взагалі хворобливо реагував на те, що сходознавчі періодичні видання і брошури, зокрема ті, що видавалися Всесоюзною науковою асоціацією сходознавства, основне місце приділяли дискусіям із питань національно-визвольного руху на Сході, організації археолого-етнологічних експедицій. Адже на чолі асоціації стояв М. П. Павлович — людина, що не має сходознавчої освіти, професійний революціонер, що дозволяв собі зневажливо висловлюватися про значення вивчення стародавніх східних мов і цивілізацій, звичайно ж, зі скепсисом відносився до дорадянських орієнталістичних шкіл[54]. У зв'язку з цим Г. Ю. Крачковський, говорячи про завдання Академії наук, писав у травні 1928 р.: "У нас прийнято хвалитися успіхами сходознавства, причому часто це виражається у формі старо-

го лозунгу про закладення шапками, але тут далеко не все йде благополучно... Наукове сходознавство дуже часто змішують із журнальною літературою по Сходу, а для спеціальних робіт часто доводиться шукати притулок за кордоном"[55]. Тому академік вітав появу нових оригінальних розробок, допомагав колегам із їхніми публікаціями в центральних виданнях.

В. Й. Филоненко постійно інформував Г. Ю. Крачковського про важку психологічну атмосферу в педінституті, про свої побоювання з приводу звільнення. 10 червня 1929 року він, зокрема, писав: "Неважно почуває себе й інша професура. Непокоїть всіх чистка. Спочатку здавалося, що в цьому році вона нас не торкнеться, а тепер, згідно з якимсь циркуляром, для статистики, як говорять "комісія чистительна" формується і в нас. І чекають усі цієї "статистики" цих "вечорів несподіванок""[56].

"У нас після "бурі" через Лук'яненка, Деревицького та ін., настала тиша. Їм обійшлося, порівняно легко"[57], писав В. Й. Филоненко Г. Ю. Крачковському 10 лютого 1934 року. А 5 березня додав: "У нас боротьба з ухилами та спотвореннями ідеологічними в Педінституті триває. Після історії з Деревицьким і Лук'яненком, щось подібне трапилося і з добре відомим Вам Миколою Львовичем Ернстом. Останнім часом, крім музею, він працював і в Інституті. Читав курс історії Сходу і Заходу. І ось за "умисне та систематичне спотворення вчення Маркса й Енгельса" (ревізія "Походження сім'ї і власності" Енгельса) М. Л. Ернст звільнений з роботи"[58].

16 червня 1930 року В. Й. Филоненко повідомляв Г. Ю. Крачковському, що його "сватають" до нового Інституту сходознавства, який передбачалося утворити шляхом злиття Азійського музею, Колегії сходознавців, Тюркологічного кабінету, Інституту буддійської культури та Кавказького історико-археографічного інституту. Віктор Йосипович турбувався, що підготовка в нього не та[59]. У відповідь на побоювання свого друга, що той може зайняти чуже місце, Гнат Юліанович висловлюється досить відверто про ситуацію в академічному житті тих років: "Гадаю, що нові співробітники будуть підбиратися за ознакою партійності, а не наукових заслуг <...> Боятися ж того, що Ви сядете на чиєсь місце, не доводиться: нині зазвичай на Ваше місце сідають, а не Ви на чуже"[60].

Листування Г. Ю. Крачковського з В. Й. Филоненком проливає світло на невідомі сторінки біографії видатного радянського історика, філолога-балканіста Миколи Севастяновича Державіна (1877–1953). Наведені В. Й. Филоненком факти пояснюють багато нюансів взаємовідносин Арсенія Івановича Маркевича з М. С. Державіним[61]. Повідомляючи 7 квітня 1928 р. про те, що М. С. Державін надіслав до Таврійського товариства історії, археології та етнографії "просторову Curriculum vitae" для висунення від Товариства в академіки, В. Й. Филоненко з прямотою зауважив:

"Арсеній Іванович замість того, щоб відповісти відмовою, за своїм догоджанням, кому треба і кому не треба, з особливою енергією взявся за цю справу. На цьому ґрунті в нас із ним стався розлад. У результаті, незважаючи на мій протест, Державіна все-таки обрали, але 2 голосами при 10, що утрималися! Щоб не так було соромно, за моїм наполяганням обрали і Самойловича, що пройшов одноголосно"[62]. Не випадково М. С. Державін далі допомагав А. І. Маркевичу з отриманням персональної академічної пенсії.

Уже з липня 1933 року В. Й. Филоненко постійно інформував Г. Ю. Крачковського про бажання покинути півострів, де ставало все небезпечніше. 8 липня він повідомляв, що йому "неодноразово пропонували хорошу роботу в Москві й інших містах"[63]. 14 жовтня того ж року він писав: "Дуже можливо, що знімуся з місця та вирушу в незнану й далеку Каракалпакію. Одне мене спиняє тут, що там виявився добре відомий Вам і мені А. О. Соколов <...> працювати з ним, та ще під його началом, — замислишся"[64].

21 січня 1934 року В. Й. Филоненко повідомляв детальніше: "Мене запрошують на роботу до Каракалпацького науково-дослідного інституту (в м. Турткулі) на кафедру матеріальної культури і етнографії". А 6 квітня 1935 року В. Й. Филоненко писав у Ленінград уже з Турткуля: "Скажу тепер, що зробив непоправну дурість, забравшись сюди. Не знаю, як удасться вибратися. Микола Костянтинович Дмитрієв попереджував — не треба їхати. <...> Саме місто, біс його знає, що таке. Пил — світу не видно. <...> Води хорошої немає. Є солона. <...> Одним словом, побутові умови страшні. <...>

Краще в Криму бути нічним сторожем, ніж тут науковим працівником, керівником групи

етнографії й дійсним членом Науково-дослідного інституту"[65].

Листування Г. Ю. Крачковського з В. Й. Филоненком тривало й у наступні роки, але в листах обходили стороною кримську тематику. До цього часу класичне наукове кримознавство було практично знищене. А. І. Маркевич перебрався у Ленінград до дочки й ближче до своїх друзів-академіків. О. Н.-А. Акчокраклы, У. А. Боданінський і блискуча плеяда кримськотатарських діячів науки та освіти були репресовані. Орієнталістські студії в Криму припинили існування.

Джерела та література

1. Див. про Г. Ю. Крачковського: Гордлевский В. А. И. Ю. Крачковский: Общая характеристика // Советское востоковедение. — Москва; Ленинград, 1941. — Т. 4. — С. 13–18; Кононов А. Н. Академик Игнатий Юлианович Крачковский: К 100-летию со дня рождения, 1883–1951 // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XVII годичная научная сессия Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР: Доклады и сообщения. Январь 1982: В 2-х ч. — Москва: Наука, 1983. — Ч. 1. — С. 11–24; То же // Известия АН СССР. Сер.: Литература и язык. — Москва, 1983. — Т. 42, № 4. — С. 374–382; Кочубей Ю. Великий дослідник Сходу: До сторіччя з дня народження Г. Ю. Крачковського // Всесвіт. — Київ, 1983. — № 12. — С. 121–124.
2. Див. про В. Й. Филоненка: Баскаков Н. А. Виктор Иосифович Филоненко // Советская тюркология. — Баку, 1977. — № 5. — С. 106–108; Дашкевич Я. Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // Архіви України. — Київ, 1967. — № 2. — С. 29–30; Мусаєва У. З історії сходознавчих досліджень у Кримській АСРР // Схід. — Донецьк, 2003. — № 6 (56). — С. 82–84; Урсу Д. П. Професори Таврійського університету (1918–1941): Біографічні нариси / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2005. — С. 78–85; Dubi ski A. W. I. Fi onienko, 1884–1977 // Przeglag orientalistyczny. — Wroclaw, 1978. — № 106. — S. 201.
3. Урсу Д. П. Востоковед профессор В. И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. — Симферополь, 2002. — Вып. 5. — С. 7–8.
4. Автобиография Виктора Иосифовича Филоненко, составленная им 8 апреля 1974 года в г. Пятигорске / Подг. Д. П. Урсу // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. — Симферополь, 2002. — Вып. 5. — С. 19.
5. Державний архів в Автономної Республіки Крим (далі –ДААРК). — Ф. Р-3864. — Оп. 1. — Спр. 343, арк. 1–25; Петербурзька філія Архіву Російської Академії Наук (далі –ПФАРАН). — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 1–407; спр. 923. — Арк. 1–373.
6. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 31–32.
7. Там само. — Арк. 37–37 зв.
8. Урсу Д. П. Востоковед профессор В. И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. — Симферополь, 2002. — Вып. 5. — С. 8.
9. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 45–46 зв.
10. Там само. — Арк. 49 зв., 50 зв.
11. Филоненко В. [И.] Восточный факультет Крымского государственного университета в г. Симферополе // Новый Восток. — Москва, 1923. — № 3. — С. 580–581.
12. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 67–67 зв.
13. Там само. — Арк. 72–75.
14. Там само. — Арк. 84–84 зв.
15. Там само. — Арк. 87.
16. Там само. — Арк. 94.
17. Там само. — Арк. 97, 98 зв.
18. Крачковский И. Отчет о командировке в Крым летом 1924 года // Известия Российской Академии наук: Сер. 6. — Ленинград, 1924. — Т. 18, № 12/18, ч. 2. — С. 662.
19. Долинина А. А. Невольник долга. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1994. — С. 232–233.
20. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 68 зв.-69.
21. Там само. — Спр. 922. — Арк. 100–101.
22. Там само. — Арк. 106–106 зв.
23. Там само.
24. Там само. — Арк. 117 зв.
25. Див. детальніше: Урсу Д. П. Бекир Чобан-

заде: Жизнь. Судьба. Эпоха. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. — С. 107–108.
26. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 129.
27. Там само. — Арк. 186.
28. Там само. — Арк. 195–199.
29. Див.: Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — Т. 1 (58). — 208 с.
30. Крачковский И. Ю. Песнь арабского солдата // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — № 1 (58). — С. 108–112.
31. Крачковский И. Ю. Дополнение к статье "Песнь арабского солдата" // Там же. — С. 205.
32. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 137.
33. Там само. — Арк. 144 зв.
34. Там само. — Арк. 145.
35. Там само.
36. Там само. — Арк. 159 зв. — 160.
37. Там само. — Арк. 163.
38. Там само. — Арк. 72 зв.
39. Там само. — Арк. 165–165 зв.
40. Там само. — Арк. 147–148.
41. Там само. — Арк. 165 зв.-166.
42. Там само. — Арк. 72 зв.
43. Там само. — Арк. 177–178.
44. Там само. — Арк. 210.
45. Там само. — Арк. 219 зв.
46. Там само. — Арк. 224–225, 226 зв., 242–245, 247–250, 265–266.
47. Цит. за: Урсу Д. П. Востоковед профессор В. И. Филоненко: Жизнь и труды: К 25-летию со дня смерти // Востоковедный сборник / Таврический экологический ин-т. — Симферополь, 2002. — Вып. 5. — С. 12.
48. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 261, 261 зв., 262.
49. Там само. — Арк. 292 зв., 293, 293 зв.
50. Михайло Миколайович Соколов (1890–1937) — семітолог (гебраїст і арабіст).
51. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 340–340 зв.
52. Там само. — Арк. 377 зв.
53. Филоненко В. И. Крымские цыгане // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. — Ленинград, 1930. — Т. 5. — С. 329–342.
54. Павлович М. П. Восток в борьбе за независимость. — Москва, 1980. — С. 77–78.
55. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 2. — Спр. 153. — Арк. 3.
56. Там само. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 300.
57. Там само. — Спр. 923. — Арк. 55 зв.
58. Там само. — Арк. 57–57 зв.
59. Там само. — Спр. 922. — Арк. 359.
60. Там само. — Спр. 37. — Арк. 146 зв.
61. Див. детальніше: Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 211–212, 231–232, 240, 255.
62. ПФАРАН. — Ф. 1026. — Оп. 3. — Спр. 922. — Арк. 255–255 зв.
63. Там само. — Спр. 923. — Арк. 36–37.
64. Там само. — Арк. 41 зв.
65. Там само. — Арк. 86–86 зв.

Andrea Nepomnyashchy

New materials from history of Crimean studies of 20th years of 20th century in correspondences by G. J. Krachkovsky and V. J. Filonenko.

Difficult processes of development of Soviet Oriental studies is opened in the article on basis of documents of Russian Academy of Sciences Archives branch's (fund of academic Gnat Krachkovskiy) in Saint-Petersburg. Contacts of local orientalists (V. Y. Filonenko) with metropolitan academic science centres. It also showed in this article. Author shows the history of separating of orientalistic in Crimean University (Pedagogical institute) in 20-s years of XX century. Correspondence of academician G. Krachkovskiy with Crimean studies is the basis of researching.

Key words: *Crimean studies, Krachkovsky, oriental studies, museums, protection of culture legacy.*

УДК 930.9 (Р 477.22): 371. 97

Олександр Севастьянов (м. Сімферополь)

КЕРЧЕНСЬКА КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕДИЦІЯ МОСКОВСЬКОЇ ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА З ВИВЧЕННЯ КРИМУ (1928–1929 рр.): МЕТА, ЗАХОДИ, РЕЗУЛЬТАТИ

На підставі маловідомих джерел наукової й масової періодики в статті висвітлюється хід наукової експедиції, організованої московськими вченими — членами Товариства з вивчення Криму. Робиться аналіз основних напрямків роботи загонів експедиції та дається історіографічна оцінка результатів роботи експедиції, відбита в оригінальних дослідженнях її учасників (Б. Ф. Добринін, Б. О. Куфтін, О. В. Шифферс, Н. Т. Юрін), опублікованих на сторінках наукового журналу "Крим".

Ключові слова: *кримознавство, Товариство з вивчення Криму, журнал "Крым", Б. Ф. Добринін, Б. О. Куфтін, Є. В. Шифферс, М. Т. Юрін.*

Серед найбільш цікавих, але недостатньо висвітлених тем наукового вивчення Криму у перші десятиріччя діяльності Радянської влади (20–30-ті рр. ХХ ст.) є сюжети пов'язані с діяльністю наукових установ та товариств, об'єднавших в своїх лавах представників наукової еліти та широкі кола ентузіастів та аматорів краєзнавчих студій. Серед співтовариств кримознавців названого періоду можна виділити масштабну та новаторську працю таких організацій як Таврійське товариство історії, археології та етнографії, Кримське товариство дослідників та аматорів природи, Українське товариство вивчення Криму та Кавказу.

Не менш значущою в контексті поширень знань про Крим була й експедиційна робота, організацією якої займалися провідні державні установи Радянської влади — Головнаука та Головмузей Наркомосвіти РРФСР, Центральні державні реставраційні майстерні, Державна академія історії матеріальної культури. Склад учасників експедицій (академіки І. Е. Грабар, С. Ф. Платонов, професори О. С. Башкіров, І. М. Бороздін, Ю. В. Готьє, К. Е. Гриневич, Б. М. Засипкін, М. Д. Протасов та багато інших) доводить важливість та пріоритетність завдань, що формулювалися при їх проведені. Результати цих студій створили фундамент для подальшого вивчення минулого та сучасності півострова[1].

Однією із найбільш змістовних сторінок історії вивчення Криму в контексті організації академічних кримознавчих студій та гуртування широких кіл регіональної наукової спільноти навколо популяризації знань про Крим є діяльність Російського товариства з вивчення Криму (РТВК, 1922–1932 рр.). Ця громадська організація була утворена за ініціативою групи московських науковців 13 жовтня 1922 р. на установчих зборах в столиці Радянської держави. Спочатку товариство мало суто столичний характер і об'єднувало у своїх лавах здебільшого московських вчених (хоча і декларувало бажання розповсюдити діяльність на територію всієї РРФСР). Проте протягом 1923–1925 рр. завдяки активній організаційній діяльності Правління РТВК філії організації з'явилися у 12 містах Кримської АСРР та у Ленінграді. Статут товариства (прийнятий 9 травня 1923 р.) передбачав максимальне широке коло дослідницьких та популяризаторських завдань організації. В 1925 р., за підсумками широкого обговорення серед членів РТВК, консультацій керівництва товариства с місцевими осередками та погоджувальних нарад було ухвалено рішення про перегляд Статуту організації. Змінилася й її назва — при набутті нового Статуту було змінено територіальне поширення меж діяльності РТВК, тепер воно діяло на теренах всього СРСР — у зв'язку з чим у назві зникло слово Російське, а установа отримала назву Товариство з вивчення Криму (ТВК). Також значно розширювалися права та компетенція регіональних філій товариства, Правління організації відтепер розташовувалося в Сімферополі. Остаточно рішення щодо реформування структури товариства було прийнято після проведення І з'їзду ТВК 16–18 квітня 1927 р. в Сімферополі[2].

В діяльності РТВК/ТВК можна виділити декілька окремих напрямків дослідницької

роботи — вони співпадали з профілем утворених на установчому зібранні секцій товариства: природничо-географічна, історико-археологічна та етнографічна, медична, екскурсионна, видавничо-редакційна. Форми їхньої роботи можна віднести як до дослідницьких (збір матеріалів, аналіз, створення наукових праць та публікацій), так і до популяризаторських (проведення публічних лекцій, вечорів, екскурсій тощо). В 1928 р. в лавах Московської філії ТВК виникла ідея проведення комплексної експедиції щодо вивчення Керченського півострова, яка мала об'єднати одночасно дослідження з географії, етнографії та економіки. Фінансування заходу було здійснено за рахунок коштів Головнауки.

Головними джерелами щодо вивчення цього заходу членів РТВК/ТВК є матеріали офіційного наукового журналу товариства — “Крым”, а також матеріали кримських газет та особистого архівного фонду професора Б. О. Куфтина у Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого (МАЕ) в Санкт-Петербурзі. Згідно з ними початок робіт можна віднести до кінця травня, а закінчення експедиції — до початку вересня 1928 р. У складі експедиції було відокремлено три загони: етнографічний (під проводом професора Другого МДУ, завідуючого відділом Північної та Східної Азії Центрального музею народознавства у Москві, члена Правління РТВК/ТВК, етнолога та археолога Б. О. Куфтіна, та у складі молодих науковців М. Орлова, К. Ф. Соколової, Стешенко, М. М. Чебоксарова); географічний (під керівництвом професора Другого МДУ, заступника голови ТВК Б. Ф. Добриніна, та у складі старшого асистента Головного ботанічного саду у Ленінграді та асистента ЛДУ Є. В. Шифферс, аспіранта географічного науково-дослідницького інституту Першого МДУ Б. С. Шустова та студентів М. В. Вікторова та В. П. Зенковича) та статистико-економічний (головою був призначений член Правління ТВК М. Т. Юрін, склад його загону з наявних джерел виявити не вдалося). Згідно з результатами експедиції Б. Ф. Добриніним, Б. О. Куфтіним, Є. В. Шифферс, Б. С. Шустовим та М. Т. Юріним готувалися ґрунтовні дослідницькі праці за профілем роботи кожного загону[3].

Першим закінчив роботу (яка проводилася в третій декаді травня — перших числах червня 1928 р.) та оприлюднив певні проміжні підсумки етнографічний загін. Його керівник Б. О. Куфтін[4] 10 червня 1928 р. дав коротке інтерв'ю газеті “Красная Керчь”[5], примірник тексту якого зберігся в особовому фонді вченого та не був введений до цього часу в науковий обіг[6]. У ньому вчений інформував громадськість про виконані дослідження, зокрема висловився з приводу мети роботи свого загону: “завданням нашого загону було — зібрати матеріал по відживаючому старому побуту населення Керченського півострова, головним чином — татар”. Ця позиція щодо необхідності фіксування форм т. зв. “старого побуту” народів Криму та необхідність пріоритету вивчення кримських татар в цьому контексті повністю погоджувалася з концепцією “московської школи” радянської етнографії 20–30-х рр. XX ст., ідеологом та провідником якої був завідуючий історико-етнологічним відділом Наукової асоціації сходознавства при ВЦВК РРФСР, професор, член Правління РТВК/ТВК І. М. Бороздін[7]. Б. О. Куфтін відмічав, що для збирання оригінальних пам'яток татарського фольклору та музичної творчості його загін здійснив польову експедицію, в яку входило відвідання наступних населених пунктів: Маяк-Салинь, Ташли-Яр, Кара-Сиджеут, Марфовка, Каяли-Сарт, Джау-Тебе, Аджи-Менди, Харджи-Біє, Карангат, Опук, Баш-Аул та Кочегень. В цих поселеннях завдяки бесідам з представниками старшого покоління були записані наступні твори: поема “Едиге та Хан-Тохтамиш”, билини “Чора-Батир”, “Ер-Талгир Батир”, “Еруамет”, “Джанібек Хан”, “Кокланди-Батир” та романтична повість “Козу-Курпенч”. Також були зібрані 86 мелодій татар та болгар Керченського півострова, вперше, за словами Б. О. Куфтіна були записані речитативні мелодії стародавніх татарських билин, які були збережені при запису з голосу та перевірені разом з виконавцем для збереження автентичності тексту та мелодики.

Як висновок Б. О. Куфтін формулював дві тези щодо татарського населення Керченського півострова: по-перше, він відмітив, що їхній побут характеризується як побут “бідного землеробського населення, проте далеко ушедшого уперед в сенсі типів земельного хазяйства від гірського татарського населення”. Разом є тим, вчений також підкреслив, що саме татари Керченського регіону є єдиними зберігачами стародавнього епосу, який не зазнав пізніших впливів та нашарувань та зберігся завдяки старшому поколінню[8]. Також

Б. О. Куфтін оцінював матеріали зібрані у ході експедиції як вельми цінні для вивчення не тільки кримськотатарської етнографії, але ї для етнологічних студій з культури всіх "турецьких народів" та виказував сподівання, що польові матеріали (як літературні, так і музичні) після обробітки будуть видані в якості збірника праць Керченської експедиції ТВК.

Однак, цим сподіванням не вдалося реалізуватися. З 1929 р. почався складний етап у розвитку краєзнавчого руху в СРСР — він зачепив і діяльність ТВК, яка почала згортатися, зокрема був перерваний випуск журналу "Крым", а в 1930 р. професор Б. О. Куфтін зазнав репресій. Саме тому матеріали роботи етнографічного загону експедиції ТВК не були проаналізовані та оброблені і залишилися лише в якості польових зошитів, блокнотів та записів, зроблених під час роботи безпосередньо на кримськотатарській мові латинським та арабським алфавітами. Також серед цих документів є нариси оригінальних наукових робіт, авторство яких належить Б. О. Куфтіну та учасникам його польового загону. Корпус цих документів зберігся в особовому архівному фонді вченого в МАЕ та чекає свого професійного дослідника-етнографа[9].

Найбільш системно була організована робота географічного загону експедиції. Як зазначає у короткій доповіді професор Б. Ф. Добринін, ним були розроблені 9 окремих маршрутів по населеним пунктам Керченського півострова, якими користувався загін під час роботи. Окремо Є. В. Шифферс особисто вивчала флору регіону по 8 маршрутам, Б. С. Шустов зосередився на вивчені південно-західної частини півострова, а також зробив поїздку для вивчення Керченського морського порту. Також загоном було зроблено більш 200 фотографій, зібрані геологічна та гербарна колекції, а також укладена карта флори Керченського півострова[10].

Оригінальні роботи за результатами експедиції були надруковані Б. Ф. Добриніним та Є. В. Шифферс у "Крым" в 1929 р. Нарис Б. Ф. Добриніна "Геоморфологія та ландшафти Керченського півострова"[11] носить класичний академічний характер, незважаючи навіть на спеціальне зауваження автора, що стаття — тільки проміжний етап при створені вичерпного географічного та геологічного дослідження відвіданого регіону. Ця робота базується на урахуванні досвіду попередників (серед яких називаються К. А. Прокопов, А. Д. Архангельський та М. І. Андрусов), багато ілюстрована, супроводжується таблицями. Зміст нарису — докорінний вузько професійний аналіз заявленої в його назві теми — можна вважати одним з значущих досліджень по геології Криму взагалі. Теж саме можна сказати і про нарис Є. В. Шифферс "Рослинність Керченського півострова",[12] який вона виконала під керівництвом професора геоботаніки ЛДУ, голови Ленінградського відділення ТВК, професора Миколи Івановича Кузнєцова (він став автором передмови до публікації). Це також вузько професійна робота, яка містить серйозний аналіз досліджуємої теми, а також містить вичерпні таблиці флори регіону.

Також проміжними назвав результати своєї роботи під час експедиції і керівник статистико-економічного загону М. Т. Юрін. В опублікованому "Проміжному звіті Керченської комплексної експедиції" за його авторством був наданий аналіз стану економічного розвитку Керченського району[13]. М. Т. Юрін зазначав, що своє дослідження сільського господарства регіону вів по трьох напрямках: за матеріалами центральних органів влади Кримської АСРР, за даними районних закладів сільського господарства та пов'язаних з ними та шляхом опитування населення. Відзначав вчений допомогу практично усіх установ радянської влади автономії — Наркомзему, Наркомфіну, Кримплана, Центрального статистичного управління, районної влади.

Серед попередніх висновків своєї роботи М. Т. Юрін відмічав, що звичайний на той час економічний поділ Кримського півострова на степну, передгірну та південнобережну частини не враховує особливостей Керченського району, де ландшафт складає більш складну картину. Також М. Т. Юрін визначив регіон як посушливий, не забезпечений природними джерелами питної води, що призводило до використання ґрунтових вод, артезіанських свердловин та залишків атмосферних опадів. Як особливість району також підкреслювалась повна відсутність лісового покрову, хоча зазначалось, що штучне розведення лісу давало свої позитивні результати, тому така практика може бути корисною у подальшому розвитку. Від нестатку водних ресурсів М. Т. Юрін робив висновок про малонаселеність Керченського району та приводив загальні данні про 219 населених пунктів, з яких тільки 19 мали більш 100 господарств, а 30 — від 51 до 100 господарств). Економічно автор

поділяв регіон на підрайони: північно-західний, південно-західний, східний та приміський[14].

Умови економічного розвитку зв'язувалися М. Т. Юріним з близькістю до портів Керчі та Феодосії та наявністю корисних копалин (руди, соль, нафта, сіра). Аналіз населення за типом проживання (місто, село) привів М. Т. Юріна до висновку про специфіку усього кримського населення щодо рівномірного поселення в містах і селах. Також М. Т. Юрін наголосив на перевазі російських та українських господарств перед кримськотатарськими (5.388 проти 2.274) та зазначив, що в середньому на 100 га землі в районі проживає лише 30 осіб. Також зазначалося і те, що до початку Першої Світової війни 61 % населення не мав землі для оброблювання, на 1928 р. на одну душу сільського населення приходилось 5, 6 га, а на двір — 28 га землі[15].

Основним заняттям жителів району М. Т. Юрін назвав сільське господарство, в якому було зайнято більш 90 % населення, інші займалися промислами, загалом — рибальством. Головним напрямком господарницької діяльності в районі М. Т. Юрін назвав вирощування озимої пшениці, однак зауважив, що Керченський район не можна вважати виробником цього продукту через низьку врожайність культури та посушливість клімату. Цьому також сприяла повільна механізація сільського господарства та відсутність агрономічної культури серед сільського населення. Окремо М. Т. Юрін зупинився на необхідності залучення селян до кооперації та заохочення їх до колгоспів шляхом агітаційної кампанії. Зважаючи на проміжність свого нарису М. Т. Юрін утримався від будь-яких висновків щодо зібраного ним матеріалу[16].

Загалом матеріали Комплексної керченської експедиції Московської філії Товариства з вивчення Криму представляють неабиякий інтерес для самих широких кіл дослідників Криму. Нажаль політико-ідеологічний прес початку 30-х рр. ХХ ст., хвиля репресій проти представників радянського краєнавчого руху не дозволив розвинути ці дослідження. Однак повернення із забуття оригінальних напрацювань представників наукової еліти кримознавства 20–30-х рр. ХХ ст. доводить їхню актуальність і у сьогоднішньому періоді розвитку регіональних студій у Криму.

Джерела та література

1 Про стан розвитку кримського краєзнавства в 20-ті — на початку 30-х рр. ХХ ст. див. докладно: Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005 (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — 432 с.; *його ж:* Подвижники крымоведения. — Симферополь: СГТ, 2006 (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7). — 324; *його ж:* “Еще держится у нас старая культурность...”: Новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 19. — С. 181–202; *його ж:* “Поки оберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...”: Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова // Праці Центру пам'яткознавства. — 2008. — Вип. 13. — С. 201–227.

2 Про роль РТВК/ТВК в кримському краєнавчому русі див.: Севастьянов А. В. “... Работа Российского общества по изучению Крыма является в интересах Крыма крайне желательной...”: Документы архивов свидетельствуют // Историческое наследие Крыма. — 2006.– № 12/13. — С. 128–152; *його ж:* Статути Російського товариства з вивчення Криму — джерела з історії институалізації краєнавчого руху в Кримський АСРР в 20-ті роки ХХ ст. // Питання історії науки та техніки. — 2008.– № 2. — С. 12–17; Непомнящий А. А. Новые материалы по крымоведению: По переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства, і культурології. — Київ, 2007. — Вип. 4. — С. 98–144.

3 Добрынин Б. Ф. Керченская комплексная экспедиция МООПИК 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 103–104.

4 Докладно про діяльність Б. О. Куфтіна див.: С. С. Алымов, А. М. Решетов Борис Алексеевич Куфтин: изломы жизненного

пути // Репрессированные этнографы / Сост. Д. Д. Тумаркин. — М.: Восточная литература, 2003. — Вып. 2. — С. 227–268.
5 Изучают культуру и экономику Крыма // Красная Керчь. — 1928. — 10 июня. — № 132.
6 МАЕ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
7 Основні тези концепції І. М. Бороздіна щодо засад етнологічного вивчення Криму див.: Бороздин И. Н. Некоторые очередные задачи изучения татарской культуры в Крыму // Крым. — 1927. — № 2 (4). — С. 108–112.
8 Изучают культуру и экономику Крыма // Красная Керчь. — 1928. — 10 июня. — № 132.
9 МАЕ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 11–23.
10 Добрынин Б. Ф. Керченская комплексная экспедиция МООПИК 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 104–105.
11 Добрынин Б. Ф. Геоморфология и ландшафты Керченского полуострова // Крым. — 1929. — № 1 (9). — С. 98–119.
12 Шифферс Е. В. Растительность Керченского полуострова // Крым. — 1929. — № 1 (9). — С. 120–155.
13 Юрин Н. Т. Предварительный отчет Керченской комплексной экспедиции // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 10–33.
14 Там само.– С. 14–16.
15 Там само.– С. 17–22.
16 Там само.– С. 28–33.

Aleksander Sevastjanov

Kerchensky complex expedition of the Moscow branch of the Society on studying of Crimea (1928–1929): the purposes, actions, results

On the basis of little-known sources of the scientific and mass periodical press in article the course of the scientific expedition organized by the Moscow scientists — members of the Society on studying of Crimea is shined. The analysis of the basic directions of work of groups of expedition is carried out and the historiographic estimation of results of work of the expedition, reflected in original researches of its participants (B. F. Dobrynin, B. A. Kuftin, E. V. Shiffers, N. T. Yurin), published on pages of scientific magazine "Crimea".

Key words: *Crimean studies, the Society on studying Crimea, journal "Crimea", B. F. Dobrynin, B. A. Kuftin, E. V. Shiffers, N. T. Yurin.*

УДК: 94 (477) 908 (Шевченко Ф. П.)

Юрій Пінчук, Світлана Батуріна (м. Київ)

КРАЄЗНАВСТВО В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА (1914–1995)

У статті аналізується науково-організаційна діяльність українського радянського історика Федора Шевченка (1914–1995) в галузі історичного краєзнавства. Досліджено роботи вченого, присвячені вивченню історії різних регіонів України, теоретико-методологічні статті з аналізом місця краєзнавства в системі історичних дисциплін.

Ключові слова: *краєзнавство, наукова творчість, методологія, історіографія.*

У багатогранній науковій творчості Федора Павловича Шевченка — історика, архівіста, спеціаліста в багатьох галузях і періодах вітчизняної історичної науки, знайшли своє відображення найрізноманітніші періоди і проблеми історичного процесу на українських теренах від часів Середньовіччя до XX століття. В сфері наукових зацікавлень цього вченого перебували питання історіографії, історичної методології, цілого комплексу спеціальних історичних дисциплін. Кожній з цих ділянок він присвятив свої дослідження, більшість з яких є новаторськими для свого часу і не залишають байдужими сучасних авторів історичних праць, які розробляють подібну тематику, викликаючи схвальні відгуки або наукову полеміку й критику. Варто відзначити, що праці Федора Шевченка, написані в радянський період, на який припадає більша частина наукової творчості історика не позбавлені ряду рис, властивих історіографії тієї доби, однак, нерідко за кон'юнктурними і часто суперечливими формулюваннями простежується справжній професіоналізм вченого, глибоке знання досліджуваної тематики, висока ерудованість, обізнаність, вміле використання архівних джерел та нових методів наукового пізнання. Варто відзначити, що багато праць Ф. Шевченка стали основою для подальших досліджень і хрестоматійними для тих істориків, що займаються розробкою певних питань вітчизняної історії. Йдеться про роботи Федора Павловича присвячені спеціальним історичним дисциплінам, зокрема картографії, історичній географії, геральдиці, дипломатиці та ін[1].

Важливе місце в переліку спеціальних історичних дисциплін займає краєзнавство, або історичне краєзнавство. Слід відзначити, що Федір Шевченко ставив краєзнавство на один рівень з такими галузями історичного пізнання як археологія, етнографія, які відмежувались від власне історичної науки і стали самостійними дисциплінами. На шляху такого відокремлення, на думку Ф. Шевченка, лежить і краєзнавство[2].

Визначаючи роль і місце історичного краєзнавства в системі історичних наук, вчений наголошував на недопустимості ізоляції як окремих галузей історичної науки, які повинні збагачувати одна одну методами та напрацьованими практиками для об'єктивного відтворення історичного процесу, так і окремих проявів розвитку історичного процесу, тобто історії окремих регіонів. Оскільки, за визначенням Ф. Шевченка, історичний процес не проходив одноманітно по всій території України, існували та існують локальні, досить глибокі місцеві особливості явищ і подій, що зумовлювались різними причинами й факторами. Без урахування таких особливостей в історичному процесі його зображення буде спрощеним, бідним, не об'ємним. Лише глибоке вивчення конкретного, специфічного дає можливість прийти до загального, визначити спільне, єдине, розкрити закономірність розвитку, створити наукову концепцію[3]. В означеній цитаті, по суті, відображено значення краєзнавчих студій для загального розвитку історичної науки, наголошено на необхідності використання індуктивної схеми історичного пізнання. На переконання вченого, не слід нехтувати вивченням історичних подій та явищ локального місцевого масштабу, а слід вивчати з використанням усіх доступних джерел та методів аби піднести їх до загального значення шляхом показу їх місця і ролі в історичному процесі[4].

На думку Федора Шевченка, жодна галузь історичної науки не розвивається ізольовано. Лише завдяки творчому контакту з іншими галузями знань, появляються нові напрямки

та удосконалюється методика дослідження[5]. Зокрема, студії з історичного краєзнавства мають бути тісно пов'язаними і використовувати методи досвід таких галузей історичної науки як історіографія, історична демографія, картографія, геральдика, дипломатика, джерелознавство, сфрагістика, хронологія, архівознавство. Значну увагу в роботах історика приділено картографії та історичній географії, зокрема їх методології у сфері застосування в краєзнавчих студіях, при проведенні яких не можливо обійтися без карт певних місцевостей і регіонів[6]. Для збагачення картографічної бази краєзнавчих і загально історичних студій вчений запропонував картографувати місцеві писемні та статистичні джерела — переписні, метричні книги, матеріали ревізій, описи намісництв і губерній[7]. Така ідея видається цілком актуальною для сучасних досліджень, оскільки без картографування значний інформаційний потенціал такого виду джерел залишається незадіяним. Крім того, картографування дозволяє виокремити певну територію як об'єкт краєзнавства. Оскільки вона є своєрідним "знаменником унікальності" і її визначення є передумовою для будь-якої краєзнавчої праці[8].

У статті Ф. Шевченка "Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами" проаналізовано зв'язок краєзнавчих досліджень з кожною із спеціальних історичних дисциплін. При цьому фактично підтверджено вислів відомого історика Д. Лихачова про краєзнавство як про самий масовий вид наукової діяльності[9]. При якісній краєзнавчій роботі її організаторам потрібно використовувати напрацювання з усіх цих галузей історичної науки. Водночас Федір Шевченко вказав на слабкі ланки в розвитку краєзнавства того періоду (тобто на час написання статті — 1989 р.). Вони ґрунтуються на ізольованості краєзнавчих досліджень, що проводяться в регіонах, відсутності оглядів опублікованих праць, слабкій історіографічній базі та ін.[10]

Окрім праць теоретико-методологічного характеру, в яких розкриваються теоретико-методологічні засади краєзнавства, його місце серед інших дисциплін історичного профілю. Федір Павлович Шевченко сам займався краєзнавчими дослідженнями. Його роботи з цієї проблематики поділяються на три категорії, розподілені по географічному принципу. До першої категорії відносяться праці по історії Буковини, до другої — розвідки, де висвітлюються різні аспекти з історії Поділля і третя група включає окремі роботи з історії Києва та населених пунктів Київської області.

Означені регіони не випадково були обрані істориком в якості об'єктів для власних краєзнавчих студій. З Поділлям, Буковиною та Києвом нерозривно пов'язаний життєвий шлях вченого. Адже Федір Павлович Шевченко народився і виріс на Поділлі, в містечку Дунаївці, звідки в1932 році він поїхав на навчання до Московського історико-архівного інституту. По закінченні якого, напередодні війни він повернувся в Україну, очоливши обласний історичний архів у Чернівцях, а згодом переїхав до Києва, де працював до кінця свого життя.

Порівняно найбільша частка наукового доробку Федора Шевченка на краєзнавчу тематику присвячена Буковині. Це, очевидно, пояснюється тим, що історик мав широкий доступ до архівних документів з історії краю, перебуваючи на посаді директора обласного архіву. Перша у хронологічному аспекті праця Ф. Шевченка про Буковину датується 1941 роком. Йдеться про науково популярну статтю у місцевій газеті, написану напередодні війни невдовзі по приїзді вченого до Чернівців[11]. В післявоєнні роки історик почав серйозно займатися періодом кінця XVIII-XIX ст. в історії краю. Про цей період ним загалом написано близько десяти праць.

Характеризуючи в цілому історіографію історії Буковини, варто відмітити її надзвичайне різномаїття і багаточисельність праць, які були написані впродовж другої половини XIX — кінця XX ст., українськими, німецькими, румунськими, російськими, польськими істориками. Лише один перелік цих праць займає два об'ємні томи, що вміщають декілька тисяч позицій[12]. Це свідчить про неабиякий інтерес до історії цього краю з боку науковців різних країн та епох. Такий інтерес зумовлений специфікою історичного розвитку Буковини, яка впродовж XIX–XX ст. перебувала в складі п'яти держав: Османської, Російської, Австро-Угорської імперій, Румунії та в складі Радянської України. Позиція кожного дослідника, що вивчав історію Буковини безперечно залежала від політичних чинників та його національності і в цілому була спрямована на доведення легітимності перебування краю саме в складі його держави. Позиція Федора

Шевченка в цьому відношенні не є виключенням. Лейтмотивом його робіт є відвічне прагнення населення Буковини до возз'єднання з українським народом в складі Російської імперії, демографічне домінування українського елементу на цій території та спільність історичних традицій з загальноукраїнським історичним процесом[13]. У дусі радянської історіографії зображено класовий характер багатьох історичних подій регіонального масштабу. Однак роботи Шевченка вирізняються досить широким використанням архівного матеріалу. Відмітною їх рисою є широке використання і цитування робіт румунських, німецьких істориків XIX –поч. XX ст., попри те, що німецька і румунська історіографія Буковини в радянській традиції розглядалась майже виключно з різких критичних позицій і характеризувалась як всуціль "брехлива і фальсифікаторська"[14]. Йдеться передусім про праці німецьких істориків Д. Веренка, Р. Кайндля, Ф. Вікенхаузера, К. Ціглаузера, А. Фішера, Й. Полека, румунських істориків І. Несторе, Н. Гроссула та ін. Шевченко зазначав, що критикуючи буржуазних істориків за їх ідеалістичні, антинаукові погляди, не можна ігнорувати, багатий фактичний матеріал, вміщений в них[15] Варто додати, що в цілому Федір Шевченко позитивно оцінює приєднання Буковини до Австрійської імперії наприкінці XVIII ст., вказуючи на прогрес економіки краю, розвиток міст за австрійського володарювання.

Аналізуючи фактологічний та ідеологічний аспекти праць Федора Шевченка, варто відмітити, що історик взявся чи не за самий складніший і суперечливий період історії Буковини. Адже період кінця XVIII-XIX ст. це час переходу краю з під влади Османської імперії до Австро-Угорщини, Російської імперії, юрисдикції яких час від часу змінювалися. Складність цього періоду визначається політичною атмосферою в середовищі буковинської еліти, різні групи якої тяжіли до Австрії, або ж сповідували русофільство чи відстоювали українські національні інтереси. Свої важливі корективи в регіональну історію цього періоду внесли також загальноєвропейські революційні події 1848 року, а також зміна в адміністративному статусі краю — відокремлення Буковини від Галичини і утворення на її теренах коронного краю. Всі ці процеси потребували надзвичайно прискіпливого і виваженого аналізу, а для радянського історика мали подвійну складність, оскільки той мав їх вкладати в прокрустове ложе "партійності і класового підходу в історіографії".

В 1947 році виходить друга стаття історика, присвячена Буковині[16]. Це була своєрідна данина 30-річному ювілею Жовтневої революції, в якій автор намагався показати зв'язок між революційними подіями в Росії та Буковині. Попри певну заанґажованість, стаття містить дуже цінні дослідження ментальних проявів буковинського населення, його рецепцію революційних подій в далекому Петрограді. Джерельною основою для публікації стали матеріали Чернівецького архіву, а також спогади очевидців подій почерпнуті з посиланням на працю Мирона Кордуби "Переворот на Буковині"[17] і робіт румунських істориків.

Подальші роботи вченого на буковинську тематику мають прив'язку до сторічного ювілею європейської революції 1848–1849, так званої "Весни народів". Перш за все це фундаментальна археографічна робота "Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст."[18], де Ф. Шевченком зібрані унікальні документальні матеріали з місцевого Чернівецького архіву, зокрема фонду Президії крайового управління Буковини, а також архіву Молдавської РСР. На думку історика Олени Апанович, вихід цього збірника символізував початок археографічної діяльності Федора Павловича Шевченка, якою він займався впродовж всього свого життя і здобув визнання як "археограф № 1 в Україні"[19]. Збірник викликав значний інтерес в наукових колах, загалом на нього було написано чотири рецензії у різних виданнях[20].

Через рік на цю тему Федір Шевченко опублікував невелику розвідку про ватажка селянського руху на Буковині Лук'яна Кобилицю[21], а до 110 річниці революції 1848–1849 рр. вийшла монографія під такою ж назвою. Це була фактично перша спроба в радянській історіографії наукового аналізу соціально-політичних процесів в буковинському краї середини XIX ст. Автор, використовуючи численні архівні матеріали, подав передісторію теми, висвітливши становище Буковини з часів входження її до Молдавського князівства. Оригінально на тлі історичних подій проаналізовано постать Лук'яна Кобилиці. Дуже важливо, що автор підкреслює пошуки Кобилицею парламентських шляхів у вирішенні селянського питання. Згадуються його зв'язки з прогресивними депутатами Установчих зборів

у Відні. Важливо, що ця робота і послідуючі статті автора на означену тематику, написані в європейському контексті. Буковина у Ф. Шевченка виступає як частка Європи, яку не оминають загальноєвропейські соціально-політичні процеси. Селянські виступи першої половини XIX ст. Федір Шевченко трактує як складову європейської "Весни народів" 1848–1849 рр., своєрідний український чи радше буковинський прояв тих революційних подій, підкреслюючи високу правову і політичну свідомість населення краю.

Відмітною рисою робіт "буковинської серії" є, як вже зазначалося, їх джерельна база, що ґрунтується на якомога ширшому застосуванні архівних джерел, значна кількість яких вперше вводилась до наукового обігу, та повноцінного використання досвіду попередніх дослідників, незалежно від ідеологічного спрямування їхніх праць. Зокрема, стаття Ф. Шевченка в колективній монографії "Нариси з історії Північної Буковини", присвячена періоду кінця XVII–-XIX ст., де Ф. Шевченко узагальнив свій багатий досвід дослідження Буковини, цілком побудована на використанні архівних матеріалів з фондів Чернівецького обласного архіву, архіву Молдавської РСР, Центрального державного історичного архіву у Львові, статистичних та фактичних матеріалів, поміщених у вищевказаних румунських та німецьких роботах. Не зважаючи на шалену критику так званого буржуазно-націоналістичного напрямку в українській історіографії, як іменувались в офіціозній радянській історичній науці праці М. Грушевського, М. Кордуби, Р. Смаль-Стоцького, Федір Шевченко досить часто посилається на фактичний матеріал, запозичений в останніх[22].

Інтерес до регіональної історії Буковини історик не втратив і в пізній період своєї творчості. Про це, зокрема, свідчить його стаття про відображення буковинської тематики на сторінках часопису "Західна Україна", що виходив у світ зусиллями науковців Києва та Харкова в 1927–1933 роках. Федір Шевченко вказує на нього як на цінне джерело з історії краю, матеріали з якого маловідомі для дослідників буковинської минувшини[23].

Наступним за кількістю робіт регіоном, який став предметом наукової творчості Федора Павловича Шевченка була батьківщина історика — Поділля. Загалом можна виділити три його роботи, що торкаються краєзнавчого дослідження краю. На відміну від попередньої, розглядуваної нами, серії робіт, статті про Поділля позбавлені політизації, властивій науковим розвідкам щодо історії Буковини. Поділля ніколи не виступало предметом гострих суперечок між істориками різних країн, які б відстоювали право своїх держав на юрисдикцію над краєм. Поділля, як відомо, від часів Другого поділу Речі Посполитої незмінно перебувало в складі Російської імперії. Зважаючи на це, праці Шевченка цілком позбавлені ідеологічних нашарувань. Попри свій невеликий обсяг (це були доповіді на краєзнавчих конференціях), вони вирізняються цілковитою новизною як за фактажем та джерельною основою так і за постановкою проблеми. Кожна з трьох статей є фактично накресленим планом майбутніх досліджень в конкретній галузі. Так, наприклад в серії статей про розгортання Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького на Поділлі та політико-адміністративний устрій цих земель в часи війни, автор зазначає, що надзвичайно широка джерельна база з цього питання відкриває можливості для написання монографічних досліджень "Поділля у Визвольній війні 1648–1654" та "Богдан Хмельницький і Поділля"[24].

Надзвичайно перспективною нині видається проблема порушена Ф. Шевченко в доповіді про шляхи Поділля. Вчений зазначив про ігнорування в більшості історичних дослідженнях теми шляхів — основи економічного, соціально-політичного та культурного життя будь-якого краю. Для Поділля аналіз шляхів, торгових артерій є надзвичайно актуальним, зважаючи на своєрідне географічне положення краю[25].

Ще в одній із статей подільської краєзнавчої тематики автор торкнувся аналізу персонального складу учнів та викладачів Києво-Могилянської академії, виокремивши з їх числа вихідців з Поділля[26]. Подібний аналіз історик зробив по персональному складу вихідців із Закарпаття, які в період XVII-XVIII ст. навчались або ж викладали в стінах академії[27]. Означені статті можна порівняти з тотожними за структурою, методологією а також типом джерел з циклом робіт Федора Шевченко, в яких він актуалізує національний аспект персонального складу козацького війська часів Визвольної війни1648–1657 рр.[28] Методика дослідження в цих роботах подібна, лише в першому випадку автору за джерельну основу слугують списки студентів та викладачів академії, в останньому — реєстр козацько-

го війська за Зборівським мирним договором 1649 року, в дослідження якого Федір Шевченко зробив величезний внесок[29].

Окрім вищезазначених краєзнавчих тем, Ф. Шевченко успішно розробляв проблеми пов'язані з історичним розвитком Києва та Київщини, а також дві статті присвятив Закарпаттю. В останній істориком наочно показана теза, висловлена в одній із його робіт, про діалектичну єдність загального і конкретного в історичному процесі. Йдеться про місце Закарпаття в українській історії та вплив на неї загальноукраїнських подій. Автор відстоює твердження про Закарпаття і Карпати як прабатьківщину слов'ян і "форпост українського народу на Заході". Одночасно в статті вказано на прогалини вивченні історії краю, які, втім, спроможні заповнити історико-географічні дослідження і створення "Історичного атласу України"[30].

Київська тема у Ф. Шевченка представлена кількома ґрунтовними історичними розвідками про Київ ранньомодерного періоду[31]. Зокрема, про етнічний склад населення міста в першій половині XVIII ст., його економічні зв'язки з балканським регіоном того ж століття, про російських воєвод в Києві в XVII ст. Остання стаття є складовою кандидатської дисертації вченого "Російські воєводи в містах України", написаної в часи навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту (1936–1939). В цій статті є дуже цікавий факт про наміри російського уряду, періоду правління царя Олексія Михайловича, перенести столицю держави з Москви до Києва. В цілому прикметною рисою робіт про Київ є новаторство і оригінальність, оскільки проблеми, що в них висвітлюються були мало розроблені в тогочасній історіографії і донині лишаються єдиними дослідженнями, де порушуються означені аспекти історії міста.

Федір Шевченко як фахівець з ранньомодерної історії Києва виступив одним із авторів статті "Київська область", що увійшла до складу фундаментальної "Історії міст і сіл"[32]. Це видання стало новим етапом у розвиткові краєзнавства в Україні, що й досі немає аналогів у світі[33]. Федір Шевченко був одним із тих, хто сприяв виходу цього видання в світ.

Як організатор і координатор краєзнавчої роботи історик був членом оргкомітетів майже усіх республіканських історико-краєзнавчих конференцій, брав участь в організації регіональних конференцій і був їх активним учасником. Крім цього, своєю діяльністю на посаді директора Чернівецького обласного архіву напередодні війни, організовував роботу, спрямовану на збір і систематизацію документів по історії Буковини. В перші дні війни керував евакуацією архівних матеріалів і організовував їх повернення в післявоєнний період. Цим самим створювались умови для майбутніх історико-краєзнавчих студій, розвиток яких неможливий без документальної архівної бази.

Ерудиція і науковий талант історика дозволили Федору Павловичу Шевченку проявити себе у дослідженні різних періодів розвитку історичного процесу і в різноманітних галузях історичної науки, в тому числі і в краєзнавстві. Ця галузь у науковій творчості історика займає помітне місце. В цілому можна виокремити два напрямки історико-краєзнавчих досліджень вченого: теоретико-методологічний, що представлений статтями про місце краєзнавства в сфері спеціальних історичних дисциплін, та історико-прикладний, який включає в собі роботи з історії українських регіонів — Буковини, Поділля, Закарпаття, Київщини. Змістове наповнення цих праць вченого складає важливий чинник в розвиткові українських краєзнавчих досліджень, оскільки містить важливі теоретико-методологічні засади розвитку галузі, цінний фактичний матеріал, а також спрямовує перспективу подальших досліджень "білих плям" регіональної історії.

Джерела та література

1 Іщенко Я. Проблеми геральдики та комплексу спеціальних історичних дисциплін в науковій спадщині Ф. П. Шевченка // "Істину встановлює суд історії". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. Наукові студії. — К., 2004. — С.48–54.

2 Шевченко Ф. П. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К., 1989. — С. 38.

3 Шевченко Ф. П. Місце історичного краєзнавства в історіографії України // Тези доповідей Першої Української рес-

публіканської конференції з історичного краєзнавства. — К., 1980. — С. 24.
4 Там само. — С. 25.
5 Шевченко Ф. П. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // Тези доповідей Другої Української республіканської конференції з історичного краєзнавства. — К., 1982. — С. 4.
6 Шевченко Ф. П. О структуре, содержании и принципах создания III тома Национального атласа УССР "История украинского народа и Украинской ССР" // Комплексное картографирование Украинской ССР // Материалы III наук. конф. по комплексному картографированию УССР. — К., 1970. — Вып. 1. — С. 21–25; Шевченко Ф. П. Гл. III. Историческая география (Л. В. Молодчиков, Ф. П. Шевченко // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — К., 1988. — С. 53–62.
7 Шевченко Ф. П. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами. — С. 43.
8 Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 357.
9 Цит. за Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 357.
10 Шевченко Ф. П. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами. — С. 45.
11 Шевченко Ф. Підпільна комуністична преса Буковини // Радянська Буковина. — 1941. — 5 травня.
12 Beck E. Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukovina. — V. I–II. — Mьnchen, 1996.
13 Найбільш яскраво така позиція прослідковується в таких працях історика: Шевченко Ф., Гриценко І. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави // Український історичний журнал. — 1983. — № 10. — С. 86–93; Шевченко Ф. Вклад Буковини в загальноукраїнський історичний процес // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. 21–25 вересня 1965 р. — Чернівці, 1965. — С. 56–58.
14 Глуговський А. До питання про історіографію Буковини // Український історичний журнал. — 1967. — № 7; Глуговський А., Компанієць І. Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини // Комуніст. — 1968. — № 1. — С. 37–42; Цыпко К. К вопросу историографии Буковины // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1957 год. — Черновцы, 1958. — С. 79–82.
15 Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. — К., 1958. — С. 4.
16 Шевченко Ф. Революція в России и Буковине в 1917–1918 рр. // Вопросі истории. — 1947. — № 10. — С. 65–80.
17 Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературний вісник. — Львів, 1923. — Кн. 9. — С. 136–137.
18 Селянський рух на Буковині в 40-хроках XIX ст.: Зб. док. / Упоряд. Ф. Шевченко. — К., 1949.
19 Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 1. Джерела. — К., 2004. — С. 21.
20 Лавров П. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. // Більшовик України. — 1949. — № 7. — С. 72–76; Жовтневий К. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. // Радянська Буковина. — 1949. — 14 серп.; Миллер П. Крестьянское движение в Буковине в 40-х гг. XIX в. // Вопросы истории. — 1950. — № 9. — С. 126–131; Ткаченко Н. Селянський рух на Буковині в 40-хроках XIX ст. // Советская книга. — 1950. — № 10. — С. 74–75.
21 Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 10. — С. 52–63.
22 Розклад феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (в кінці XVIII–XIX ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — Розділ 5.
23 Шевченко Ф. Буковина у відображенні журналу "Західна Україна" (1927–1933) // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з УРСР. — К., 1990. — С. 120–122.

24 Шевченко Ф. Богдан Хмельницький на Поділлі // Тези доповіді Шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1988. — С. 16–18; Його ж. Формування та склад козацьких полків на східному Поділлі під час визвольної війни 1648 — 1654 рр. // Третя Вінницька історико-краєзнавча конференція. — Вінниця, 1985. — С 63; його ж: Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Подільська історико-краєзнавча конференція. — К-Подільський, 1987. — С. 67–68.
25 Шевченко Ф. Шляхами Поділля // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1986. — С. 60–61. За творчим задумом ця стаття відповідає, аналогічному типу дослідження на матеріалах Полісся: Wysłouch S. Dawne drogi Polesia: ze studiyw nad historią gospodarczą Polesia w 16–18 ww. // Ateneum Wileński. — 1937. — T. 12. — S. 120–148.
26 Шевченко Ф. Подоляни в Київській колегії та академії // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Хмельницький, 1965 — С. 50–53.
27 Шевченко Ф. П. Закарпатці — студенти Київської академії 18 ст. // Український історичний журнал. — 1965. — № 6. — С. 95–98.
28 Шевченко Ф. П. Серби і болгари в українському козацькому війську 17–18 ст. // Питання історії та культури слов'ян. — К., 1963. — Т. 1. — С. 67–86; Його ж Армяне в украинском казацком войске // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Єреван, 1962. — С. 21–22; його ж: Грузины в Войске Запорожском // Объединённая научная сессия по истории грузинско-украинских отношений. Тбилиси,1967. — С. 8–11; Його ж. Участь представників різних народів у визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. — 1978. — № 11. — С.10–22; Його ж. Румуни в українському козацькому війську у 17–18 ст. // Міжнародні зв'язки України. — 1993. — Т. 3. — С. 8–14.
29 Шевченко Ф. П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. — джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. — 1966. — Т. 2. — С. 23–34; Його ж. Передмова // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 5–16.
30 Шевченко Ф. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — Ужгород, 1970. — С. 46, 47.
31 Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією // Українськiй історичний журнал. — 1980. — № 2. — С. 54–64; Його ж. Київ у житті і діяльності Богдана Хмельницького // Український історичний журнал — 1981. — № 2. — С. 35–48; його ж: Етнічний склад населення Києва 18 ст. // Народна творчість і етнографія. — 1982. — № 3. — С. 26–34; його ж: Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у 18 ст. // Економіка Радянської України. — 1982. — № 5. — С. 33–37; Його ж. Російські воєводи в Києві у 2 п.17 ст. // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990. — С. 110–119.
32 Київська область // Історія міст і сіл Української РСР. —
33 ронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. — К., 1994. — С. 8.

Y. Pinchuk, S. Baturina

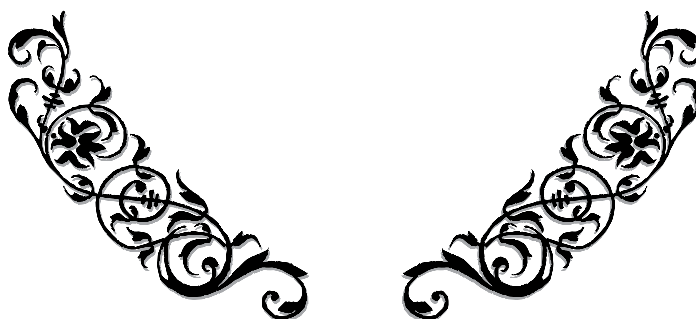
Study of region in the works of Ukrainian historian F. Shevchenko (1914–1995)

Scientific and organizational activity of the Ukrainian soviet historian Feodor Shevchenko (1914–1995) in the area of historical study of a particular region is analyzed in the article. Explored works of scientist are devoted the study of history of different regions of Ukraine, theoretic-methodological articles with the analysis of place of the particular region study in the system of historical disciplines.

***Key words**: scientific creative work, methodology, region studies, historiography.*

До 50-річчя з дня народження Юрія Данилюка

УДК: 94 (477) 908 (Данилюк Ю. З.)

Петро Тронько (м. Київ)

СЛОВО ПРО УЧНЯ

17 липня 2008 року прекрасному науковцю, кандидату історичних наук, провідному науковому співробітнику Інституту історії України НАН України Юрію Зіновійовичу Данилюку виповнилось би 50.

Це була людина великої душі, великого таланту, великої перспективи на майбутнє, людина, яка багато зробила за коротке життя для науки, особливо краєзнавства.

Я знав його родину і Юрія особисто мабуть ще з часу його народження. Так трапилося, що його сім'я — батько і мати — були моїми знайомими ще в 1950-і роки. Будучи секретарем Київського обкому партії, я часто спілкувався зі співробітником обкому Неонілою Георгіївною Тріодіал — матір'ю Юрія Данилюка. Лікар за фахом та покликанням, вона неодноразово просила звільнити від організаційно-партійних обов'язків і направити на роботу за спеціальністю.

Тоді ж, невдовзі, народився малий Юрій. Закінчив прекрасно десятирічку, потім університет і прийшов працювати до нас на роботу в Інститут історії Академії наук України. На той час я був віце-президентом Академії наук України і очолював відділ краєзнавства.

Будучи стажером-дослідником, він визначився з науковим напрямком, написав і захистив блискучу дисертацію на тему "Розвиток громадських форм історичного краєзнавства 1960–1980-х роках". Пишаюся тим, що я був його науковим керівником, оскільки до цього часу своїми науковими пошуками був причетний до краєзнавчих досліджень.

За недовге життя він займався не лише науковою роботою, а й проводив величезну організаторську роботу по створенню умов ефективної роботи співробітників відділу, займався підготовкою кадрів. За його активної участі було проведено Перший краєзнавчий з'їзд. Ніхто інший як він так вперто працював над написанням першого Статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців. Відчуваючи організаційні здібності Юрій Данилюка, я запропонував обрати першим заступником голови правління Спілки.

Під час роботи Другого та Третього з'їздів Всеукраїнської спілки краєзнавців він розробив цілий ряд документів та краєзнавчих програм. Але розробка ідеї — це не втілення на практиці. Його колосальна енергія спрямовувалась на реалізацію Держаної програми краєзнавчих досліджень, які так потрібні для виховання нашого підростаючого покоління.

Можна навести багато фактів його активної участі в роботі Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, членом якої він був, — я мав честь тоді очолювати це Товариство, — і в ряді інших великих і малих заходів з організації наукових краєзнавчих досліджень.

Якщо говорити про науковий доробок, то більше ніхто не зробив з розвитку історичного краєзнавства як Юрій Зіновійович Данилюк. Він був новатором цієї справи, ставив нові проблеми, які згодом реалізовувалися. Зокрема, він брав активну участь у підготовці до видання "Історії міст і сіл" російською мовою.

В кінці 1980-х років відкрилися нові документальні корпуси документів з історії Радянської України. Громадськість активно переймалася відтворенням історичної пам'яті, історичної правди про репресії. Саме Юрій Зіновійович подав ініціативу щодо підготовки установчих документів керівництву України щодо розробки документів колишніх радянських спецслужб, закритих партійних фондів для вивчення формування та функціонування тоталітарної системи в УСРР-УСРСР.

З його легкої руки народилася Державна програма з написання багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Назва була придумана теж ним. Згідно постанови Президії Верховної Ради від 6 квітня 1992 року та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року було створено Головну редколегію з підготовки серії книг, я очолив цю редколегію, а Юрій Зіновійович став моїм заступником. Він розробив практично всі нормативні документи щодо діяльності Головної редколегії. Спочатку планувалося видати 27 томів цієї серії, а вже сьогодні видано майже 50 томів, і ще планується видати стільки ж. І в цьому його теж була заслуга. Відділ, який почав займатися практичною реалізацією Державної програми зараз живе і

працює на благо розбудови незалежної України.

Багато інших можна було навести фактів діяльності у сфері краєзнавства, підготовки серії книг "Реабілітовані історією", координації наукової діяльності. Він був моїм порадником і заступником, на якого можна було покластися.

Величезний, звісно, його доробок у науковій праці. Із перших днів роботи Ю. З. Данилюк, як представник нової молодої генерації, показав себе талановитим ученим, дослідником із відновлення історичної пам'яті, невідомих і маловідомих сторінок історії України.

Наведу лише деякі приклади з видання документів, книг, у яких він брав найактивнішу участь. За його активної участі видано документи, які пов'язані з історією увічнення пам'яті запорізького козацтва у 1960 — 1970-х роках.

Не проста це була справа віднайти, підготувати до друку та видати таку книгу. Рушієм і організатором, натхненником видання був Ю. З. Данилюк. Під його науковим керівництвом, наш відділ видав збірник про козацтво під назвою "Збережемо тую славу"[1].

За його безпосередньої участі підготовлено збірник документів про Олеся Гончара[2], його подвижницьку роботу з написання творів, зокрема, знаменитого роману "Собор", у якому він висвітлював гірку долю української історико-культурної спадщини. Адепти сталінського тоталітарного режиму знищили багато творінь народного зодчества, зокрема, і Михайлівський Золотоверхий собор. До речі, ніхто інший як Олесь Терентійович Гончар був одним із головних ініціаторів відтворення цього собору, Успенського собору Києво-Печерської Лаври, які зараз прикрашають Київ.

Ю. З. Данилюком було виявлено документи та видано збірник документів під назвою "Операція "Френтік"[3], який висвітлив невідомі сторінки співробітництва радянських і американських військ у боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Це, власне, єдиний збірник про дружбу та бойове братство українських патріотів і американських громадян під час Другої світової війни.

Ю. З. Данилюк, разом зі мною та Олегом Бажаном, працював над виданням монументального збірника "На скрижалях історії", присвячений взаємозв'язкам державних структур та громадських організацій УРСР з представниками української еміграції в Канаді[4]. Це, власне, перший такий збірник, який ознайомив широку громадськість про взаємозв'язки і дружбу з прогресивною українською північноамериканською еміграцією. У виданні зібрано, скрупульозно опрацьовано документи, які засвідчили намагання української еміграції політично і матеріально допомагати Україні, зокрема в роки Великої Вітчизняної війни. У книзі також опубліковані документи про намагання партійно-державного керівництва СРСР та УРСР переконати українців за кордоном у "перспективності" кроків радянської системи у зрості добробуту громадян Радянської України, дотриманні свободи слова, свободи совісті, забезпечення культурних потреб.

Його знали і поважали науковці, краєзнавці. Ним багато зроблено доброго для людей, залишив про себе прекрасну пам'ять. Був людиною чесною і талановитою, що багато зробила для збагачення історичної науки і дуже рано пішла із життя.

Із особистих міркувань скажу — він був і помічником, і порадником, і я вважав, що це людина, яка колись мене замінить на посаді завідувача відділу. Але нічого вічного немає — на превеликий жаль невблаганна смерть вирвала його з наших лав. Дуже і дуже рано талановитий науковий співробітник відділу пішов із життя, залишивши про себе вічну пам'ять.

1 **Збережемо тую славу.** Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.

2 Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-ті рр. XX ст.: Збірник док. та матеріалів./ Упоряд.: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю.З. Данилюк – К., 1999. – 304 с.

3 **Операція "Френтік".** З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни. Зб. документів і матеріалів / Упоряд. та автори коментарів: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, Д. П. Кальний, Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 1998. – 484 с.

4 **На скрижалях історії:** З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940 – 1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. – К., 2003. – 868 с.

УДК: 94 (477) 908 (Данилюк Ю. З.)

Роман Подкур (м. Київ)

ЮРІЙ ДАНИЛЮК: ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ, УЧИТЕЛЬ

У статті розкривається життя та діяльність та аналізується науковий доробок відомого українського вченого Юрія Данилюка (1958–2005).

Ключові слова: *краєзнавство, пам'яткознавство, радянська тоталітарна система.*

Проблема "Хто є творцем історії?", "Яка роль конкретної особистості в історії?", "Навіщо ти живеш?" давно хвилюють багатьох філософів, істориків і пересічних людей. Відповіді на ці питання визначають подальшу долю кожної особистості.

Сама Людина — це не лише біологічний організм, який розвивається за певною усталеною програмою. Вона має свою власну історію, яку сама створює, за яку несе персональну відповідальність. Людина постійно видозмінює, формує оточуюче середовище. Очевидно, що прогрес суспільства залежить від того наскільки намагання Людини видозмінити середовища співпадають із загально людськими цінностями та перспективою розвитку.

Тому життєвий шлях не є лише траєкторією приватного життя окремої особистості. Він окреслює й творчий внесок кожної людини в історію суспільства. Деякі особистості віддзеркалюють цінності й ідеали певного покоління.

Віддзеркаленням покоління непростих і неоднозначних 1970 — 1990-х років став кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Юрій Зіновійович Данилюк (1958–2005).

Народився Ю. З. Данилюк 17 липня 1958 року у Києві в родині службовців. Мати — Неоніла Георгіївна Тріодіал — потомственний лікар, пройшла горнило Великої Вітчизняної війни, довгий час працювала на партійній роботі.

Однак, організаційно-партійна робота заважала професійній реалізації. Численні прохання відповідального партійного працівника таки були задоволенні. Н. Тріодіал направили заступником головного лікаря Київської обласної клінічної лікарні. Вольова, іноді навіть жорстка, цілеспрямована жінка майже два десятки років була одним із очільників лікарні, розбудовувала нові корпуси і відділення, формувала колектив. Організаційну роботу вона суміщала з прийомом хворих, вважалася одним з кращих діагностів лікарні. За багаторічну роботу Н. Тріодіал присвоїли звання Заслуженого лікаря УРСР.

Але не державні відзнаки формують повагу колективу. Професіоналізм, мужність, гордість, чуйність хворих визначили ставлення колег до Н. Тріодіал. Будучи вже на пенсії, згодом прикутою до ліжка Неоніла Георгіївна активно приймала участь у роботі лікарні. Її часто відвідували колеги-лікарі, що добавляло наснаги хворій жінці.

Батько Зіновій Зіновійович Данилюк — кандидат економічних наук — працював доцентом кафедри історії КПРС і політекономії Київського медичного інституту. Серед київської інтелігенції він був відомий як першокласний лектор. Ґрунтовні і, водночас, емоційні лекції Зіновія Зіновійовича перетворювали такі малоцікаві студентам та ідеологічно заангажовані предмети як історія КПРС та політекономія у захоплюючі історії з минулого СРСР та Радянської України. Його син, Юрій Данилюк, завжди згадував, що батько мав при собі блокнота. Працюючи з книгою чи пресою, він завжди записував вдалі вирази, словосполучення. Згодом він їх використовував у лекційній роботі. Цю рису Юрій Зіновійович підхопив у батька, його блокноти теж були повні всіляких виписок, окремих речень. Своїм аспірантам він теж наголошував: "Бачите гарну фразу, не полінуйтеся, запишіть. Подумайте над її побудовою. Тоді легше буде писати власний текст".

В 1965–1975 роках Юрій Данилюк вчився у 130-й київській школі з поглибленим знанням англійської мови. Непосидюча натура, природні інтелектуальні та організаційні здібності активно використовувалися керівництвом школи. Учасник численних олімпіад з біології, історії літератури, піонерських ватажок, комсомольський організатор — це знову про Юрія Зіновійовича.

Після закінчення школи перед юнаком була дилема — чому присвятити життя, і що має стати хобі. Медицина чи історія? Вибір був зроблений — медицина стала його хобі на все життя. Він не раз давав цілком раціональні медичні поради друзям, знайомим. Він з достатньо легко діагностував власний стан здоров'я. Хоча це його не врятувало від передчасної смерті.

В 1975 році на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка з'явися новий студент. Ерудованість, комунікабельність швидко висунула Юрія Данилюка у неформальні лідери студентської громади.

Активна фахова позиція проявилася майже одразу. Коли настав час обирати спеціалізацію кон'юнктура вимагала звернути увагу на історію КПРС чи історію СРСР. Але студент Ю. Данилюк обрав історію України. Надто цікавими здавалися події української історії, особливо в переломні часи.

Студентським захопленням стала робота в літньому піонерському таборі. В 1975–1979 рр. він працював піонервожатим в таборі ім. П. Морозова. Позитивна енергетика, невгамовність, чуйність, уважність, доброта, здатність до веселощів прихиляли дітей до молодого піонерського ватажка. Згодом з ностальгією він показував аспірантам дитячі листи, які довго надходили на київську адресу колишнього піонервожатого. Тому цілком заслуженою стала його перша нагорода "Почесний знак ЦК ВЛКСМ "За отличную работу с пионерами".

Іншою сторінкою студентського життя була робота позаштатним кореспондентом газети "Київська правда". Юнаку, який виріс у родині матеріально забезпечених київських службовців, прийшлося "пірнути" у радянську реальність, відчути людську біль несправедливості, байдужості. Напевно, ця робота сформувала таку рису характеру готовність допомоги у вирішені соціальних питань друзів, колег, боротьби чиновницькою безвідповідальністю стосовно долі людей.

Після успішного закінчення Київського університету у вересні 1980 року Ю. Данилюк був направлений у розпорядження Інституту історії Академії наук УРСР на посаду стажера — дослідника відділу історико-краєзнавчих досліджень, очолюваного академіком АН УРСР П. Т. Троньком. З 10 вересня 1980 року розпочався трудовий шлях майбутнього українського вченого Ю. З. Данилюка. У його трудовій книзі змінювалися лише посади. Місце роботи залишалося не змінним до останнього дня.

Новий стажер-дослідник одразу включився в роботу. В той час відділ готував каталог-довідник "Памятники истории и культуры Украинской УССР". Ю. Данилюк опрацьовував пам'ятки Херсонської області. Паралельно приймав участь у підготовці Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства.

У відгуку про річну роботу стажера-дослідника, датованому 2 вереснем 1981 року, завідувач відділом історико-краєзнавчих досліджень академік АН УРСР П. Т. Тронько відзначив велику працездатність молодого науковця. Окрім вже згаданого каталогу-довідника, за звітний рік Ю. Данилюк підготував 5 рефератів до республіканського реферативного збірника, повідомлення для журналу "Пам'ятки України", рецензію до "Українського історичного журналу", 4 газетні публікації, виступив на Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства та Міжреспубліканській конференції молодих вчених. Загальний об'єм опублікованої продукції нараховував більше 2 друкованих аркушів. Результати дійсно вражаючі, особливо враховуючи обмежені можливості для друку наукових статей. Цілком закономірним стало переведення у липні 1982 року Ю. Данилюка на посаду молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень академік АН УРСР П. Т. Тронько спрямував здібного науковця у русло дослідження історичного краєзнавства. Це був важкий шлях наукового пошуку. Хоча у 1983 році була створена Наукова координаційна рада з проблеми історичного краєзнавства АН УРСР, яка залучила представників міністерств і відомств, ряду науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, громадських організацій, але ідеологічний контроль, небезпека звинувачень "у реставрації українського буржуазного націоналізму" постійно тримала у тонусі адептів краєзнавства. Для Ю. Данилюка визначальним було дослідження української історії, тієї батьківщини, де він народився і жив.

Любов до рідної землі, до "малої батьківщини" — одне з найсвятіших почуттів, які кожен з нас проносить крізь усе життя. Витоки

патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, відчула красу рідної природи. Краєзнавство тому і користується такою популярністю серед громадськості, що відгукується на найтонші рухи людської душі. Далеко не всі науки здатні органічно поєднати минуле і сучасне відкривати нюанси у давно відомих фактах.

Краєзнавство спирається на фундаменти різних галузей знань — від археології до мистецтвознавства. Його об'єднавчий потенціал безмежний. Сивочолі академіки поряд зі школярами займаються дослідженням рідного краю, виявляють забуті факти місцевої історії. Люди різних уподобань і політичних орієнтацій згуртовуються для вивчення історії рідного краю.

Історичне краєзнавство — це джерело поповнення археологічних та етнографічних колекцій, музейних та архівних експозицій, могутній важіль пам'яткоохоронної роботи, концентрації громадських зусиль навколо збереження культурної спадщини та довкілля.

Розуміючи прихований потенціал історичного краєзнавства для патріотичного виховання, формування громадянина, Ю. Данилюк присвятив дослідженню громадських форм історичного краєзнавства і з успіхом під керівництвом академіка АН УРСР П. Т. Тронька у 1991 році захистив кандидатську дисертацію[1].

Це був певний підсумок не лише наукових досліджень. В Києві 27 березня 1990 року відбувся І Установчий Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка об'єднувала активних учасників краєзнавчого руху. Активну участь у підготовці з'їзду, вироблення установчих документів приймав Ю. Данилюк. Тому цілком закономірно він був обраний до керівництва Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати минуле України.

За роки державної незалежності України, особливо за останні п'ять, відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху та регіональних досліджень. Активізувалася робота науково-громадських, просвітніх організацій і товариств, що очолили краєзнавчий рух. Авангардну роль у ньому займає Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена на новій основі. Свідченням цього є те, що в Україні за 12 років незалежності проведено близько 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі, як правило, закінчувалися виданням книжок, брошур, наукових збірників. Вони сьогодні становлять величезну енциклопедію, літопис "малої історії", де на основі нових архівних документів розкривається регіональне минуле з позицій історичної правди й об'єктивності, заповнюється чимало "білих плям", відкриваються невідомі досі події і факти, повертаються із забуття прізвища реабілітованих діячів, які були викреслені з народної пам'яті. Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня на всіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю.

Той факт, що краєзнавство нині перебуває в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, є надійною опорою її державності — промовисто підтверджує та увага, з якою до його розвою ставляться суспільство і влада. Це яскраво засвідчує указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23 січня 2001 року, який накреслив принципово нові шляхи подальшого розвитку. Згідно з вимогою указу, Кабінет Міністрів України 10 червня 2002 року ухвалив постанову "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року".

Спільно з Інститутом історії України НАНУ й іншими зацікавленими інституціями було проведено три всеукраїнські наукові конференції: "Історичне краєзнавство і культура" (Харків, 1997), "Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи" (Дніпропетровськ, 1999), "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень" (Донецьк, 2001).

До речі, підтримані широкою громадськістю рекомендації останньої конференції були практичним відгуком на розпорядження Президента України "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" від 19 жовтня 2000 року, яким, зокрема, Кабінету Міністрів доручено "забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України" у новій редакції".

Практичні питання з проведення цієї багатогранної роботи вирішував заступник голови Всеукраїнської спілки краєзнавців Юрій Зіновійович Данилюк. Особливо колеги з усієї України намагалися потрапити на Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства. Тут не лише проходили апробацію результати дослідження. У колі друзів народжувалися нові ідеї, наукові проекти, з'являлися нові дружні та наукові стосунки. Центром таких конференцій знову був Ю. Данилюк.

Історичне краєзнавство вивело Ю. Данилюка на новий пласт історичних досліджень. В кінці 1980-х років у відповідності з наказом директора Інституту історії АН УРСР група наукових співробітників (Є. Скляренко, Ю. Данилюк, Т. Григор'єва, Т. Васильченко) на чолі з академіком АН УРСР П. Троньком виділилися у окрему проблемну групу з розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства.

Незважаючи на малочисельність, група взялася за розробку нової тематики. Так, вивчення досвіду краєзнавства 20–30-х років XX століття дало несподівані результати. Фактично вперше розкрилася трагічна доля співробітників науково-дослідних установ, краєзнавчих організацій, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Ю. Данилюк запропонував видати колективну працю "Репресоване краєзнавство", в якій на документах колишніх радянських спецслужб висвітлювалася доля дослідників рідного краю[2]. Як П. Тронько та Ю. Данилюк умовляли керівництво КДБ УРСР, які знаходили аргументи для отримання архівно-слідчих справ з таємних архівосховищ — відомо лише тільки їм.

Видана у 1991 році загальним обсягом 54 друковані аркуші викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами. Опубліковані нариси про репресованих науковців, митців не лише доповнили сторінки їх біографій, а й поставили наукову проблему щодо дослідження формування та функціонування сталінської системи управління.

Наступним кроком у вивчення наслідків політичних репресій радянської доби була підготовка колективної монографії "Реабілітовані історією"[3]. Київські науковці спільно з викладачами Полтавського пелагічного інституту та співробітниками УКДБ по Полтавській області вперше в українській історіографії оприлюднили статистику політичних репресій в Україні другої половини 1930-х років, коли державний терор досяг апогею. Стаття "Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині" Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка[4] стала чи найбільш цитованою фахівцями з проблем історії України 1920–1930-х років.

Після виходу у світ цих двох книг стало зрозуміла необхідність розгортання масштабних досліджень. У розмовах з друзями-полтавчанами кандидатами історичних наук О. Нестулею та В. Войналовичем Ю. Данилюк запропонував грандіозний науково-дослідний проект за прикладом "Історії міст і сіл Української РСР".

Ця ідея не була спонтанною. Вона виникла як результат планомірного аналізу архівно-слідчих справ, документів колишніх радянських спецслужб, партійних органів. Паралельно Ю. Данилюк аналізував політичну ситуацію яка складалася в як в СРСР, так і незалежній Україні.

Сталінські репресії та голодомор 1930-х були чи головним козирем у політичній боротьбі між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х рр. Логічним завершенням боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". В преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х — початку 1950-х рр. законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада розширила історичні межі дії політичних репресій — реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом.

Політична боротьба між націонал-демократами та прихильниками комуністичної ідеї у незалежній Україні сприяла розгортанню досліджень політичних репресій. Особливу зацікавленість виявила українська націонал–демократична політична еліта. Вони сподівалися, що широке оприлюднення фактів причетності членів Комуністичної партії до масових злочинів проти населення України (голодомор, політичні репресії тощо) спричинить масову обструкцію комуністичним лідерам. В такому випадку партійна номенклатура під керівництвом Л. Кравчука буде неспроможна протистояти громадській думці.

Ігнорувати громадську думку щодо політичних репресій радянської доби комуністичні лідери не змогли. Тим паче, "командно-адміністративні методи" та "сталінізм" були визнанні та засуджені як М. Горбачовим, так і В. Щербицьким ще 1987 р.[5] Одразу вищі посадові особи, колишні та дійсні члени КПУ почали розповідати і засуджувати політичні злочини партії. Зокрема, Л. Кравчук в інтерв'ю з великим бажанням коментував і засуджував колективізацію, голодомор, політичні репресії тощо[6].

В контексті процесу політичних домовленостей розпочалася Державна програма "Реабілітовані історією", ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством "Меморіал" ім. В. Стуса. Листа-звернення про вищих органів влади незалежної України підписали Голова СБУ Євген Марчук, президент НАН України Борис Патон та академік НАН України П. Тронько.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 року та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 року своїми постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Зокрема, в постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що "...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невиправдано замовчувалися".

Для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", створені обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали підготовку обласних томів. Головну редколегію очолив академік НАН України П. Тронько, його заступником став Ю. Данилюк.

Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікується вступна стаття-дослідження, в якій особлива увага звертається на особливості функціонування радянського режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, діячів науки, культури, політиків, робітників, селян дають читачеві можливість уявити масштабність "соціальної чистки" радянського суспільства. Розділ "Мовою документів" дає уявлення про методи роботи радянських спецслужб. В книгах подаються також списки репресованих, підготовлені на основі архівно-слідчих справ. Кількість книг по кожній області залежить від кількості репресованих громадян.

Одночасно при Головній редколегії був створений відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Його очолив кандидат історичних наук Ю. Данилюк. Співробітники відділу співпрацюють зі Галузевим архівом Служби безпеки України щодо виявлення архівних документів.

Постанова також передбачала фінансування окремого періодичного видання "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ", головним редактором якого теж став Юрій Зіновійович. Однак, держава жодної копійки так і не виділила. Виключно за спонсорські кошти вже надруковано 22 числа наукового часопису "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ", аналогів якому немає на теренах колишнього радянського Союзу. Упродовж останнього десятиліття журнал є єдиним спеціалізованим виданням на пострадянському просторі, де публікуються наукові розробки з історії колишніх радянських спецслужб, дослідження щодо становлення та різних аспектів функціонування радянської тоталітарної системи.

Складнощі у реалізації Державної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" були величезні. На жаль, економіко-політична криза середини 1990-х років практично загальмувала усю роботу. Частина новостворених обласних груп виживала на 40–60 гривень заробітної платні. Як наслідок — в обласних редакційних групах залишилися працювати лише ентузіасти — історики та краєзнавці.

Але видавнича робота Головної редколегії не припинилася. Власну позитивну енергетику і дар переконання Ю. Данилюка почали відчувати директори успішних підприємств, банківських установ тощо. Він переконував "нових українських багатіїв" у необхідності спонсорської допомоги для видання книг серії "Реабілітовані історією", закупівлі оргтехніки тощо. Як наслідок у скрутні часи побачили світ видання "Операція "Френтік", "Тернистим шляхом до храму", "Збережемо тую славу"[7] тощо.

Але особливу радість заступнику Голови Головної редколегії науково-документальної

серії книг "Реабілітовані історією" Ю. Данилюку доставляли чергові обласні томи, які все частіше почали надходити на затвердження редколегії. Він відчував, що його ідея набула конкретного втілення. Хоча він визнав, що в дечому помилився. Спочатку планувалося видати 25 томів на кшталт "Історії міст і сіл Української РСР". Однак, вже на 2008 рік видано та рекомендовано до друку 51 томів. Всього передбачається видати більше 100 томів. Ніхто у 1992 році не міг передбачити масштаби політичних репресій сталінської доби.

Паралельно з організаційними клопотами, Ю. Данилюк активно розробляв проблеми формування та функціонування тоталітарної системи в Україні. Опору у новітніх дослідженнях він відчував у аспірантах, своїх учнях. Першим учнем став молодий викладач з Полтавського педагогічного інституту О. Бажан. Його дисертаційна тема щодо дисидентського руху в Україні другої половини 1950-х — 1980-х років викликала неоднозначні відгуки. Але перші статті, а згодом і дисертаційне дослідження засвідчили виваженість, велику аналітичну роботу дисертанта і його наукового керівника. Дисертацію О. Бажан захистив з великим успіхом.

В подальшому Ю. Данилюк і О. Бажан опублікували низку праць присвячених діяльності дисидентського руху в УРСР. Використовуючи раніше недоступні документальні матеріали, в т. ч. радянських спецслужб, вчені дослідили етапи формування, ідеологічні засади дисидентських організацій і груп, намагалися розкрити розмаїття думок, проблем, що були в дисидентському русі. Вони висвітлили політико-правову основу політичних репресій в другій половині 50-х-80-х рр. XX ст., каральні заходи, що застосовували правоохоронні органи до інакомислячих, способи інтелектуальної протидії української інтелігенції жорсткому ідеологічному тиску партійно-державного апарату СРСР та УРСР[8].

Вчені переконливо довели, що дисидентський рух не обмежувався Західною Україною, а мав загальноукраїнський розмах. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, бачення перспектив подальшого розвитку нації, до об'єднання, самоорганізації, прагнув розширити вплив на громадсько-політичне українського суспільства. Автори дослідили процес вироблення українським національним рухом легальних форм боротьби. Це — петиційні кампанії, створення громадських організацій на захист політв'язнів, Української Гельсінської групи тощо.

Окремо предметом дослідження Ю. Данилюка та О. Бажана став єврейський та кримськотатарський національний рухи в 1940–1980-х рр.[9] За твердженнями вчених ці національні рухи, подолавши власну замкненість і обмеженість, влилися в загальнодемократичний рух. Представники цих національних меншин спільно з українською інтелігенцією формували нові підходи у національній політиці демократичної України.

Кожен наступний аспірант Ю. Данилюка відкривав нову проблему, новий науковий проект. Р. Подкур досліджував документи радянських спецслужб як джерело до вивчення історії України 1920–1930-х років, В. Очеретянко вивчав обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. XX ст.), С. Білошицький розглядав формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 — перша половина 20-х рр. XX ст.), В. Дмитрук студіював реакцію населення України на події в Чехословаччині в 1968 році, В. Бабюх аналізував створення та діяльність цензурного апарату в Україні у 1920–1930-х роках. В кожній з цих реалізованих тем частина душі й інтелекту Юрія Зіновійовича Данилюка.

Його найбільш потаємні сподівання справдилися. За роки науково-педагогічної роботи навколо Ю. Данилюка сформувалася певна група людей, яка досліджувала різні аспекти політичних репресій радянської доби. Він зумів скоординувати ці дослідження і створити певну наукову школу. Результати її роботи — предмет роботи майбутніх дослідників-історіографів.

Держава високо цінувала внесок кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Зіновійовича Данилюка у розвиток історичної науки. Він був нагороджений Орденом "За заслуги" III ступеню, став Заслуженим працівником культури України, неодноразово відзначався відомчими нагородами міністерств та відомств.

Здавалося енергії, творчої наснаги, наукових ідей стане на цілі десятиліття. Однак, доля розпорядилася інакше. 4 серпня 2005 року перестало битися серце Людини, Вченого, Вчителя.

Джерела та література

1. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х — 80-е годы): Автореф. дис… канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьковский государственный университет им. А. М. Горького. — Харьков, 1991. — 17 с.
2. Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАНУ; Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. — К.: Рідний край, 1991. — 506 с.
3. Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. — К.; Полтава: “Рідний край”, 1992. — 402 с.
4. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.; Полтава: Рідний край, 1992. — С. 5–49.
5. Див.: Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. — М.: 1991. — С. 15.; Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 року // Комуніст України. — № 12. — 1987; Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 року // Комуніст України. — № 12. — 1987.
6. Ответы Президента Украины на вопросы газеты “Московские новости”. — 1993. — 4 апреля; “…Идти по центру, как сказал Солженицын, это самое трудное, но самое благородное дело” // Киевские ведомости. — 1993. — 20 мая.
7. Операція “Френтік”. З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни. Зб. документів і матеріалів / Упоряд. та автори коментарів: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, Д. П. Кальний, Р. Ю. Подкур. — К.: Рідний край, 1998. — 484 с.; Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. XX ст.: Зб. док. та матеріалів / Упоряд.: П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України. Ін-т історії України. — К.: Рідний край, 1999. — 304 с.; Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. — К.: Рідний край, 1997. — С. 6–23.
8. *Бажан О. Г., Данилюк Ю.* Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 232 с.; *Данилюк Ю. З., Бажан О. Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті роки XX ст.). — К.: Рідний край, 2000. — 616 с. та ін.
9. Див.: *Данилюк Ю. З., Бажан О. Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті роки XX ст.). — К.: Рідний край, 2000. — С. 311–385; Кримські татари, 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; Відп. ред. Ю. З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. — К.: Рідний край, 1995. — 363 с

Roman Podkur

Yrij Daniluk: Man, Scientific, Teacher

Scientific and organizational activity of the Ukrainian soviet historian Feodor Shevchenko (1914–1995) in the area of historical study of a particular region is analyzed in the article.

Key words: *scientific creative work, region studies.*

УДК 94 (477) “18/ 19”] 929 Біляшівський

Людмила Дідух (м. Київ)

МИКОЛА БІЛЯШІВСЬКИЙ І РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ В УКРАЇНІ

Стаття висвітлює внесок видатного вченого і громадського діяча М. Ф. Біляшівського в організацію вітчизняних місцевих музейних установ наприкінці XIX — першій чверті XX ст. у контексті становлення української школи музеєтворення.

Ключові слова: *М. Ф. Біляшівський, етнографія, музеєзнавство.*

Становлення і розвиток вітчизняного музейництва наприкінці XIX — першій чверті XX ст. сприяли зародженню самобутньої української школи музеєтворення, безперечним лідером якої став відомий вчений і громадський діяч Микола Федотович Біляшівський. Розглядаючи розбудову українських музейних установ як справу загальнокультурну, як основний і продуктивний спосіб збереження та наукового вивчення культурних здобутків народу з подальшою актуалізацією набутих знань, і залучаючи до неї широкі кола української громадськості, він цим самим розробив основні принципи музейницької діяльності на українських теренах. У статті буде охарактеризовано внесок М. Ф. Біляшівського у розбудову мережі вітчизняних місцевих музейних установ.

Друга половина XIX — початок XX ст. започаткували новий етап у розвитку музейної справи в Російській імперії. Головна його особливість полягала в посиленні провідної ролі вчених, наукової інтелігенції та зацікавлених підприємців у створенні та діяльності столичних і провінційних музеїв, а також в організації нового типу незалежного загальнодоступного музею, що мав розвинуту систему громадських зв’язків, із спеціальною направленістю на просвітництво, поширення наукових знань. Ще однією важливою особливістю розвитку музейництва в цей період була організація потужної мережі місцевих музейних установ[1].

Характеризуючи у своєму виступі на VII Археологічному з’їзді в Ярославлі 1887 р. стан справ з провінційними музеями в імперії, голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова зробила чи не найпершу спробу класифікувати місцеві музеї того часу, розділивши їх за типами: університетські колекції, зібрання наукових товариств, колекції зібрані при реальних училищах і гімназіях, давньосховища, зібрання архівних комісій, музеї при наукових товариствах, губернські урядові музеї, музеї статистичних комітетів, приватні збірки і колекції, губернські обласні і земські музеї[2].

Значна роль в організації місцевої мережі музеїв надавалась приватній ініціативі. У створенні музейних установ місцеві аматори орієнтувалися на приклад організації музеїв у Західній Європі, де домінували (особливо в Німеччині і Франції) два головні їхні види: наукові та художні. Перші — це переважно археологічні, історичні, історико-археологічні та природничо-історичні заклади. Другі — художньо-археологічні і художньо-промислові музеї. На початок XX ст. у Росії функціонували також торговельно-промислові, педагогічні та меморіальні музеї[3]. Більшість тодішніх музейних закладів мали змішану форму: поряд з археологічними та іншими історичними пам’ятками в одному й тому ж приміщенні зберігалися та експонувалися природничо-історичні, художні колекції тощо. Такі заклади виконували насамперед функції накопичення та експозиції різноманітних пам’яток і у своїй переважній більшості не являли собою музеїв у сучасному розумінні, котрі наразі мають чітку систему виявлення, нагромадження, добору, збереження, вивчення та творчого використання різного роду старожитностей.

Зародження і становлення музейних закладів в Україні відбувалося у загальному руслі розвитку музейної справи в Російській імперії. У цей час переважна більшість вітчизняних музеїв зосереджувалась при церковних закладах і мала відповідний напрямок своєї діяльності. Накопичувати, зберігати та вивчати т. зв. “світські” пам’ятки матеріальної культури повинні були новостворені наукові

товариства та краєзнавчі музеї. М. Ф. Біляшівський з цього приводу зазначав, що "… фундація місцевих товариств і музеїв… з одного боку об'єднали б наукові сили, надали б спільний напрямок справі, зайнялися б збиранням та збереженням пам'яток старовини, з іншої — збудили б інтерес до них у суспільстві…"[4].

Першим в Україні приватним краєзнавчим музеєм світського спрямування став Городоцький музей Волинської губернії, заснований 25 листопада 1896 р., експозиція якого висвітлювала історію літописного регіону і була розрахована на масового відвідувача, до того ж, завдяки багатогранній діяльності Микола Федотовича він став справжньою науковою установою.

Фундатором, власником, а згодом і керівником музею був барон Ф. Р. Штейнгель. Він походив з німецьких баронів Остзейського краю (Балтія), але виріс на Волині й щиро полюбив цей край. Зацікавлення старовиною рідного краю привело барона до думки про потребу облаштування окремої установи з її вивчення. Зі своїми ідеями він звернувся до М. Ф. Біляшівського за порадою. Власне під його впливом Ф. Р. Штейнгель утвердився в думці про організацію спеціальної інституції з вивчення старовини Волині — краєзнавчого музею — і запросив Миколу Федотовича до участі у цій справі.

Зазначимо принагідно, що зазвичай місцеві музеї Росії, які спеціалізувалися здебільшого на широкому колі першоджерел, котрі відображали різні сторони історичного життя в історико-краєзнавчому аспекті, створювались без розгорнутих і обґрунтованих програм[5]. Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля став винятком із цього правила.

М. Ф. Біляшівський зацікавився старовиною і, відповідно, музейною роботою ще з юних років, коли допомагав професору М. І. Петрову облаштовувати експозиції в Церковно-археологічному музеї при Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві[6]. Втім, більш серйозно почав знайомитись з цією справою, певно, вже живучи в Москві (1892–1894 рр.), коли з головою занурився в науково-культурне життя столиці: участь в археологічних з'їздах, співпраця з Московським археологічним товариством та іншими столичними науковими товариствами, робота з облаштування Антропологічного і Географічного музеїв під проводом відомого російського вченого Д. М. Анучіна тощо. Таким чином, наукова діяльність М. Ф. Біляшівського здебільшого була пов'язана з дослідженнями старожитностей, і помітне місце в ній посідали студії над історичною старовиною Волині. Спираючись на особисті спостереження під час археологічних розкопок, численних пошукових експедицій, роботи в архівах, зокрема у Варшаві, М. Ф. Біляшівський відзначив, що серед всіх губерній Південно-Західного краю Волинська займає одне з перших місць за кількістю пам'яток старовини, які необхідно вивчати й охороняти: "… Нам здається, що… Городоцький музей Волинської губернії, маючи чітку програму та володіючи достатніми матеріальними засобами…, відіграє значну роль у справі вивчення Волині"[7].

Микола Федотович, враховуючи специфіку конкретного регіону, а також призначення саме цього музею, склав програму його облаштування і організації, детально розробив план поточної роботи в цілому й за допомогою співробітників В. А. Мошкова та А. М. Бикова — програму роботи окремих відділів. Під час серйозної і кропіткої роботи над програмою закладу було вирішено "поставити її якомога ширше, що відкриє більший простір для діяльності, вести справу… систематично, головно звертаючи увагу на те, що може слугувати для загальної характеристики краю, виключаючи все випадкове, що має назву "раритет", і чим часто бувають заповнені приватні, ба навіть громадські, збірки. Район, який охоплює музей, — Волинська губернія…"[88]. Відповідно до програми Городоцький музей повинен був мати такі відділи: *природознавчий*, який включав колекції з геології, мінералогії, палеонтології, флори і фауни Волинської губернії; *географічний* — зібрання карт, планів, видів місцевостей, збірки історико-статистичних матеріалів (т. зв. історико-статистичний архів), які передбачали накопичення і розробку історико-географічних даних щодо кожного населеного пункту Волині, давні акти, літописи, етнографічні спостереження, нотатки про місцезнаходження різних пам'яток старовини, газетні статті, негативи, фотографії; *антропологічний*, що містив матеріали про фізичні особливості розвитку населення Волині; *археологічний* — колекції предметів доісторичної та історичної археології, предмети народного побуту, зразки будівельних матеріалів різних епох, сфрагістики,

нумізматики Волинської губернії; *етнографічний* — присвячений головним чином матеріальній і духовній культурі народного життя, до якого входили особливо цікаві зразки місцевого одягу, взуття, жіночих прикрас, домашнього інвентарю, вироби народних промислів, музичний інструментарій тощо; *бібліотека*, яка містила збірки історичних, краєзнавчих книжок, журналів, газет, стародруків, рукописів і спогадів, які висвітлювали різні боки життя Волині, а також листування осіб, які працювали на Волині і для Волині, тут же зберігалися фольклорні збірки, анкети, оголошення, афіші, листи, які надсилалися, зокрема, Російською Академією наук, Російським географічним товариством, пізніше — Товариством дослідників Волині. В музеї запроваджувалась наукова каталогізація експонатів, для чого було заведено "Інвентар", для запису витрат — "Витратна книга". Був також заведений "Літопис Городоцького музею", своєрідна пам'ятна книга і книга відгуків, куди вписувались найбільш вагомі події з історії цього закладу та думки і враження співробітників музею та відвідувачів. Планувалося щорічно друкувати "Звіт" про поточну діяльність установи, а з часом укласти систематичний каталог колекцій і бібліотеки. Таким чином, музей мав працювати виключно на наукових засадах, і як писав Микола Федотович, було вирішено у його колекції "розміщувати тільки ті предмети, походження яких точно відоме"[9], що виключало випадкове потрапляння предметів, згрупованих у "таблиці" і "вітрини" без якихось логічних підстав, також музей надавав можливість науковцям вільно користуватися матеріалами колекцій і зібрань для їхнього вивчення. Барон Штейнгель планував надавати щорічно на утримання музею і збирання колекцій 600 крб. Отже, хоча Городоцький музей і мав характер приватної власності, втім, його робота велася за прикладом музеїв громадських. Структура і побудова експозиції музею на кінець XIX ст. були сміливими і новими. М. Ф. Біляшівському вдалося розробити власну науково обґрунтовану програму-концепцію побудови музею, проводити опис, систематизацію і наукову класифікацію музейних колекцій і експонатів за всіма найсучаснішими методами, що дало змогу цьому закладу повноцінно виконувати поставлену перед ним задачу — всебічне вивчення Волинського краю. Адже переважна більшість тодішніх провінційних музейних інституцій Російської імперії не ставила за мету комплексне, всебічне висвітлення життя тих регіонів, де вони локалізувалися.

Справою облаштування Городоцького музею М. Ф. Біляшівський безпосередньо займався до переїзду в Київ у 1898 р. Але і тоді, вже працюючи в Київському міському музеї, він був у курсі всіх подій, до 1916 р. час від часу відвідував Городок, а також вів інтенсивне листування з працівниками музею, дізнаючись про поточні справи і даючи їм цінні поради щодо більш плідної організації музейної роботи.

90-ті роки XIX ст. для Києва стали часом значного поступу вітчизняної науки та бурхливого розвитку культурного життя, зокрема, В. В. Хвойко зробив свої перші відкриття пам'яток незнаної тоді ще Трипільської культури, проходила ретельна підготовка до XI київського археологічного з'їзду 1899 р., а також розпочалося будівництво міського музею. На той час у місті — центрі науково-культурного життя Наддніпрянської України функціонували музеї при Київському університеті Св. Володимира (Музей старожитностей, Нумізматичний музей, Музей образотворчих мистецтв і Зоологічний музей). Але вони мали відомчий характер, і тому були напівзакритого типу. Справою спорудження та організації громадського музею стало займатися Товариство старожитностей та мистецтв, основною задачею діяльності якого було служіння "науковому вивченню пам'яток старовини, а також розвитку естетичного смаку і художньої освіченості. Для здійснення поставленої задачі товариство, перш за все, приступило до спорудження в місті Києві музею..."[10].

М. Ф. Біляшівський активно долучився до організації музейного закладу. Варто зауважити, що саме в його особі вітчизняні науково-культурні кола вбачали найактивнішого поборника цієї справи. У 1895 р. у своєму листі Миколі Федотовичу В. П. Науменко написав: "Справа музею рухається уперед, а тому і Ви повинні стати... українським адміністратором на чолі — комбінація скажу я Вам!"[11]. У 1899 р. його було обрано членом правління Товариства, яке безпосередньо займалося створенням музею у Києві[12]. На своєму засіданні Правління доручило Миколі Федотовичу "... виробити положення для музею і подати його на розгляд..."[13]. У 1900 р. М. Ф. Біляшівський склав та опублікував програму Київського музею старожитностей і

мистецтв (згодом — Київський художньо-промисловий і науковий музей). Згідно з нею, в музеї передбачалося організувати відділи антропології, археології, історії, етнографії, художній і художньо-промисловий, а також бібліотеку та археологічний архів[14]. Всі відділи музею мали бути між собою тематично пов'язані, а матеріали висвітлювали історію і культуру України від найдавніших часів до кінця XIX ст. Ця програма музею, заснована лише на наукових принципах, передбачала, зокрема, і експозиційне розміщення матеріалу проводити лише за науковою системою. Такі експозиції отримали назву систематичних[15]. Вони давали змогу прослідкувати певні генетичні зв'язки між групами предметів, спільність їх походження тощо. Також передбачалося ведення суворого обліку експонатів за допомогою "Інвентарних книг" та створення у найближчій перспективі каталогів відділів. Загалом же Микола Федотович, використовуючи практику музейного будівництва, запроваджену раніше в с. Городок на Волині, розглядав роботу новоствореного музею (звичайно ж у рамках усталених програм для будь-яких провінційних обласних музеїв, основними завданням яких він вважав просвітництво та наукову діяльність[16]) доволі широко, прагнувши охопити територію майже всього Південно-Західного краю Російської імперії, таким чином заклавши в концепцію музею його не містечковий, а загальноукраїнський характер.

Ще 1899 р. голова графиня П. С. Уварова у своєму листі до голови Товариства старожитностей і мистецтв Б. І. Ханенка рекомендувала М. Ф. Біляшівського на посаду директора музею: "Думаю про музей і, надто цікавлячись його майбутнім поступом і улаштуванням, мені спадає на думку рекомендувати вам у директори музею Миколу Федотовича Біляшівського… людину молоду, активну, тямущу… На мою думку, він би вам згодився…"[17]. 19 лютого 1902 р. Правління обрало Миколу Федотовича директором музею[18].

На початок XX ст. Київський музей перетворився, як того і прагнув його директор, на справжній "монумент української культури, монумент монолітний, неподільний і грандіозний". Він підрозділявся на такі відділи: художньо-промисловий, художній, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний, бібліотеку з підрозділами стародруків, рукописів та автографів, окрім того, мав ще відділ "Старий Київ" і фотографічний архів. Таким чином, музей, за словами самого М. Ф. Біляшівського, "вилився… тепер у форму типового провінційного музею, се б то, складеного з різних відділів культурно-історичного та художнього характеру. При заснуванні відділів, при послідуючій роботі по збільшенню збірок кожного з них, з самого початку, не вважаючи на назви, які приймав музей, керувала одна думка, одна ідея: зв'язати музей з краєм, надати йому національні риси"[19].

Микола Федотович не обмежувався інтересами лише свого музею. Він дбав про розвиток музейної справив України в цілому: часто виїжджав в інші музеї, куди його запрошували для різних консультацій, листувався з музеями Москви, Петербурга, Харкова, Херсона, Катеринослава, брав безпосередню участь у організації Полтавського природничо-історичного музею і Чернігівського музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, надавав вагому допомогу в комплектуванні збірок етнографічними пам'ятками Музею старинностей при Науковому товаристві імені Шевченка у Львові тощо[20]. Тому проблеми, з якими стикалися провінційні музеї, були добре відомі Миколі Федотовичу, який, аналізуючи стан музейництва загалом, спробував визначити у його системі роль цих музеїв, про що свідчать неодноразові виступи вченого на попередньому з'їзді музейників у Москві 1912 р., а також робота у підготовчому комітеті з облаштування І Всеросійського з'їзду музейних діячів.

На початок XX ст. Україна мала розгалужену мережу музеїв у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії — 36 музейних установ, а разом з музеями навчальних закладів їх чисельність сягала 100[21]. Проте, наявність великої кількості музейних закладів, що зазвичай розвивалися доволі стихійно, створювала плутанину при будь-якій спробі складання списку музеїв. Та й саме поняття "музею" в російській історичній науці не було розтлумачено. Одним із шляхів покращення організації музейної справи музейники бачили в скликанні професійних з'їздів, основна мета яких полягала в упорядкуванні розрізнених і різнопідпорядкованих музеїв Росії, вироблені спільних принципів музейної діяльності і об'єднанні зусиль музейних діячів[22].

27–30 грудня 1912 р. в Москві за ініціативи заступника голови Російського історичного музею М. С. Щербатова відбувся попередній

з'їзд із облаштування I Всеросійського з'їзду музейних діячів. Протоколи першого засідання цього попереднього з'їзду зафіксували присутність 90 чол. від 60 різних закладів. У групі провінційних музеїв (які складали окрему секцію) найбільше виділялись Херсонський археологічний музей, що прислав відомого музеєзнавця В. І. Гошкевича, і Київський художньо-промисловий і науковий музей, представником якого був його директор М. Ф. Біляшівський.

На спільних засіданнях попереднього з'їзду неодноразово поставало питання теоретичного осмислення основних категорій музеєзнавства, зокрема, визначення поняття музею. М. Ф. Біляшівський, говорячи про сутність музею, формулював цю проблему через визначення його функцій. Він запропонував обговорити на майбутньому з'їзді питання про те "... чи повинні музеї бути облаштовані тільки для вчених, чи ж вони повинні мати і національно-культурні задачі для виховання широких верств населення"[23]. Сам Микола Федотович вважав, що обидві ці функції — наукова і виховна — безперечно притаманні музеям, а характеру місцевих музеїв надавав культурно-просвітницького значення. Ще готуючи програму Київського музею, він написав, що місцеві музеї "... повинні збирати все, що так чи інакше характеризує край у його минулому і теперішньому, не забуваючи при цьому і загальноосвітніх цілей. Ці останні... трохи розширюють програму музеїв, розсуваючи рамки за межі даної області..."[24].

Одна з основних проблем, яка постала перед місцевими музеями і розглядалась в секції провінційних і приватних музеїв, була легалізація їхньої діяльності та врегулювання керівництва. М. Ф. Біляшівський висловив побажання, щоб для провінційних музеїв було вироблено "нормальний статут"[25] і взагалі "надалі не відкривались безстатутні музеї, якими є деякі з нині існуючих"[26]. Говорячи про так званий профіль провінційних музеїв, він зазначив, що "у провінції життям виробився вже тип провінційного музею, який має культурно-історичний характер, якщо центральні музеї намагаються розмежувати свої інтереси, то провінційні прагнуть об'єднати в собі все"[27]. Таким чином, завдяки чіткій постановці питання М. Ф. Біляшівським про характер місцевого музею секція провінційних музеїв, яка представляла доволі різнопланові музейні заклади, змогла сформулювати своє розуміння характеру-профілю місцевих музеїв, що дало поштовх до вирішення питань класифікації музеїв[28]. Було визначено за бажане, щоб місцеві музеї мали культурно-історичний та природничо-історичний профіль із історично-археологічним, етнографічним, художнім, художньо-промисловим і природничо-історичним відділами з підвідділами: доісторичної та історичної археології, церковних старожитностей, нумізматичних пам'яток, військових старожитностей, побутових предметів та загальним з "цілями показово педагогічними"[29]. Крім того, представники місцевих музеїв підняли питання про скасування положення про те, що найбільш цінні пам'ятки старовини, які знаходили на місцях, доправлялися в Імператорську археологічну комісію. Така централізація найкращих предметів у Петербурзі та взагалі у столичних музеях негативно відбивалася на колекціях місцевих музейних установ[30].

Загальним підсумком роботи попереднього з'їзду стало рішення про скликання I Всеросійського з'їзду діячів музею, що мав відбутися у січні 1915 р. Для цього на заключному засіданні було створено попередній комітет із облаштування з'їзду, до складу якого увійшов і М. Ф. Біляшівський[31]. Секретар підготовчого комітету помічник хранителя Російського історичного музею П. О. Незнамов надіслав Миколі Федотовичу список питань, що стосувались провінційних музеїв і повинні були обговорюватись на з'їзді, з проханням "безжально покреслити та відкоригувати їх"[32]. М. Ф. Біляшівський подав обґрунтований перелік насущних проблем, які, насамперед, були висловлені на секції місцевих музеїв, спираючись на обговорення її протоколів на загальних зборах попереднього з'їзду, а також виходячи із власного досвіду, — "Про види провінційних музеїв: обласні, губернські та повітові"[33]. Перш за все, М. Ф. Біляшівський поставив питання про організацію в Росії національних "племінних" музеїв. Потім визнав необхідне виробити статути для провінційних музеїв, встановити порядок легалізації музейних закладів, що створюються, а також вирішити проблему завідування музеями (комітети, хранителі тощо). Далі він звернув увагу на необхідність обговорення на майбутньому з'їзді характеру місцевих музеїв та їхніх відділів (чи обов'язково, щоб вони мали культурно-історичний характер) та питання про розподіл археологічних, побутових й церковних

старожитностей між музеями кожного типу, таким чином координуючи роботу однотипних музеїв; про взаємний обмін виданнями, описами, каталогами, а також інформацією про роботу музеїв одного округу; про вироблення єдиних правил класифікації й каталогізації предметів та про необхідність розробки бібліографії і покажчиків літератури з питань музейної справи. Нарешті, музеєзнавець зауважив на необхідність вироблення єдиної системи "постановки музейної справи відповідно до місцевих умов", а також наполягав на проведенні обласних з'їздів музейних діячів для обміну досвідом. Для остаточного встановлення редакції питань, намічених для обговорення на з'їзді, М. Ф. Біляшівського було запрошено в Москву на засідання попереднього комітету[34]. Але, на жаль, проведення Всеросійського з'їзду музейних діячів було відкладено на невизначений період у зв'язку з початком Першої світової війни. Проте проведення попереднього з'їзду стало певним підсумком розвитку музейної справи в Російській імперії. Питання, що ставилися на ньому, продемонстрували досягнутий теоретичний рівень, визначили основні напрямки роботи в галузях теорії і практики музейної діяльності.

Новий етап становлення вітчизняного музейництва був органічно пов'язаний із відродженням української національної державності у 1917 р., коли на цій хвилі розгорнувся потужний національно-патріотичний рух за збереження культурної спадщини.

Очоливши у 1917 р. відділ охорони пам'яток старовини і музейної справи Генерального секретаріату Центральної Ради, М. Ф. Біляшівський розробив ґрунтовну програму реорганізації музейної справи й утворення єдиної музейної мережі України[35]. Ця методична програма стала вдалою спробою наукового підходу до музейного будівництва загалом і великим кроком вперед до створення спеціальної наукової дисципліни — музеології, та обґрунтування її перспективи у власне українському просторі. Втім, Микола Федотович усвідомлював, що плани широкомасштабної музейної розбудови можна реалізувати лише із вирішенням необхідних науково-теоретичних питань та належним державно-організаційним забезпеченням.

Важливе значення в програмі надавалося створенню місцевих музеїв. Власне М. Ф. Біляшівському належить пріоритет у розробці статуту і принципів функціонування та схеми побудови місцевих (повітових, районних), т. зв. комплексних (краєзнавчих) музеїв.

"Досвід більш культурних країн показав, що в ділі освіти й науки, в ділі вироблення національної свідомості серед інших засобів у великій допомозі можуть стати музеї взагалі, а особливо, для поширення знання серед ширших верств, — так звані місцеві музеї," — зазначав у передмові програми Микола Федотович[36]. Схема передбачала організацію в музеях природничо-господарського (з відповідними підрозділами: географія, геологія і мінералогія, ґрунтознавство, кліматологія, рослинний і тваринний світи, охорона пам'яток природи, сільське господарство, фабрично-заводська та сільська промисловості) та культурно-історичного відділів (з розділами: антропологія, культурна історія, народний побут) і бібліотеки. Вона містила також методичні поради щодо практичної організації і етапність реалізації розробленої програми[37]. Популяризуючи основні положення програми, у вересні 1917 р. М. Ф. Біляшівський виступив на першому Всеукраїнському з'їзді "Просвіт" з доповіддю "Місцеві музеї — національно-культурні вогнища"[38].

До речі, у перші роки радянської влади в Україні музейним відділам місцевих комітетів Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини — спеціального органу, що мав керувати роботою із охорони пам'яток старовини і, зокрема, займатися розбудовою музейної справи, — було рекомендовано проводити організацію місцевих музеїв за "Програмою місцевого (повітового, районного) музею", якій розробили М. Ф. Біляшівський та П. А. Тутківський 1917 р.[39].

У 1921 р. на прохання А. А. Таращенка, колекціонера, краєзнавця, збирача одних з перших народознавчих збірок, що надійшли до Київського міського музею, Микола Федотович склав короткі рекомендації щодо облаштування волосних музейних закладів. Вони є своєрідним рекомендованим проспектом тематико-експозиційного плану (з елементами концепції) для організації сільських громадських музеїв, зроблений на основі "Програми місцевого музеїв", але з урахуванням особливостей цього різновиду місцевого музею. Наполягаючи на просвітницькій меті, що була головною для таких закладів, він закликав збирати типовий для даної місцевості матеріал лише за виробленою заздалегідь програмою, "не допускати до музею нічого зайвого — ні-

ких "раритетів", "курйозів" і т.і., щоб не засмічувати музей, не обтяжувати глядача дрібницями, а дати йому можливість за короткий час оглядин музею винести з нього щось цільне, що поширило б його світогляд, що пригодилося б йому навіть і в практичному житті"[40]. Волосний музей, за програмою М. Ф. Біляшівського, мав складатися з таких відділів: географічного, природничого, етнографічного, сільськогосподарського, народних промислів, культурно-історичного, мистецтва та бібліотеки. Микола Федотович навів також і перелік тих матеріалів та основних експонатів, які повинні були включати ці відділи. Зазначену програму, на думку її автора, можна також використовувати і для інших місцевих музеїв — повітових, містечкових, сільських — лише треба скоротити або розширити її обсяг. Варто підкреслити, що цими настановами М. Ф. Біляшівського керувались чимало завідуючих повітових та сільських музеїв у 1920-х рр., не забували програму і укладачі примірних тематико-експозиційних планів для громадського музейного будівництва 1960-х рр., але з об'єктивно-ідеологічних причин не вказуючи джерел запозичень[41].

Невпинний поступ музейницького руху в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. дозволяє говорити про зародження і розвиток самобутньої української школи музеєтворення, безперечним лідером якої став М. Ф. Біляшівський. Долучившись до складанням програми I Всеросійського з'їзду музейних діячів, М. Ф. Біляшівський склав перелік тих питань, які необхідно було вирішити для подальшого активного розвиту мережі місцевих музеїв Російської імперії на початку XX ст. У контексті цієї проблематики він спробував теоретично осмислити основні категорій музеєзнавства, зокрема, визначити сутність музею через його функції та сформулювати розуміння культурно-історичного профілю, що був загалом притаманний місцевим музеям.

Вітчизняне музейництво в період національно-визвольних змагань українського народу та часів радянської влади розглядалося як невідкладна справа в системі національно-культурного відродження і зрештою набуло державного статусу. Протягом 1917–1920-х рр. Микола Федотович активно працював над реалізацією основних засад державного музейного будівництва, зокрема, розширенням мережі місцевих музеїв. Він склав ґрунтовні програму і план їхньої організації й облаштування, за якими зазначені музеї мали стати науково-дослідницькими, пам'яткоохоронними та просвітницькими інституціями і сприяти культурному поступу на місцях. Ці його наукові розробки стали вагомим внеском у становлення теоретичних засад вітчизняної музеології, що не втратили свого значення і для сьогодення.

Джерела та література

1 *Фролов А. И.* Музееведческая мысль в России XIX — первой трети XX вв.: Автореферат диссертации ... канд. ист. наук / Российский государственный гуманитарный университет. — М., 1995. — С. 9–18; *Равикович Д. А.* Музейные деятели и коллекционеры в России (XVIII — нач. XX в.) // Музееведение. Концептуальные проблемы музейной энциклопедии. — М., 1990. — С. 15–25.

2 Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.). Збірник документів і матеріалів / Автор-упорядник Т. Ф. Григор'єва. — К., 1995. — С. 105.

3 *Златоустова В. И., Каспаринская С. А., Кузина Г. А.* Музейное дело в России // Российская музейная энциклопедия. — М., 2001. — Т. 1. — С. 401–404.

4 *Беляшевский Н.* Волынский историко-археологический сборник. Вып.1. Издание распорядительного комитета Волынского Церковно-Археологического общества. Почаев — Житомир. 1896г. // Киевская старина. — № 11. — С. 52–53.

5 *Разгон А. М.* Исторические музеи в России 1861–1917: Автореферат диссертации ... доктора ист. наук / Саратовский Государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. — Саратов, 1973. — С. 37–38.

6 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ ІР). — Ф. 31. — Спр. 8. — Арк. 33; *Крайній К. К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // Лаврський альманах. — К., 2001. — Вип. 4. — Спецвип. 1. — С. 49.

7 Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. / Сост. Н. Беляшевский. — Варшава, 1898. — С. IV.

8 Там само.

9 Там само. — С. VI.

10 Археологическая летопись Южной России (дал — АЛЮР). — 1899. — Т. 1. — № 1–12. — С. 16.
11 НБУВ ІР. — Ф. 31. — Спр. 1487. — Арк. 2.
12 Там само. — Ф. 241. — Спр. 1–12.
13 Там само. — Ф. 241. — Спр. 1. — Арк. 77.
14 *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // АЛЮР. — 1900. — № 3. — С. 31 — 38.
15 *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. — К., 2000. — С. 77.
16 *Біляшівський М., Тутківський П.* Програм місцевого (повітового, районного) музею // Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. — К., 1918. — Вип. 1. — С. 28.
17 *Винницький А.* Микола Теодорович Біляшівський. Його життя і музейна робота // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1926. — Кн. 9. — С. 16.
18 НБУВ ІР. — Ф. 241. — Спр. 2. — Арк. 58 зв.-59.
19 *Біляшівський М.* Наші національні скарби. — К.: Шлях, 1918. — С. 14.
20 НБУВ ІР. — Ф. 31. — Спр. 301–304; *Нестуля С. І.* Співпраця корифеїв музейництва М. Біляшівського та К. Мощенка по влаштуванню музею Полтавського губернського земства // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2000. — № 1–2. — С. 96–100; *Половникова С.* Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського // Родовід. — 1996. — № 14. — С. 34–38; *Гонтар Т.* Етнографічні колекції музею НТШ // Записки НТШ. — 1992. — Т. 223. — С. 421.
21 Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Ред. кол.: В. О. Горбак та ін. — К., 1998. — С. 23.
22 *Кузина Г. А.* Предварительный съезд музейных деятелей // Российская музейная энциклопедия. — М., 2001. — Т. 2. — С. 110.
23 Предварительный съезд по устройству Первого всероссийского съезда деятелей музеев. [Протоколы]. — М., 1913. — С. 18.
24 *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств. — С. 31.
25 Предварительный съезд... — С. 17.
26 Там само. — С. 30.
27 Там само. — С. 17.
28 *Разгон А. М.* Предварительный музейный съезд — итоги развития музейного дела в России // Музей и власть. Из жизни музеев. — М., 1991. — С. 17–18.
29 Предварительный съезд... — С. 56.
30 Съезд в Москве деятелей музеев // Русское слово. — 1912. — № 299. — 29 декабря. — С. 4.
31 Предварительный съезд... — С. 37.
32 *Винницький А.* Вказ. Праця. — С. 19.
33 НБУВ ІР. — Ф. 31. — Спр. 65. — Арк. 1–1 зв.
34 НБУВ ІР. — Ф. 31. — Спр. 281 — Арк. 1.
35 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 17–18.
36 *Біляшівський М., Тутківський П.* Програм місцевого (повітового, районного) музею // Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. — К., 1918. — Вип. 1. — С. 27.
37 Там само. — С. 30–36; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Науковий архів. — Ф. 13–5-292. — Арк. 6.
38 *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. — С. 22.
39 Національний художній музей. Науковий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 7. — Арк. 1 зв.
40 *Біляшівський М.* Волосні музеї // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Збірник документів / Упор. О. Б. Супруненко — Полтава. — 1993. — С. 77.
41 *Супруненко О. Б.* Рукопис М. Ф. Біляшівського в архіві Полтавського музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекціонери / Редкол.: Н. Г. Ковтанюк та ін. — К., — 1999. — С. 34.

Lyudmyla Didukh

Mykola Bilyashivsky and the development of the local museums in Ukraine.

The article deals with M. F. Bilyashivsky's cultural and organization work at the management and the enlargement of the local museum net in Ukraine. It is also focuses on important role played by M. F. Bilyashivsky in the formation of the native museum management studies as a special branch of science.

Key words: *M. F. Bilyashivsky, etnography, museum management studies.*

УДК 069(091) (477) “195/198”

Олександр Крук (м. Чернігів)

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА 1960-Х — 1980-Х РОКАХ

Автор досліджує роль української інтелігенції, громадських організацій і об'єднань в розвитку українського музейництва 1960х — 1980х рр. Висловлює думку, що в умовах панування тоталітарної системи, розширення процесу русифікації, діяльність музеїв залишалася одним з небагатьох чинників, які сприяли збереженню національної самосвідомості, пробуджували у народу інтерес до власної історії та культури.

Ключові слова: *творча спілка, громадська організація, літературний музей, художній музей, літературно-меморіальний музей, меморіальний музей, національна свідомість, культура.*

“Початок XXI століття відкрив нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства й підвищенню його ролі в розбудові національної освіти, науки і культури...

Загалом бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив до його подальшої демократизації та появи нових організаційних засад і форм діяльності, консолідації, координації і вдосконалення, увібрав в себе набутий досвід...наукової, пошукової і популяризаторської роботи”[1] .

Важливими осередками краєзнавчої роботи в наш час, як і раніше, продовжують залишатися музеї. “На сьогодні музей розглядається як активна галузь вітчизняної культури і науки, володіє багатим науковим, естетичним, виховним потенціалом, однім із основних завдань вбачає збереження і пропаганду національної спадщини, інтеграції нашого духовного надбання в світовий культурний простір”[2].

Більш повному і ефективному використанню величезного потенціалу вітчизняного музейництва сприяє збереження і детальне вивчення кращих здобутків попереднього періоду, зокрема 1960-х — 1980-х рр., коли в Україні сформувалася широка мережа музейних закладів, яка охопила, без виключення, всі її регіони.

Тема розвитку українського музейництва в післявоєнні роки набула досить широкого висвітлення в науковій літературі[3]. Поряд з цим участь громадськості в реалізації музейних програм, її вплив на розвиток музейної справи висвітлені ще недостатньо.

Виходячи з цього, автор в даній статті поставив собі за мету проаналізувати діяльність громадських організацій, окремих громадських діячів, краєзнавців, аматорів, ентузіастів своєї справи, які в 1960-х — 1980-х рр., в складних і непростих умовах тоталітарної системи ініціювали відкриття нових музейних експозицій, проводили велику науково-дослідну і пошукову роботу, перетворювали музейні заклади в осередки української духовності і культури.

Одну з провідних ролей у становленні і розвитку українського музейництва 1960 — 1980-х рр. відіграли творчі спілки, громадські організації, які не просто ініціювали створення нових державних музеїв, а й надавали практичну допомогу в організації їх роботи, доборі експонатів, популяризували музейні колекції серед населення. Завдяки їх зусиллям вдалося зберегти численні унікальні пам'ятки, які розкривають основні етапи в історії української літератури, мистецтва, маловідомі сторінки життя та діяльності видатних діячів вітчизняної культури.

Важливе місце займали питання музейництва в діяльності Спілки письменників України. Йшлося, перш за все, про музеї, які мають загальнонаціональне значення.

Вже в першій половині 1960-х років в середовищі українських літераторів, художників, архітекторів виникла і знайшла своє поширення ідея організації Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва, який би взяв на себе збереження документів творчих організацій, особові фонди діячів культури, їх особисті речі.

Пропозиції творчої інтелігенції остаточно сформулювали у своєму листі на ім'я заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька від 5 березня 1965 р. голова правлін-

ня Спілки письменників України О. Т. Гончар та відповідальний секретар правління СПУ П. А. Загребельний. Звертаючись до заступника голови уряду, вони відзначали: "... Зараз у Києві існує кілька напівприватних музеїв (Ю. Яновського, О. Вишні, М. Рильського, В. Василевської, О. Білецького, О. Копиленко). Багато корифеїв української літератури, по суті не репрезентовані будь-де в столичних культурних закладах. Цінні пам'ятні речі класиків української літератури, особливо ж їхні рукописи, зберігаються вкрай незадовільно, здебільшого у приватних осіб або в непристосованих до цього приміщеннях (йдеться про Юрія Федьковича, Леся Мартовича, Марка Черемшину, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького та ін.).

Необхідно збудувати в центральному районі Києва Державний республіканський літературний музей-сховище, передбачивши в ньому читальні зали, приміщення-сейфи для зберігання класичної рукописної спадщини, найсучасніші книгосховища."[4]

Спілкою письменників України за участю інших творчих спілок, Українського театрального товариства, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, за допомогою Головархіву України, Академії наук республіки було розроблено докладне "Положення про Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України".

У відповідності з ним, до його складу мали входити документи і матеріали з історії української літератури та мистецтва, які утворилися в процесі діяльності:

а) державних і наукових установ, громадських і творчих організацій, учбових закладів, театрів, видавництв, редакцій журналів і газет дореволюційного періоду, які займалися питаннями художньої літератури і мистецтва;

б) державних і наукових установ, громадських і творчих організацій, учбових закладів, що займаються питаннями літератури і мистецтва, незалежно від їх тимчасового або постійного відомчого підпорядкування;

в) діячів української літератури і мистецтва дорадянського і радянського періодів, незалежно від місця їх мешкання: письменників-прозаїків, поетів, драматургів, публіцистів, критиків, літературознавців; режисерів і акторів театрів, естради, цирку, кіно; композиторів, музикантів-виконавців, музикознавців; кінооператорів, кінознавців; художників, скульпторів, архітекторів, мистецтвознавців; видавців, редакторів, бібліографів, фольклористів, філологів, етнографів та ін.;

г) письмові пам'ятки української літератури і мистецтва.

До складу Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України мали входити:

а) мікрофотокопії, фотокопії та інші копії документальних матеріалів, що стосуються до профілю архіву-музею, але які зберігаються в інших архівах, музеях, бібліотеках СРСР і за кордоном;

б) книги з автографами, а також всі видання української художньої літератури і наукових праць з історії української літератури і мистецтва, які доповнюють документальні матеріали архіву-музею або необхідні для наукової, інформаційної, довідкової та іншої роботи архіву-музею;

в) художні, літературознавчі та мистецтвознавчі газети і журнали;

г) листівки, звернення, плакати, афіші, запрошення тощо;

д) науково-довідкові посібники, які розкривають склад і зміст фондів архіву (описи, каталоги, путівники, огляди), а також облікові документи до них.[5]

В "Положенні..." також порушувались важливі питання комплектації музейної частини Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, яка передбачала створення меморіальних кабінетів, окремих стаціонарних і пересувних виставок.

Характерно, що період 1960 — 80-х рр. став періодом найбільш інтенсивного формування як архівних фондів, так і експозиції архіву-музею, коли тут були відкриті меморіальні кабінети Ю. Смолича, І. Микитенка, Ю. Яновського, Н. Рибака, меморіальна майстерня художника М. Глущенка та інших.

Творчі спілки України постійно дбали про поповнення архіву-музею. Так, у листопаді 1980 р. перший секретар правління спілки письменників України П. А. Загребельний настійно ставив перед урядом України питання про виділення державних асигнувань на придбання художніх полотен і скульптурних творів для меморіального кабінету відомого українського письменника П. Й. Панча[6].

Зважаючи на прохання письменницької організації України, Рада Міністрів своїм розпорядженням від 26 листопада 1980 р. виділила на ці цілі 9550 крб. за рахунок асигну-

вань, що виділялися Головархіву республіки на утримання центральних державних архівів[7].

Поетапно формувався особовий фонд іншого відомого літератора Леоніда Первомайського. В 1968 р. літератор особисто передав на державне зберігання до архіву-музею ряд творчих документів — автографи віршів, балад, нарисів, статей, листів, телеграм.

У 1978 році дочка письменника — Сусанна передала архіву-музею ще низку документів, в числі яких багато перекладів з російської, білоруської, азербайджанської, грузинської, вірменської, латиської, німецької, польської, болгарської, французької, корейської, китайської та інших мов, численні фото. На кінець 80-х років фонд Л. С. Первомайського налічував 807 справ.

У 1978 році за погодженням з родиною письменника, Спілкою письменників України до 70-річчя з дня народження майстра слова відкрито його меморіальний кабінет, в якому зосереджено прижиттєві меблі, бібліотеку письменника, письмове приладдя, особисті речі[8].

Цілком очевидно, що створення архіву-музею літератури і мистецтва не вирішували всіх необхідних завдань популяризації української культури. Тому вже в першій половині 60-х років на порядок денний постало питання про створення загальнореспубліканського музею літератури і мистецтва, який вже на той час існував в Російській Федерації, Білорусії, Вірменії, Грузії, інших союзних республіках. Прагнучи привернути увагу до вирішення цього питання Голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького, О. Т. Гончар та П. А. Загребельний у своєму листі від 2 січня 1966 р. на його ім’я писали: “Збереженню, вивченню та використанню культурної спадщини українського народу завдає непоправної шкоди розпорошеність численних документальних матеріалів з історії української літератури та мистецтва. Ці матеріали розкидані по різних архівах, музеях, бібліотеках, наукових закладах України та поза її межами у союзних республіках, в зарубіжних країнах, а також у приватних осіб. Рукописи літературних творів та інші літературно-мистецькі матеріали, зокрема епістолярія, часто не взяті на облік, не впорядковані, зберігаються в поганих умовах і нерідко гинуть”[9]. Спілка письменників України вважала, що науково-методичне керівництво музеєм повинна взяти Академія наук України, яка б залучила до цієї великої та багатопланової роботи фахівців Секції суспільних наук.

У 1977 р. перший секретар правління Спілки письменників України В. П. Козаченко у своєму листі на ім’я Голови Ради Міністрів О. П. Ляшка пропонував створити республіканський музей літератури за рахунок істотної реорганізації Центрального державного архіву-музею літератури[10]. На думку фахівців, запропонований В. П. Козаченком шлях виявився не ефективним.

На жаль, вирішення справи створення такого музею розтягнулося на довгі роки. Лише на початку 80-х років це питання зрушило з місця. 5 серпня 1981 р. уряд України прийняв постанову про створення Державного музею літератури України в м. Києві.

Рада Міністрів доручила:

- Головному архівному управлінню при Раді Міністрів України передати Міністерству культури республіки з Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва музейні експонати для створення експозиції Державного музею літератури;

- Міністерству культури разом з Академією наук та Спілкою письменників розробити і затвердити тематико-експозиційний план музею[11].

Характерно, що створення Державного музею літератури стало справою честі усієї творчої інтелігенції республіки. Наприклад, член Спілки архітекторів України, доцент архітектури О. П. Силін надіслав до секретаріату Спілки письменників України свої пропозиції про переобладнання приміщення широко відомого колегіуму Галагана для розміщення експозиції зазначеного музейного закладу[12]. Одночасно з цим в областях республіки під керівництвом місцевих письменницьких організацій здійснювався збір матеріалів з історії української літератури.

Робота по створенню Державного музею літератури значною мірою активізувала діяльність по організації літературних музеїв безпосередньо на місцях. В досліджуваний період такі музеї відкрили свої двері в Одесі, Полтаві, Хмельницькому, інших обласних центрах України.

Керівництво творчих спілок намагалося тримати в полі свого зору кожний конкретний прояв ініціатив по створенню експозицій з історії української літератури. Причому в ряді випадків йому доводилося долати серйозний опір з боку місцевих владних структур.

Наприклад, довідавшись про негативну позицію Херсонського обкому КПУ щодо створення літературного музею в м. Херсоні, пов'язаного з іменами М. Коцюбинського, М. Куліша, Ю. Яновського, О. Гончара, О. Вишні, С. Олійника, Я. Баша та багатьох інших, секретар Спілки письменників України Б. І. Олійник в листі до першого секретаря обласного комітету КПУ М. М. Кушнаренка писав: "На жаль, нам стало відомо, що відкриття Літературного музею в м. Херсоні під загрозою, що в цьому приміщенні збираються розташувати щось інше. Цю звістку письменники зустріли, відверто кажучи, з сумом. Невже це рішення остаточне?

Ми просимо Вас, шановний Михайле Михайловичу, посприяти тому, щоб Літературний музей в Херсоні все ж одержав путівку в життя. Це потрібно, на наш погляд, і для Херсонщини, і для всієї радянської української культури. З свого боку обіцяємо докласти зусиль, щоб цей музей працював цікаво і цілеспрямовано"[13].

В іншому випадку, при створенні в лютому 1987 р. літературної експозиції в м. Харкові, перший секретар правління СПУ Ю. М. Мушкетик прагнув заручитися підтримкою з боку першого секретаря Харківського обкому КПУ В. П. Мисниченка, доводив йому необхідність належного відтворення сторінок життя і творчості Григорія Сковороди, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Марка Кропивницького, Василя Еллана-Блакитного, Павла Тичини, Олександра Довженка, Володимира Сосюри, Андрія Головка, всіх українських літераторів, чиїми іменами може по праву пишатися Харківщина[14].

Характерно, що після звернення Ю. М. Мушкетика Харківський обком КПУ і облвиконком взяли роботу по створенню літературного музею під свій жорсткий контроль, знайшли можливість виділення на цю справу необхідних коштів з місцевого бюджету.[15]

Схвально поставився до починання наукової і творчої інтелігенції і голова виконкому Київської міської ради народних депутатів В. А. Згурський, який чимало зробив для соціально-культурного розвитку столиці України. Проаналізувавши звернення відомих діячів української культури, опубліковане в "Літературній Україні",[16] він особисто порушив питання перед Радою Міністрів республіки про організацію комплексу музеїв корифеїв української літератури, театру і музики — Лесі Українки, Миколи Лисенка, Марії Заньковецької, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького на вулицях Саксаганського і Жаданівського[17].

За рішенням Київського міськвиконкому від 28 травня 1986 р. були проведені ремонтно-реставраційні роботи будинків, благоустрій території, здійснено виявлення нових оригінальних експонатів. Вдалося також подолати опір командування Київського військового округу, яке тривалий час заперечувало проти відселення з будинку по вулиці Саксаганського, 93, де останні роки жив і помер М. П. Старицький Залізничного районного військового комісаріату[18].

Підсумувавши перші кроки по створенню унікального музейного комплексу, Рада Міністрів України від 24 липня 1987 р. прийняла постанову, яка передбачала:

"1. Прийняти пропозицію Київського міськвиконкому, погоджену з Міністерством культури УРСР, Держпланом УРСР і Міністерством фінансів УРСР, про створення на базі Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки і Київського меморіального будинку-музею Миколи Лисенка, музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. Експозиції створюваного музею розмістити в будинках по вул. Саксаганського, 93, 95, 97 і вул. Жаданівського, 96-а, в якому проживали ці діячі"[19].

Заради справедливості необхідно відзначити, що громадськістю України в досліджуваний період була проведена певна робота по увічненню пам'яті Л. Українки, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, М. Заньковецької. Засобами музейних експозицій увічнені їх життя та діяльність у Волинській, Полтавській, Кіровоградській областях.

У листопаді 1970 року з пропозицією утворити музей Л. Українки в м. Ялті по вулиці Літкенса звернувся до Кримського обкому партії та облвиконкому Ювілейний комітет по відзначенню 100-річчя з дня народження видатної української поетеси.

Аргументуючи свою позицію, він відзначав: "Справді, з метою увічнення пам'яті геніальної дочки нашого народу, добре було б назвати її ім'ям одну з вулиць Ялти, а в будинку, де вона жила, відкрити літературний музей, у якому експонувалися б матеріали про перебування в Криму Лесі Українки та інших видатних діячів української культури... Користуючись нагодою, варто було б поставити в

Ялті бодай погруддя Лесі Українки, або ж паркову скульптуру"[20].

Одночасно з цим, Ювілейний комітет висловив вдячність меру італійського міста Генуї за рішення про встановлення меморіальної дошки Л. Українці в Сан-Ремо[21].

Оригінальна експозиція при допомозі Спілки письменників та Спілки художників України була розгорнута також у музеї авторки "Лісової пісні" в м. Сурамі (Грузія)[22].

Дещо драматичніше виглядає історія з меморіальним будинком-музеєм талановитої майстрині української сцени народної артистки України Марії Костянтинівни Заньковецької у Києві.

У жовтні 1979 р. в ході будівництва житлових будинків Управління справами ЦК КПУ по вулиці Червоноармійській будинок було знесено. Владні структури не звернули уваги на широкі протести театральної громадськості країни, особисті звернення народних артистів СРСР М. Царьова, О. Гоголєвої, І. Глинського, І. Козловського, Є. Матвєєва, М. Рейзена, Л. Утьосова, думку секретаря СПУ П. А. Загребельного. Не допоміг також лист-протест голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури академіка АН УРСР П. Т. Тронька від 15 січня 1980 р. на ім'я першого секретаря Київського міськкому КПУ Ю. Н.Єльченка[23]. Пізніше будинок М. К. Заньковецької було відновлено, однак він вже мало чим нагадував про перебування тут талановитої актриси.

Доцільно відзначити, що все ж в більшості випадків принципова позиція творчої інтелігенції дозволяла зберегти і музеєфікувати унікальні меморіальні об'єкти, донести їх у первозданному вигляді до сучасників і нащадків. Характерним у цьому відношенні є подвижницька діяльність багатьох відомих діячів науки і культури, краєзнавців-аматорів по створенню музею основоположника української літератури Івана Петровича Котляревського.

Причому, що справа з відтворення безцінної пам'ятки в м. Полтаві, нерідко входила в конфлікт з відомчими інтересами. Так на початку 60-х рр. інтелігенція старовинного українського міста була відверто стривожена планом місцевого архітектора Л. С. Вайнгорта здійснити забудову історичної території, спорудити на цьому місці міський фунікулер.

Наскільки далеко зайшла справа, довідуємося з листа голови правління СПУ О. Т. Гончара та голови Ювілейної комісії по вшануванню 125-річчя з дня смерті І. П. Котляревського, письменника П. М. Воронька від 2 листопада 1963 р. на ім'я першого секретаря Полтавського обкому КПУ Я. П. Погребняка.

В ньому, зокрема, говорилося: "Нам стало відомо, що головний архітектор м. Полтави т. Вайнгорт Л. С. заборонив учням 27-ї полтавської школи, яка шефствує над могилою класика української літератури І. П. Котляревського, висаджувати навколо могили поета-ювіляра кущі садовини та квіти в зв'язку з тим, що архітектори міста планують в районі могили Котляревського нові спорудження і вважають, що могила І. П. Котляревського взагалі тепер "не на місці".

Біля історичного будинку, в якому народився, прожив велике творче життя і помер автор "Наталки Полтавки", "Енеїди" та "Москаля-чарівника", головний архітектор Полтави проектує спорудження міського фунікулеру. Отже, будинкові великого поета загрожує знесення. Як перший крок до цього, за ініціативою т. Вайнгорта вночі таємно було знято дві меморіальні дошки, урочисто встановлені всеукраїнською громадськістю, а також вживаються заходи, щоб довести, що цей будинок ніякого відношення до творчого життя І. П. Котляревського не має, грубо обминаючи та ігноруючи той історичний факт, що Т. Г. Шевченко 1845 року змалював цей будинок і описав його в своїй повісті "Близнецы"[24].

За долею будинку І. П. Котляревського голова правління СПУ О. Т. Гончар пильно стежив і надалі. Так, 8 квітня 1966 року він звертався до заступника Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронька з проханням особисто простежити за станом збереження і відновлення меморіального об'єкту, створенням в ньому повноцінного літературного музею[25].

Великий патріот української культури повністю поділяв тривогу письменників і краєзнавців Петра Ротача з Полтави та Дмитра Косарика з Києва, які вважали неприпустимим спорудження великого ресторану поблизу меморіального об'єкту[26].

Таким чином, зусилля громадськості, творчої інтелігенції дали свої позитивні результати. Попередні плани реконструкції історичної території були повністю і безповоротно відхилені. Більше того, в 1966 році краєзнавці Полтавщини виступили з ініціативою повного відтворення садиби І. П. Котляревського, а також спорудження в центральному місцевому парку скульптурної групи Наталки і Петра[27].

Важливо, що для відновлення садиби Котляревського в її первісному вигляді були наявні певні необхідні матеріали. І, в першу чергу, відомий малюнок Т. Г. Шевченка "Будинок І. П. Котляревського в Полтаві", виконаний в серпні 1845 р. Саме він ліг в основу сучасних проектів реставрацій.

Кошти в розмірі 65 тисяч крб. виділило на ці цілі Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. Воно ж забезпечило спорудження тут пам'ятного знака з характерним написом: "З цієї садиби на весь світ пролунав голос першого класика нової української літератури І. П. Котляревського. 1769–1838 рр."[28].

Важливою громадською справою стало створення на території України музеїв Івану Франку.

Створення переважної більшості музеїв І. Франка припало на період 50–80-х рр. В 1953 році було відкрито музей Великого Каменяра в простій гуцульській хаті різьбляра Василя Якиб'юка в с. Криворівні Івано-Франківської області, в якій впродовж літніх місяців 1900–1904 рр., 1906–1907 рр., 1909–1914 рр. відпочивав І. Франко, бували М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Хоткевич, В. Гнатюк, І. Труш, та інші. В одній з кімнат музею було відтворено інтер'єр початку століття, представлені численні фотографії, копії архівних документів тощо[29].

Музей у Криворівні в 1950 — 1980-х рр. став місцем постійних зустрічей, взаємообміну творчими планами українських письменників, митців, театральних діячів. Так, відвідавши музей у 1965 році, Олесь Гончар записав такі слова: "Зачаровані Криворівнею, вітаємо цю землю, цю красу Карпат, що мовби зберегла на собі погляд кращих синів і дочок нашого народу"[30].

В квітні 1980 р. Спілка письменників України виступила з пропозицією про відтворення садиби письменника в с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської області. Літераторів підтримало Міністерство культури республіки, а сам міністр С. Д. Безклубенко у своєму листі до Ради Міністрів України від 11 квітня 1980 р. писав: "Міністерство культури УРСР, розглянувши за Вашим дорученням пропозицію Львівського облвиконкому про відтворення в селі, де народився І. Я. Франко, садиби-музею письменника як філіалу Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка, доповідає: В даний час в цьому селі працює музей І. Я. Франка на правах філіалу Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. Міністерство культури УРСР підтримує пропозицію Львівського облвиконкому про відтворення садиби-музею І. Я. Франка до 125-річчя з дня його народження як складової частини експозиції існуючого музею в с. Івана Франка."[31]

23 квітня 1980 р. ідею відновлення меморіального комплексу підтримав уряд України, після чого Львівський облвиконком виділив 39,7 тисяч крб. на проведення ремонтно-реставраційних робіт[32].

В 1981 році при музеї Великого Каменяра був відкритий художній меморіальний комплекс "Стежка Івана Франка". На ній впродовж 1700 метрів встановлено 20 групових і одиночних скульптур із зображенням рідних і близьких поета, героїв його літературних творів. Серед них: "Зустріч з лісом", "Батько", "Мати", "Кохана", "Дзвін", "Прометей", "Каменярі", "Мойсей", "Захар Беркут", "Вічний революціонер" та інші.

Художнє оформлення "Стежки Івана Франка" здійснили на громадських засадах студенти і викладачі Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва[33].

У першій половині 80-х рр. творчі спілки письменників і художників, Українське товариство охорони пам'яток історії і культури, Український фонд культури, науковці-франкознавці в листах до органів виконавчої влади, статтях у періодичній пресі (газети "Літературна Україна", "Зоря Прикарпаття") порушували питання про необхідність створення музею Івана Франка в передмісті Калуша Івано-Франківської області (в минулому с. Підгірці).

Меморіальний будинок в цій місцевості мав свою історію. У 1903 р. брати Іван та Онуфрій Яковичі Франки продали батьківську спадщину в с. Нагуєвичах і спільно купили садибу в с. Підгірцях. Це село в житті і творчості письменника без перебільшення зайняло вагоме місце і стало його другою батьківщиною.

Пропонуючи створити меморіальний музей, Ю. Мушкетик, Д. Павличко нагадували, що збереглося чимало необхідних для музею меморіальних речей, якими користувався Каменяр.[34]

Доречно відзначити, що в поповненні музеїв великого українського письменника взяла найактивнішу участь його дочка — громадянка Канади Ганна Ключко-Франко.

Під час перебування у Львові в липні 1967 р. вона передала літературно-меморіальному музеєві письменника ряд цінних матеріалів і документів. Серед них — автограф відомого вірша поета “Блаженний муж, що йде на суд неправих”, дві строфи з вірша Т. Г. Шевченка, переписані рукою Івана Франка, три його листи, адресовані дочці. Ганна Іванівна передала музеєві також сімейну реліквію — українську сорочку, вишиту поетесою Христиною Алчевською і подаровану письменникові у 1913 році[35].

Високу оцінку патріотичному вчинку Г. І. Ключко-Франко дав заступник Голови Ради Міністрів України П. Т. Тронько під час зустрічі з нею 26 липня 1967 р.

У досліджуваний період здійснювався також комплекс заходів по увічненню пам’яті інших славних імен в історії української літератури. У 1957 році, за рішенням Київської обласної ради, були здійснені перші кроки на шляху до створення музею відомої української письменниці Марко Вовчок (М. О. Вілінської)[36].

На жаль, вони розтягнулися на 25 років. Лише в травні 1983 р. за наполяганням Ювілейного комітету, Українського товариства охорони пам’яток історії та культури Київський облвиконком прийняв рішення про створення музею Марко Вовчок в м. Богуславі, де в задовільному стані зберігся будинок, в якому проживала письменниця[37].

Безкомпромісність ряду наукових організацій, творчих спілок дала свій позитивний результат і в справі спорудження літературно-меморіального музею І. С. Нечуя-Левицького в містечку Стеблів Черкаської області. Постанову про його створення Рада Міністрів ухвалила 9 жовтня 1968 р.[38]

Гіршою була ситуація з музеєм відомого українського письменника і перекладача В. І. Самійленка, творчість якого високо цінували І. Франко, Л. Українка, П. Тичина, М. Рильський, О. Вишня. Людина виняткового таланту, він залишив велику поетичну спадщину: сатиричні твори українською та російською мовами, ліричні поезії, переклади Гомера, Данте, Байрона, Пушкіна, Лермонтова, Беранже, Барб’є та інших. Численні звернення громадських організацій, окремих знавців та любителів української літератури 60–80-х рр. так і залишилися без відповіді[39].

Порушуючи питання щодо розширення мережі літературно-меморіальних музеїв, творчі спілки, громадські організації наголошували на необхідності увічнення пам’яті тих письменників, які увійшли в літературу на початку 1930-х років. Так, в березні 1965 р. голова правління СПУ О. Т. Гончар та відповідальний секретар Спілки П. А. Загребельний переконували заступника Голови Ради Міністрів П. Т. Тронька в доцільності і своєчасності організації музею М. Рильського в Голосієво у Києві. “...Музей М. Т. Рильського, — доводили вони, — став би центром культурно-освітньої роботи у парку. Це також якоюсь мірою сприяло б справі збирання та збереження (до відкриття Республіканського літературного музею) матеріалів померлих видатних наших письменників — сучасників М. Рильського. Рішення про створення музею М. Рильського було б доцільно приурочити до 70-річчя поета — 19 березня 1965 р.”[40]

Позитивно було вирішено також питання про відкриття музею письменника А. Головка в містечку Козельщина Полтавської області.[41] Як наступний крок літературна громадськість розглядала можливість будівництва тут бібліотеки-музею А. Головка[42].

Спілкою письменників України, разом з Міністерством культури республіки, розглядалися різні варіанти організації музею талановитого українського поета А. Малишка. Пропонувалося створити його або на квартирі письменника по вулиці Леніна, 63,[43] або на дачі Андрія Самійловича в Кончі-Озерній, до чого схилялася його вдова, письменниця Любов Забашта[44]. Після продуктивних дискусій перемогла врешті-решт остання точка зору.

У 1987 році Товариство книголюбів України взяло найактивнішу участь у відтворенні садиб відомих українських письменників: лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка Григорія Тютюнника і лауреата премії імені Лесі Українки Григора Тютюнника. За домовленістю з секретаріатом правління СПУ, Товариство взяло на себе виділення коштів на впорядкування садиби, встановлення тут пам’ятного знаку[45].

Реальний вклад внесла громадськість України у створення музеїв відомих українських живописців, скульпторів. У 1958 році Радою Міністрів України було прийнято рішення про створення музею видатного майстра українського живопису Григорія Світлицького. На жаль, після цього ще тривалий час, в силу побутових причин, музейний заклад так і не зміг відкрити своїх дверей перед відвідувачами.

Лише після публікації у "Вечірньому Києві" звернення народних художників СРСР В. Касіяна, А. Петрицького, народного артиста СРСР Л. Ревуцького, заслужених діячів мистецтв України М. Глущенка, В. Задорожнього, Б. Лятошинського, В. Пузиркова, Г. Таранова та інших, справа з музеєм наблизилась до свого логічного завершення[46].

У досліджуваний період вдалося розгорнути експозицію в меморіальній квартирі академіка живопису, лауреата Державної премії СРСР, неперевершеного баталіста М. Самокиша. Перші спроби створення згаданого музею були здійснені Спілкою художників України ще в 1948 році. Як довідуємося з протоколу засідання її правління 12 лютого 1948 р. була підтримана пропозиція В. І. Касіяна звернутися до Харківської міськради з проханням музеєфікації квартири і призначення завідуючим новоутвореного музейного закладу вдови художника М. Г. Самокиш[47].

Спілка художників України активно займалася також комплектацією експонатами провідних художніх музеїв республіки. Зокрема, в тісному контакті з СХУ працював директор Феодосійської картинної галереї М. С. Барсанов, який комплектував музей мариністичними творами сучасних українських живописців[48].

У грудні 1968 р. полотнами народного художника України М. Глущенка зацікавився Донецький художній музей[49]. Двома роками пізніше допомогти сформувати оригінальну колекцію живописних і графічних творів просив Лисичанський краєзнавчий музей[50]. Подібні приклади були не поодинокими.

Не залишалися поза увагою творчих спілок, громадських організацій і питання створення музейних експозицій на честь відомих діячів російської культури, чиє життя і творчість нерозривно пов'язувалось з Україною.

Деякі складнощі супроводжували створення в другій половині 60-х років меморіальних музеїв російського письменника О. Гріна в м. Феодосії та Старому Криму, для яких було зібрано близько 700 оригінальних експонатів. При посередництві Спілки письменників України і, в першу чергу, П. А. Загребельного, конфлікт між родиною письменника і місцевими владними структурами було подолано, і в 1968 р. музеї відкрили свої експозиції для огляду[51].

Спілка письменників України, Спілка художників України значною мірою сприяли розбудові в м. Ялті меморіального будинку-музею російських письменників К. Треньова і П. Павленка, створеного у 1973 р. Експозиція згаданого музею розкриває не лише життєвий і творчий шлях цих майстрів слова, а й яскраво демонструє сторінки історії російської літератури, пов'язані з Кримом[52].

Цілком очевидно, що завдяки зусиллям творчих спілок, громадських організацій, втручанню окремих діячів науки і культури, мережа меморіальних, літературно-меморіальних, художніх музеїв поповнилась новими культурно-освітніми закладами. Станом на 1 грудня 1989 р. вона налічувала 138 таких музеїв.

Було б невірним вважати, що творча інтелігенція, чисельний краєзнавчий актив, опікувалися лише художніми, літературними, літературно-меморіальними та меморіальними музеями. В силу своїх можливостей, вони прагнули впливати на всю музейну політику. Так, довідавшись з "Літературної України" про ненормальні умови зберігання експонатів в Дніпропетровському краєзнавчому музеї, голова Спілки письменників О. Гончар звернувся до першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченка, просив забезпечити необхідні умови для роботи згаданого культурного закладу[53].

В іншому випадку секретарі Спілки письменників України В. Коротич та В. Козаченко у своєму листі від 26 жовтня 1967 р. намагалися переконати першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста в необхідності музеєфікації садиби колишніх Київського братства та Київської академії, пов'язаних з іменами П. Сагайдачного, Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, М. Смотрицького, І. Гізеля та інших. Тут, на їх думку, доцільно було б відкрити філіал Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника[54].

У 1969 р. з цього ж питання звертався до Голови Ради Міністрів України О. Т. Гончар[55].

Чернігівські краєзнавці, почесні члени Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, член-кореспондент Академії архітектури А. Карнабед та активіст Товариства Ф. Блоха підготували в 1981 р. доповідну записку про шляхи музеєфікації і використання будинку Д. А. Лизогуба по вул. Східночеській у Чернігові,[56] унікального палацово-паркового комплексу в с. Сокиринці Срібнянського району Чернігівської області,[57] Антонійових печер,[58] будинку лікарів Полторацьких[59].

Ставилися прихильниками музейної справи й інші важливі питання. Серйозну стур-

бованість викликало в широких колах української інтелігенції висвітлення історії української культури в музеях Криму. Добре відома серед українських дисидентів Оксана Мешко, відвідавши у 1968 р. Ялту, запитувала: "Чому в музеях цього курортного міста можна знайти лише скупі згадки про українських письменників — Л. Українку, С. Руданського, які провели чималий відрізок життя тут?"[60]

Звичайно, далеко не всі починання інтелігенції знаходили свою реалізацію. Разом з тим, вони привертали до проблем музейництва широку громадську думку, підштовхували партійно-державне керівництво республіки, місцеві органи влади до розв'язання питань увічнення славних історико-культурних традицій, їх популяризації засобами музейництва.

Таким чином, викладені матеріали дозволяють зробити певні висновки:

- на кінець 80-х рр. в Україні мережа меморіальних, літературно-меморіальних, художніх музеїв поповнилась новими культурно-освітніми закладами;

- в досліджуваний період вищим політичним керівництвом та урядом республіки було прийнято ряд рішень щодо музейної справи, які, незважаючи на свою суперечливість і неоднозначність, позитивно вплинули на стан українського музейництва;

- важливу роль в становленні українського музейництва відіграла творча інтелігенція, громадські організації і об'єднання, які послідовно ставили перед вищим політичним керівництвом, урядом України, місцевими партійними та радянськими органами питання музеєфікації окремих історико-культурних об'єктів, створення нових музейних експозицій, істотного поліпшення всіх основних напрямків роботи музеїв;

- в умовах панування тоталітарної системи, розширення процесу русифікації, діяльність музеїв залишалася одним з небагатьох чинників, які сприяли збереженню національної самосвідомості, пробуджували у населення інтерес до власної історії та культури.

Джерела та література

1. Тронько П. Т., Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи // Краєзнавство. — 2006. — № 1–4. — С. 7.
2. Маньковська Р. В. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 17. — Київ; Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 10.
3. Нове у музеях України. — К.,1963. — 53 с.; З досвіду роботи музеїв УРСР. — К.: Держполітвидав, 1959. — Вип. 1. — 83 с.; З досвіду роботи музеїв УРСР. — К.: Держполітвидав, 1961. — Вип.2. — 147 с.; Мезенцева Г. Г. Музеї України. — К.: Из-во Киев. ун-та, 1959. — 179 с.; Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. — К.: Вища школа, 1980. — 120 с.; Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. — К.: Наукова думка, 1992. — 176 с.; Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. — К.: Рідний край, 1994. — 107 с.; Буланий І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України: історія, досвід проблеми. — К.: Мистецтво, 1979. — 179 с.; О. В. Савчук Наукова, творча інтелігенція України і становлення системи пам'яткоохоронної роботи у 60х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 3. — К.; Рідний край. 1998. — С. 38–51; Крук О. І. Шляхи формування мережі державних музеїв України (1960-ті — 1980-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 10. — К.: Рідний край. — 2000. — С. 392–400.; Піскова Е. М., Федорова Л. Д. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 17. — Київ; Донецьк: Рідний край. 2001. — С. 3–9.; Маньковська Р. В. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип.17. — Київ; Донецьк: Рідний край. 2001. — С. 9–15; Бесєдіна Н. В. Науково-дослідницька діяльність музейних закладів Полтавщини у другій половині 50-х — 80-х роках XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 27. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 30–46.; Маньковська Р. В. Сучасний музей в соціокультурній динаміці. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 33. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 106–118.

4. Центральний державний архів — музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 607. — Арк.6.
5. Там само. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 1286. — Арк.87–95.
6. Там само. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1081. — Арк.58.
7. Там само. — Арк. 56.
8. Там само. — Спр. 1180. — Арк.144.
9. Там само. — Спр. 649. — Арк.1.
10. Там само. — Спр. 1005. — Арк.186–188.
11. Там само. — Спр. 1107. — Арк.13.
12. Там само. — Спр. 1187. — Арк.31–33.
13. Там само. — Спр. 1308. — Арк.87.
14. Там само. — Спр. 1307. — Арк.47–48.
15. Там само. — Арк.101.
16. Створимо музейний комплекс видатних діячів культури // Літературна Україна. — 1986. — 22 травня.
17. ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1262. — Арк.72–73.
18. Там само. — Спр. 1307. — Арк. 96–97.
19. Там само. — Спр. 1302. — Арк. 20.
20. Там само. — Спр. 800. — Арк. 13.
21. Там само. — Спр. 890. — Арк. 2.
22. Там само. — Спр. 530. — Арк. 64.
23. Там само. — Спр. 1177. — Арк. 48–49.
24. Там само. — Спр. 549. — Арк. 65.
25. Там само. — Спр. 649. — Арк. 52.
26. Там само. — Спр. 754. — Арк. 8–9.
27. Там само. — Спр. 1285. — Арк. 99–100.
28. Гладиш К. В. Свідки життя великого ювіляра // Пам'ятники України. — 1969. — № 1–2. — С.37.
29. Дзурак М. І. Меморіальні місця Івана Франка на Гуцульщині // Іван Франко і світова культура. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 510.
30. Там само. — С. 512.
31. ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1081. — Арк. 5.
32. Там само. — Арк. 4, 8–9.
33. Бадяк В. Отча стежина // Пам'ятники України. — 1986. — № 3 — С. 12.
34. ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1307. — Арк. 98–99.
35. З любов'ю до України. — К.: Рідний край, 1995. — С. 119–120.
36. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 4791. — Оп. 2. — Спр. 262. — Арк. 6.
37. ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 1176. — Арк. 58–59.
38. Там само. — Спр. 722. — Арк. 1.
39. Там само. — Спр. 715. — Арк. 42–43.
40. Там само. — Спр. 607. — Арк. 7.
41. Там само. — Спр. 1281. — Арк. 89.
42. Там само. — Спр. 1304. — Арк. 7–8.
43. Там само. — Спр. 1180. — Арк. 160.
44. Там само. — Спр. 787. — Арк. 22.
45. Там само. — Спр. 1307. — Арк. 114.
46. Там само. — Спр. 967. — Арк. 1–4.
47. Там само. — Спр. 80. — Арк.5–6.
48. Там само. — Спр. 1054. — Арк.15–16.
49. Там само. — Спр. 1491. — Арк.61.
50. Там само. — Ф. 581. — Оп. 1.- Спр. 1564. — Арк.211.
51. Там само. — Ф. 590. — Оп. 1.- Спр. 725. — Арк.33–35.
52. Там само. — Спр. 722. — Арк. 3–5.
53. Там само. — Спр. 607. — Арк. 44.
54. Там само. — Спр. 868. — Арк. 184.
55. Там само. — Спр. 748. — Арк. 188.
56. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р. — 8852. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 131.
57. Там само. — Спр. 91. — Арк. 45.
58. Мусієнко Р. Переговори по колу // Деснянська правда. — 1988. — 27 січня.
59. Карнабед А. Про лікарів Полторацьких // Чернігівські відомості. — 1994. — 13 травня.
60. ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Спр. 765. — Арк.20.

Aleksander Kroock

The Participation of the Community in the Museum Forming of 1960–1980s

The author of the present article studies the part of Ukrainian intelligentsia, public organizations and unions in the development of Ukrainian museum activity of 1960-s — 1980-s. He puts forward an idea that under the circumstances of totalitarian system domination the expansion of the process of Russification, the museums activities remained one of the not numerous factors that contributed to the reservation of the national self-consciousness, woke up among the people the interest to own history and culture.

Key words: *creative union, public organization, literary museum, picture-gallery, literary-memorial museum, memorial, national self-consciousness, culture.*

УДК 069 (091)

Руслана Маньковська (м. Київ)

НАРОДНЕ МУЗЕЙНИЦТВО В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ІСТОРІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті висвітлюється проблема громадських музеїв в Україні, їх історія розвитку на різних історичних етапах, тенденції сучасного стану народного музейництва, його вплив на формування духовних підвалин суспільства. Через діяльність конкретних музейних осередків проводиться думка, що громадський музей — це невід'ємна складова громадянського суспільства та дієвий засіб впливу на його розбудову.

Ключові слова: *музейництво, духовність, громадянське суспільство, культура, народне музейництво, музеї на громадських засадах, історико—культурна спадщина, охорона пам'яток.*

Останнім часом широкого обговорення серед науковців, державних діячів, політиків набула проблема формування громадянського суспільства в Україні. Ми стаємо свідками пожвавлення процесів структуризації громадськості, появи нових форм і методів її діяльності, відновлення роботи громадських товариств, об'єднань, осередків. Згуртування певної частини суспільства за політичними, світоглядними, культурними та іншими уподобаннями і дієве відстоювання ними своїх позицій, яскраво свідчить про позитивні зрушення в українській громаді. Не заглиблюючись в характеристику умов, стану, тенденцій розвитку громадянського суспільства, виділимо одну із його складових — осередки, які об'єднують подвижників збереження національної історико-культурної спадщини — громадські музеї. Зупинимось на їх місії в сучасному житті країни по відродженні історичної пам'яті народу, духовності, формуванні національної свідомості без яких не можлива розбудова демократичного суспільства.

Проблеми громадських закладів: їх виникнення, шляхи розвитку, постійно привертають увагу науковців і громадськості. Традиція виникнення громадських музеїв відноситься до XIX — XX ст. Зазначимо, що серед країн Східної Європи саме в Україні з'явився перший громадський музей.[1] Їх створення у навчальних закладах, наукових, просвітницьких товариствах знайшли висвітлення на початку XX ст. у працях Гусєва А. Н., Хітькова М. А., Дорофеєва М. К., Романова Н. І., Зеленка А. У., Миколюка А. та ін.[2] Значний розмах громадське музейництво отримало в 1920 — 30-х рр. у зв'язку з підйомом краєзнавчого руху. Але "бумом" появи громадських музеїв стала друга половина 1950 — 80-х рр. Вони створювались при органах культури, школах, на виробництві. З'являється широке коло публікацій про мережу осередків на теренах всього радянського простору,[3] методичні рекомендації, посібники про поширення досвіду по організації таких музеїв[4]. Наприкінці 1980 — поч. 1990-х рр. зміни в суспільно-політичному житті країни суттєво вплинули на стан громадських музеїв, зокрема звузилась їх мережа, змінилися профілі. Їх проблеми продовжують хвилювати лише окремі громадські організації, науковців, музейників, які постійно підіймають ці питання на Всеукраїнських, регіональних конференціях, круглих столах, в місцевій пресі[5]. Так, Всеукраїнська спілка краєзнавців на чолі з академіком НАН України П. Т. Троньком систематично зверталася до питання народного музейництва на VIII, IX, X, XI Всеукраїнських краєзнавчих конференціях[6]. Проте, відсутність достатньої уваги державних структур, аналізу сучасної мережі громадських осередків, напрями в їх розвитку, узагальнюючих досліджень їх ролі в суспільстві гальмують реалізацію просвітницького, культурознавчого, виховного, пам'яткоохоронного потенціалів цих закладів.

Привернути увагу державних, місцевих установ, активізувати громадськість щодо підтримки провінційних музеїв, завдання кожного громадянина. В статті зроблена спроба визначити сучасний стан і тенденції розвитку громадських музеїв в Україні, їх місце в духовному оновленні суспільства.

Громадські музеї створюються за ініціативою громадськості, діють на громадських засадах, актив обирає раду музею, директора, охоронця фондів та ін. Працюють вони під на-

уково-методичним керівництвом державних музеїв. До їхніх функцій входять збереження та популяризація пам'яток природи, історії, культури, виховання бережливого ставлення до них. Вони є важливою складовою музейної мережі, джерелом поповнення Музейного фонду України, але практично не включені до нього. Щодо їх класифікації, яка визначається складом музейного зібрання, принципами комплектування музейних фондів, тематикою експозиційної роботи і науково-просвітницькою діяльністю, то незалежно від профілю музею (природничі, історичні, художні, етнографічні тощо) найчастіше вони носять краєзнавчий характер.[7] Фонди складають матеріали, зібрані в краї, вони можуть розходитися з концепцією музею, що пояснюється об'єктивною складністю показу окремих періодів історії, неможливістю здійснити археологічні розкопки, відсутністю необхідних оригінальних експонатів, браком професійних знань тощо.

Народне музейне будівництво отримало новий поштовх з 1950-х рр., коли в Україні нараховувалось понад 30 музеїв на громадських засадах[8]. У наказі міністра культури УРСР від 5 квітня 1957 р. зазначалось про підтримку державними музеями громадських закладів. На початку 1960-х рр. їх вже діяло понад 400 осередків.[9] Вперше починають проводитись семінари, науково-практичні конференції, курси по підготовці громадських екскурсоводів, стажування на базі державних музеїв. В 1963 — 1965 рр. відбулося три Всесоюзні наради, присвячені проблемам покращення роботи громадських музеїв, дві з них пройшли в Україні — Харкові і Павлограді. 15 лютого 1965 р. міністерство культури СРСР затвердило положення про Музейний фонд СРСР, згідно з яким до нього вводились громадські музейні збірки. В середині 1960-х рр. пройшла перша паспортизація народних музеїв. В 1971 р. музейна мережа складалась з 2278 громадських музеїв[10]. Поступово розвиваючись, деякі з них змінювали свій статус. Так, в 1975 р. 37 народних музеїв було переведено у філіали державних, а 226 музеїв на громадських засадах — у народні.[11] 25 вересня 1978 р. міністерство культури УРСР затвердило "Типове положення про музеї на громадських засадах", визначивши їх статус та основні види діяльності. Кращим музеям присвоювалось звання "народний музей". Зокрема зазначалось, що громадський музей є культурно-просвітницький заклад, який цілеспрямовано збирає, зберігає та експонує предмети матеріальної та духовної культури, які представляють наукову, художню та іншу цінність. Вони можуть бути різних профілей, реєструються в місцевих органах культури[12].

Музеї ділились на три групи: 1) музеї, що працюють під керівництвом органів культури (районні, міські, сільські); 2) музеї колективів підприємств, закладів, колгоспів, вищих і середніх навчальних закладів; 3) шкільні музеї, діяльність яких регламентувалась спеціальним "Положенням про шкільні музеї", затвердженим постановою секретаріату ЦК ВЛКСМ колегії міністерства культури СРСР від 19 серпня 1974 року.

Слід врахувати, що в різні історичні періоди функції шкільних музеїв змінювались. Спочатку, в XIX ст. вони розвивались як засоби підвищення ефективності навчання, ілюстрували зміст навчальних предметів, в 1920-х рр. — як засоби розвитку школярів, в 1960 — 1980-х рр. перевага віддавалась виховним функціям.

На початок 1984 р. в Україні діяло 6858 громадських музеїв, в яких працювало понад 200 тис. осіб, крім того, в 11 п'ятирічці планувалось відкрити 4,5 тис. нових громадських музеїв[13]. Директиви партійного керівництва про повсюдне створення музеїв привели до їх формалізації, експозиції відзначались одноманітністю, схематизмом, з'являються осередки, які майже не мали оригінальних матеріалів. Поширення набувають музеї ленінські, бойової і трудової слави комсомолу, історії підприємств, меморіальні тощо.

Наприкінці 1980 — поч. 1990-х рр. розпочався новий етап в житті громадських музеїв. Їхнє існування все більше починає залежати від місцевої влади, значна кількість осередків закриваються, особливо революційної, піонерської, комсомольської, бойової та трудової слави, ленінські, меморіальні музеї, присвячені відомим діячам компартії держави. Їх приміщення здаються в оренду тощо, а експонати, що дбайливо збирались ентузіастами, розпорошувались, нищились. Так, в м. Овручі з 1969 р. діяв музей краєзнавчого профілю, в шести залах представлялась історія містечка з найдавніших часів до сучасності. Проте, в середині 1990-х рр. місцева влада передала експонати до міського архіву (фонд музею інв. № 607301–15В), а приміщення під оренду підприємцям.

В Києві із 64 музеїв історії підприємств на 2001 р. діяло 36. Закрились музеї заводів

“Червоний екскаватор”, “АК Росток”, суднобудівного, мотозаводу, телефонної техніки та ін. Разом з тим, з’явились оригінальні музейні осередки “Київводоканалу” (1990), “Київелектротранспорту” (1992), поштового зв’язку при Київському головпоштамті (1995), Національного економічного університету (1996), Українського державного університету харчових технологій (1998), Інституту фізики НАН України (1999), відновив свою роботу музей ВО “Завод Арсенал” (2002)[14].

Музеї історії підприємств і установ проводять корисну роботу по збереженню і популяризації пам’яток науково-технічному прогресу. Так, діюча модель робота-автомата із музею Інституту надтвердих матеріалів ім. В. М. Бакуля НАН України, демонструє, як в його спеціальній камері під високим тиском за кілька хвилин відбувається перетворення графіту в штучний алмаз. Відвідувачі знайомляться з технологічними процесами виготовлення продукції.

Завдяки самовідданості місцевих краєзнавців вдалося не тільки зберегти сотні тисяч оригінальних документів, рухомих пам’яток історії та культури, але відкрити і відродити чимало громадських музеїв. Нині в Україні налічується майже 6 тис. громадських музеїв[15]. Приміром, у Хмельницькій області на 1 січня 1999 р. налічувалося 203 недержавні музеї, фондові колекції яких складали понад 147 тис. од. зб. В Донецькій області з 248 діючих громадських музеїв 34 присвоєно звання “народний”[16].

В 2005 р. в Чернівецькій області постали громадські музеї у Сокирянській школі № 1, Хотинській школі № 5, музей “Гончарство Буковини” в с. Коболчин Сокирянського району, музей археології району в с. Стрілецький Кут Кіцманського району. Подвижницьку працю директорів Ф. Том’юк (музейно-етнографічний комплекс Гуцульщина, с. Підзахаричі) та В. Вакули (с. Бернове Кельменецького району) високо оцінив Міжнародний фонд “Україна 3000” під патронатом К. Ющенко, відзначивши їх стипендіями фонду. Плідну роботу проводять також директори громадських музеїв області І. Топало (с. Старий Вовчинець Глибоцького району), Б. Придиткевич (с. Подвірне Новоселицького району), О. Бойко (с. Колінківці Хотинського району), В. Ластюк (с. Погорилівка Заставнівського району) та ін. Методичну допомогу громадським музеям області надає Чернівецький обласний краєзнавчий музей (директор О. Затуловська). В періодичному виданні музею “Музейний щорічник” започаткована спеціальна рубрика, яка вміщує методичні рекомендації щодо створення і діяльності громадських музеїв, висвітлює досвід роботи народних музеїв[17].

На Київщині з’явився цілий ряд музеїв: в с. Аркаїївка Згурівського району (1990), м. Калиті (1992), Рокитному (1996), с. Старобезрадичі (1997), м. Українка Обухівського району (2001); на Черкащині: в с. Дзензелівка Маньківського району (1992), м. Маньківка (1999); у Вінницькій області: с. Ковалівка Немирівського району (1992), м. Оратів (1993); також в селищі Семенівна Полтавської області (1995), м. Олевськ Житомирської області (1996) та ін.

Отже, в мережі громадських музеїв відбулися якісні зміни. Нові історичні реалії, бурхливий розвиток краєзнавства спричинили після звуження музейної мережі помітне пожвавлення у розбудові громадського музейництва.

Слід звернути увагу на профілі новостворених музеїв, які відрізняються оригінальністю тематики і експонатури. З’являються музеї, які раніше не могли існувати за ідеологічними принципами, наприклад, музей Степана Бандери у с. Старий Угринів Івано-Франківської області. Поширення набувають краєзнавчі, етнографічні осередки в селах, невеличких містечках. Так, зусиллями краєзнавця Г. Дудника в 1994 р. відкрито музей історії села Дзензелівка Маньківського району Черкаської області. Мешканці села зносили до музею скрині, глиняний посуд, домотканий одяг, рушники, жіночі прикраси тощо. В одному із залів розгорнуто експозицію “Історія хліба”, де розміщено справжню піч, жорна, дерев’яні діжі тощо. Представлені тут і спогади старожилів села про голодомор в 1933 р., репресії 1930-х рр.[18] Односельці дбайливо зберігають історію своєї малої батьківщини.

В селищі Рокитне Київської області музей відкрито в 1996 р. за ініціативи краєзнавиці О.Євтушенко. З 1986 р. тут діяла кімната-музей Героя Радянського Союзу О. О. Шевченка, нині осередок розширили до п’яти залів, поповнили етнографічними колекціями. Вміщено матеріали присвячені видатному українському кобзареві О. А. Маркевичу, який народився в с. Троїцьке (нині Довгалівське). В роки першої світової війни був тяжко поранений, втратив зір, повернувшись в село став

кобзарем, об'їздив всю Україну. Помер у 1978 р., похований у Києві. Пам'ять про видатних людей краю оживає в збірках громадського музею.

У витоках шкільного музею в с. Старобезрадичі Обухівського району на Київщині в 1997 р. стояла Заслужений вчитель України Г. Хитенко. Колекція музею нараховує лише понад 100 експонатів, проте, частина її присвячена розвитку освіти в селі. Зокрема, представлені світлини перших вчителів школи, директора П. Добровільського, який в 1931 р. відкривав її. В 1992 р. вчителі Ковалівської сільської школи Немирівського району на Вінниччині відкрили краєзнавчий музей, в якому понад 500 од. зб. Серед них етнографічна, нумізматична, колекції зібрані учнями і мешканцями села. Юні музейники ініціювали створення символіки села. Разом з учителем малювання розробили емблему малої батьківщини, на якій зобразили підкову з пшеничним колоском та квіткою маку.

Історія краю, його культура, звичаї, традиції стають предметом досліджень краєзнавців, школярів. В Маньківській школі з 1999 р. поповнюються збірки гончарних виробів, в тому числі глиняні іграшки з відомого своїми майстрами за межами України с. Паланочки, народного одягу, рушників, ікон, дерев'яних і металевих предметів. Під керівництвом організатора музею Т. Онуфрієнко учні збирають і записують народні пісні, місцеві обряди.

В Семенівській середній школі № 2 на Полтавщині члени шкільного гуртка "Юні дослідники" разом з вчителями Л. Кравцовою, Н. Шульгою створили в 1995 р. краєзнавчий музей, експонати до нього збирали самі. В музеї відкрита виставка "Побут та народне мистецтво Семенівщини", де представлені кращі зразки виробів народних майстрів. Особливо вражає робота, де на білому полотні вишитий чорними нитками краєвид рідного села. Власними зусиллями місцеві музейники здійснили художнє оформлення музею, з використанням технічних засобів, кіно-, фонозапису та діапозитивного показу. Шкільний музей радо відкриває двері бажаючим познайомитись з історією і культурою краю.

Самобутній музейний осередок започатковано в 1992 р. в Калитянській школі на Київщині. Вчитель біології Р. Чукавова разом з учнями зібрала і відкрила музей природи, справжню дослідницьку лабораторію. Всього в музеї нараховується понад 600 експонатів, вони складають географічний, палеонтологічний, зоологічний та ботанічний відділи. В експозиції серед викопних решток, знайдених учнями в околиці Калити, подарунок Зоологічного музеї НАН України — зуб мамонта кайнозойської ери; колекції черепашок, молюсків, метеликів; чучела птахів 15-ти видів; місцеві рослини тощо. Музей не лише допомагає пізнавати природу краю, але вчить і охороняти її. Тут проводяться семінари, наради вчителів біології району, області.

Знайомлячись із громадськими музеями, ми відзначаємо посилення інтересу широкого загалу до історичного минулого, традицій і побуту свого народу. В музейних збірках переважають історичні, етнографічні, культурно-мистецькі колекції.

Характерним в розвитку сучасного народного музейництва є розширення його поля діяльності, посилення ролі в духовному оновленні суспільства. Музеї не лише збирають зберігають та експонують пам'ятки історії і культури, вони їх широко популяризують, і форми цієї роботи значно урізноманітнились. В Аркадіївці Згурівського району Київської області в 1990 р. з ініціативи вчителя Т. Петровської постав музей, який на сьогодні нараховує понад 1500 експонатів. Тут представлені народні ремесла краю: ковальська справа, деревообробна, лозоплетіння тощо. Серед експонатів вишивки директора музею — народної майстрині Т. Петровської: ікони, портрети національних героїв, гетьманів, письменників, поетів. Багато зарубіжних гостей прагнули придбати ці роботи у власні колекції, але авторка залишила їх для сільської громади. Музей проводить народні семінари, відкриті уроки, масові заходи. Серед них: "Родовід Аркадіївки" — про заснування села власником Згурівського маєтку графом Кочубеєм, яке назвали на честь його сина Аркадія; "Запалимо свічки поминальні" — акція присвячена загиблим за Українську народну республіку в бою під Крутами; "Доля на рушникові" — розповідь, в якій на основі музейної колекції рушників, де зберігаються знамениті кролевецькі рушники (один з яких подарований музею відомою поетесою Л. Костенко; на таких несли труну з тілом Т. Г. Шевченка), розкривається система знаків в народній вишивці; проводяться фольклорно-етнографічні вечори "Календарні обряди та звичаї", "Ой, не ріж косу", "Народні страви", "Українська міфоло-

гія” тощо. Музей започаткував свою традицію — “Калинову алею”, коли випускники школи, почесні гості висаджують молоді деревця калини, як поетичний символ України.

В травні 1993 р. в селищі Оратові на Вінниччині постав музей, де зібрано понад 1,5 тис. од. зб. Крім експозиційної, виставкової роботи колектив музею на чолі з директором Н. Білик активно пропагує роботи місцевих художників — аматорів, народних умільців. За період існування він перетворився на культурний осередок краю. При музеї діють клуб “Надвечір’я” (кер. Н. Шолубай), фольклорно-етнографічний колектив “Берегиня” (кер. Є. Колосенко), літературне об’єднання “Вишневий сад” (кер. Є. Возна). Традиційно в травневі дні в музеї збираються учасники Великої Вітчизняної війни; 16 травня відзначають Міжнародний день родини. Тісно співпрацює музей із місцевими студіями флористів (с. Підвисоке, кер. Н. Співак), “Юний художник” (кер. Г. Доценко), “Юні умільці” (кер. Н. Шолубай), проводяться спільні заходи з популяризації народних традицій, обрядів, ремесел, активно залучається молодь до вивчення і збереження культурної спадщини українського народу.

Свою діяльність громадські музеї широко висвітлюють у місцевій пресі. Деякі осередки започаткували власні періодичні видання. Так, в Олевську Житомирської області музей відкрито в 1996 р., згодом почала виходити щорічна брошура про життя музею, нові надходження до музейних колекцій. В ній підіймаються проблеми історичного, культурознавчого, соціального характеру.

Краєзнавчим літописом села став “Денисівський вісник” — періодичне видання Денисівського краєзнавчого музею Козівського району Тернопільської області. Б. Савак — директор музею, вміщує матеріал, який яскраво описує людей села, події, які їх хвилюють. Зокрема, в № 4 за 2001 р. розповідається про зусилля краєзнавців села зберегти козацькі могили XVII ст.[19], прагнення увічнити пам’ять про героїчні подвиги своїх пращурів.

На сучасному етапі музеї на громадських засадах отримують новий поштовх у своєму розвитку. Пройшовши свій історичний шлях, народне музейництво спроможне не лише активно розбудовуватись, але і суттєво впливати на духовні основи українського суспільства. Слід відзначити тісну залежність у розвитку демократичних засад громадянського суспільства і розбудови громадських музеїв. Якщо в 1960 — 80-і рр. музеї розглядались як осередки пропаганди соціалістичного способу життя, їх діяльність ретельно контролювалась державними органами, то в демократичному суспільстві їх роль якісно змінюється, можливості помітно розширюються.

Переживши кризові явища 1990-х рр., відновлюється мережа громадських музеїв. Ініціаторами відкриття нових закладів стають вчителі, музейники, краєзнавці, місцеві ентузіасти. За профілем серед діючих і новостворених музеїв переважають краєзнавчі, історичні, історико-археологічні, етнографічні, меморіальні, художні тощо.

Зосередження дослідників на історії краю, його минулому, культурних традиціях, видатних особистостях вплинуло на формування фондів музею. В них зберігаються оригінали природничих, геологічних, археологічних, нумізматичних, етнографічних та інших колекцій, твори місцевих художників і народних майстрів, особисті речі земляків тощо.

Значно розширилось поле діяльності громадських музеїв. На сьогодні вони є дослідницькими, освітньо-виховними, культурними центрами на місцях. Ними ініціюються історико-культурологічні, фольклорно-етнографічні проекти; навколо них створюються пізнавальні, народно-традиційні, художні та інші осередки. Громадський музей як невід’ємна складова громадянського суспільства демонструє відношення окремо взятої громади до минулого свого народу, історії і культури рідного краю, власне, до оточуючого світу, прагнення змінити його на краще, разом з тим, це засіб впливу на громадянське суспільство, можливість зміцнити його духовні підвалини, зробити досконалішим.

Джерела та література

1 Український музей. Збірник 1. — К., 1927. — С.2.
2 Гусев А. Н. Школьный музей как учебное пособие при занятиях с детьми в начальной школе. — М., 1908. — 99 с.; Хитьков Н. А. Школьный музей. Его значение и организация. С приложением списков, наглядных учебных пособий. — К., 1913. —

308 с.; Дорофеев Н. К. Школьный музей. Опыт программы и способа составления школьного музея. — Люблин, 1914. — 134 с.; Романов Н. И. Местные музеи и как их устраивать. — М., 1919. — 111 с.; Зеленко А. У. Школьный музей. — М., 1927. — 104 с.; Миколюк А. Переїзний музей на селі: з досвіду роботи на Одещині за 1924 — 1926 рр. Посібник для сільбудів та хат-читалень. — Х., 1927. — 134 с.

3 Каспаринская С. А., Чудов И. С. Деятельность народных музеев на современном этапе. — М., 1965. — 30 с.; Народні музеї. Збірник статей. — К., 1964. — 52 с.; Грабовецький В. В. Народні музеї Львівщини. — Львів, 1961. — 146 с.; Буланый И. Т., Явтушенко И. Т. Музей на общественных началах. — М., 1985. — 206 с.; Буланий І. Т., Євтушенко І. Т. Громадські музеї України: історія досвід проблем. — К., 1979. — 199 с.; Омельченко Ю. А. Шкільні музеї. — К., 1981. — 128 с.; Близнюков В. С., Дайнеко Л. І. Народні музеї: Луганщина. Супутник туриста. — Донецьк, 1968. — 59 с.; Грищенко І. Т., Сапухіна Л. П. Народні музеї Сумщини. — Х., 1970. — 95 с.; Грибова Л. О. Шкільна Ленініана. (про роботу ленінських музеїв та кімнат в школах України). — К., 1965. — 94 с.; Элькин Г. Ю., Огризко З. А. Школьный музей. — М., 1972. — 112 с.; Гурьев М. В. Школьный музей: из опыта работы. — Минск, 1978. — 80 с.; Заиров М. Г. Школьный музей. — Алма-Ата, 1982. — 64 с.; Общественные музей Узбекистана. — Ташкент, 1988. — 184 с.; Организация районных и сельских музеев. — Кишинев, 1965. — 47 с.; По школьным музеям Киргизии. — Фрунзе, 1968. — 99 с.; Абдрашитова И. М., Синицина К. Р. Школьный музей. — Казань, 1973. — 64 с.; Панов В. Н. Школьные краеведческие музеи Восточной Сибири. — Иркутск, 1973. — 32 с. та ін.

4 Семенов Ю. Методическое пособие в помощь культпросветработника по организации народных музеев. — Пермь, 1969. — 28 с.; Ерошкевич Н. И., Камбалов Н. А. Как организовать краеведческий музей в школе. — Барнаул, 1953. — 59 с.; Павличенко Э. А. В помощь народным музеям. — М., 1976. — 80 с.; Народный музей в социальном, культурном комплексе. Методические рекомендации. — Минск, 1979. — 10 с.; Сейненский А. Е. Музей воспитывает юных. Книга для учителей. — М., 1988. — 207 с.; Культурно-освітня робота народних музеїв. Конспект лекції для студентів з курсу "Основи краєзнавства". — Х., 1965. — 26 с. та ін.

5 Омельченко Ю. А. Розвиток учбових музеїв. — К., 1988. — 194 с.; Шкільні музеї. Посібник для вчителів. — К., 1991. — 110 с.; Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи. Зб. наук. ст. (під ред. С. З. Заремби). — К., 2001. — 118 с.; Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (к. 1950 — 1980-ті рр.) Автореферат дис. на ступінь к.і. н. — Х., 2000. — 20 с.; Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст. — Х., 2003. — 94 с.; Новіцькі читання. — Запоріжжя, 2002. — 146 с.; Музей і майбутнє. — Дніпропетровськ, 1998. — 105 с.; Скарби музеїв. // Матеріали обласної наукової конференції. — Дніпропетровськ, 2005. — 156 с.; Сумцовські читання. — Х., 2004. — 104 с. та ін.

6 Тронько П. Т. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи. — К., 2000. — 360 с.; Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К.-Донецьк, 1999. — Вип. 6, 7, 8; Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К.-Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 16, 17, 18, 19; Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К.-Хмельницький, 2005. — Вип. 24, 25, 26.

7 Туманов В. Е. Общественные музеи. // Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы её совершенствования на современном этапе. — М., 1985. — С. 113–114; Гнедовский М. Профиль музея. // Советский музей. — 1985. — № 5. — С. 48.

8 Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Народные сокровищницы. — К., 1984. — С.13.

9 Там само. — С. 16.

10 Там само. — С. 23.

11 Кочан І. Скарби народу. // Скарбниці слави народної. З досвіду роботи громадських і народних музеїв республіки. — К., 1975. — С. 8–9.

12 Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Народные сокровищницы. — К., 1984. — С.158–158.

13 Там само. — С. 7; 23.

14 Константинов В. О. З історії створення музеїв підприємств і установ міста Києва. // Збереження пам'яток науки і техніки в

музеях: історія, досвід, перспективи. — К., 2001. — С. 29
15 Широченко В. Викрадають антикварні цінності. // Хрещатик. — 1998. — 28 серпня. — С. 27.
16 Кокошко Н. В. Недержавні музеї: зберегти і підвищити роль в національно-патріотичному відродженні. // Музей на межі тисячоліть. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 29–30; Павлухіна В. Ф. Музеї та бібліотеки Донецької області як історико-краєзнавчі осередки. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8. — К., 1999. — С. 214–218.
17 Музейний щорічник. Чернівецький обласний краєзнавчий музей. — Чернівці, 2002. — 107 с.
18 Маньківський літопис. — 1997. — Жовтень.
19 Денисівський вісник. — 2001. — № 4. — С. 1.

Ruslana Mankovska

Public museum activity in the civil society: the history and the perspectives of development

In this article the problem of public museums in Ukraine, their history of development in different historical periods, the major tends of modern state of public museums, its influence on formation of spiritual foundations of society is highlighted. According to the activity of separate museums the idea is shown that public museum is an important part of a public society, and efficient way of influence on its development.

Key words: *civil society, spirituality, culture, national museum affair, public museum, historical and cultural inheritance, preservation of monuments, regional ethography.*

УДК 94 (477)”19”): 008 9 (091)

Тетяна Григор’єва (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ

(*продовження — початок в № 1 за 2005 р.*)

Розкривається історія створення закону про охорону пам’яток старовини, розглядаються конкретні пропозиції українських науковців щодо збереження історико-культурного надбання.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, пам’ятки археології, архітектури, історії, археологічні, історичні товариства.*

На II-му Археологічному з’їзді, що проходив у грудні 1871 р. у Санкт-Петербурзі, питання про прийняття заходів по збереженню пам’яток в Росії стояло першим у порядку денному. Україну на з’їзді представляли науковці Києва: В. Б. Антонович, В. С.Іконніков, П. О. Лошкарьов, М. М. Сементовський, П. Г. Лебединцев; Одеси: В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, О. І. Маркевич, М. Н. Мурзакевич; Харкова: Г. Ф. Карпов, О. С. Лебедєв та ін. Делегати заслухали звіт про роботу комісії, створеної на І-му Археологічному з’їзді по підготовці заходів по збереженню пам’яток старовини, з яким виступив В. Г. Тизенгаузен[1]. Він повідомив про те, що комісія мала наміри опрацювати всі матеріали, що надійшли в її розпорядження, зібрати і скласти звід нормативних і законодавчих актів, що торкались охорони і збереження пам’яток у Росії і підготувати проект заходів для обговорення на II-му Археологічному з’їзді. У звіті вказувалось, що Комісія вивчила і винесла свої пропозиції щодо форми складання “Списку пам’яток”, поділивши на розряди 1 пам’ятки зодчества; 2 пам’ятки живопису (ікони, стінописи, мозаїки і т. п.); 3 пам’ятки ліплення і різьблення; 4 вироби з металів, кісток, дерева; 5 тканини, стародавній одяг та інше. У “Списку пам’яток” повинна бути викладена історія пам’ятки, вказано на чиїй землі, чи в користуванні якої установи, чи відомства вона знаходиться, подані відомості про її фізичний стан. Робота по складанню “Списків пам’яток” покладалась на діючі археологічні та історичні товариства, котрим добре були відомі старожитності певної території “Списки пам’яток”, поданих з місць, розглядає спеціально створена комісія і на їх підставі формує один “Звід”. До складу комісії мали входити представники археологічних та історичних товариств, Академії наук, Академії мистецтв та інші. Після затвердження загального для країни “Зводу пам’яток” будь-які зміни, ремонтні чи перебудовні роботи без дозволу комісії не допускаються. На місцях, нагляд за охороною пам’яток комісія доручає окремим особам, спеціально призначеним для цієї роботи.

У обговорені доповіді В. Г. Тизенгаузена взяли участь Л. В. Даль, І. І. Срезневський, О. І. Маркевич та ін. У своєму виступі депутат Струков звернув увагу на незадовільний стан охорони старожитностей у Криму, навів факти нищення древніх кладовищ, наголошував, що діючими законами забезпечити їх захист неможливо. Професор Новоросійського університету О.1. Маркевич підкреслював, що вдале поєднання викладання в учбових закладах різних дисциплін, наприклад російської історії, літератури, географії, дозволить вчителям більш ефективно займатися дослідженням місцевої історії і пам’яток старовини. Після ґрунтовного обговорення, “Проект заходів по збереженню пам’яток” був ухвалений[2]. Рада з’їзду звернулася до Міністерства народної освіти з проханням взяти на себе подальшу організаційну роботу по розгляду проекту вищими урядовими установами і затвердження його імператором.

Підготовлений “Проект пам’яток” покладав на археологічні товариства нові завдання, залучаючи їх до активної діяльності в області охорони пам’яток старовини. Місцевій владі і єпархіальному відомству, до складання кінцевого варіанту “Списку пам’яток”, рекомендувалося ремонтні роботи, перебудову чи розбір

історичних споруд виконувати лише після погодження з одним із історичних чи археологічних товариств, що розташоване найближче від нього, як-то Петербурзьке, Московське, Одеське товариства.

Міністр народної освіти граф Д. А. Толстой зі свого боку передав "Проект заходів" на розгляд св. Синоду, Міністерствам внутрішніх справ і воєнного, Академії наук і Академії мистецтв. Зокрема, Академія наук для розгляду "Проекту заходів по збереженню пам'яток старовини" створила спеціальну комісію у складі академіків: Л. Є. Стефані А. А. Шифнера, А. А. Куніка, котрі детально вивчили "Проект заходів" і не підтримали його. Вони висловили думку про доцільність доручити охорону пам'яток імп. Археологічній комісії. Критично віднісся до поданого "Проекту заходів" і заступник президента Академії мистецтв великий князь Володимир Олександрович.

Голова Московського археологічного товариства граф О. С. Уваров не погодився з висловленими зауваженнями і у травні 1874 р. направив Міністру народної освіти свої пояснення на них, проте Академія наук і Академія мистецтв своїх точок зору не змінили. Академія наук вказала на шлях розв'язання спірних питань через створення змішаної комісії, котра складалася б з представників установ, що мають безпосереднє відношення до старожитностей [3].

Міністерство народної освіти, враховуючи важливість своєчасного прийняття заходів по збереженню пам'яток старовини, захисту їх від подальшої руйнації, вирішило "Проект заходів" і зауваження до нього передати на розгляд осіб, що найближче ознайомлені з даною проблемою. Для цього при Міністерстві народної освіти була створена Особлива комісія для розгляду поданого "Проекту заходів по збереженню пам'яток старовини" під керівництвом заступника міністра внутрішніх справ О. Б. Лобанова-Ростовського. До складу комісії ввійшли представники Петербурзької Академії наук, Академії мистецтв, імператорської Археологічної комісії, Синоду та археологічних товариств, що на той час працювали на території Росії: Опанас Федорович Бичков — академік Петербурзької Академії наук, голова Археографічної комісії; Костянтин Степанович Веселовський — академік, економіст, неодмінний секретар Петербурзької Академії наук, редактор "Журналу Міністерства державного майна"; Петро Іванович Лерх — вчений — орієнталіст, дослідник пам'яток бронзового і кам'яного віку Півдня і Північно-Східної частини Росії; Олександр Іванович Резанов — академік архітектури, ректор Академії мистецтв; Микола Іванович Григорович — начальник архіву і бібліотеки Синоду; Олексій Сергійович Уваров — голова Московського археологічного товариства; Олексій Єгорович Вікторов — археолог і бібліограф, співробітник Рум'янцівського музею, завідувач архівом Московської Оружейної палати; Микола Володимирович Султанов — академік архітектури, директор Інституту цивільних інженерів; Микола Никифорович Мурзакевич — віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей

Особлива комісія розпочала свою роботу 9 листопада 1876 року. На першому засіданні члени комісії підтвердили необхідність прийняття рішучих заходів щодо збереження пам'яток. Вони навели чисельні приклади безвідповідального відношення до пам'яток старовини. Так, наприклад, недавно знайдену у Криму стародавню грецьку гробницю місцева міська дума продала за мізерну платню підрядчику робіт по розбору каміння і випалювання вапна. Представники наукових товариств заявили про свою готовність прийняти участь у підготовці "Списку памяток" і їх опису. Такі роботи розпочали Московське археологічне товариство і Одеське товариство історії і старожитностей.

Під час розгляду запропонованого "Проекту заходів", члени комісії прийшли до висновку про необхідність редакційного доопрацювання, а після цього доопрацьований "Проект" передати археологічним товариствам і науковим установам з пропозицією направити свого представника для роботи в комісії чи надіслати зауваження до проекту "Правил по збереженню історичних пам'яток". У відповідь на пропозицію Комісії відгукнулось Петербурзьке товариство архітекторів, яке прислало свого представника, а 5 товариств і установ подали свої зауваження і поправки. Члени комісії усвідомлювали, що Особлива комісія створена не для розгляду окремих випадків руйнації пам'яток, а для визначення способів захисту пам'яток від нищення в майбутньому, визначення організації, котра б у найбільшій мірі відповідала цим вимогам. Виходячи з цього, Особлива комісія виробила основні положення, на яких повинен базуватись закон.

А саме:

• про необхідність встановлення нагляду за збереженням пам'яток;

• про створення постійної комісії зі штатом високопрофесійних спеціалістів для опису пам'яток і складання списків;

• для підвищення авторитету, комісія повинна називатись "Імператорською", мати в губерніях свої відділи і підпорядковуватись Міністерству народної освіти;

• створити 17 археологічних округів, до складу котрих повинні входити представники місцевих наукових товариств, а також вчені, відомі своїми працями з історії краю [4].

Однак, Особлива комісія не змогла визначитися відносно обмеження прав власників "вільно розпоряджатися стародавніми речами і спорудами", встановити межу прав комісії по захисту пам'яток, щодо втручання у сферу розпоряджень власника. У відповідності до вироблених положень, Особлива комісія розпочала свою підготовчу роботу. Вона розглянула чисельні види пам'яток, охарактеризувала їх з боку історичної вартості, поділила на рухомі і нерухомі. Члени Особливої комісії вивчили і проаналізували всі законодавчі заходи, що застосовувалися у Росії для збереження старовини, зокрема, указ Петра І 1720 р, про обстеження монастирів і вилучення древніх жалуваних грамот, цінних листів, книг, історичних рукописів та стародруків; про речі із золота, знайдені в могилах Сибіру і пересилку їх до Берг-колегії чи Мануфактур-колегії (1718 р); про виплату винагород за унікальні речі із каменя, кості, зброї, посуду; про комплектування Оружейної палати історичними пам'ятками і пересилку їй цінних речей, що зберігаються в присутніх місцях; про пересилку до Синоду древніх рукописів, літописів, степенних книг, хронографів з усіх єпархій і монастирів (1722 р.); про пересилку до Академії наук історичних описів і планів монастирів (1759 р.) тощо.

Одним із перших указів, яким дійсно визначалися заходи щодо охорони старовини, комісія визнала царський указ від 31 грудня 1826 року "Про надання відомостей про залишки стародавніх споруд в містах і заборону їх руйнування". Згідно з Указом по всіх губерніях збиралися відомості про залишки стародавніх замків, укріплень та інших споруд, з описом їхнього фізичного стану. Відповідальність за охорону цих споруд покладалася на начальників, (голів) міст і поліцію. Було дане розпорядження скласти плани будівель, зафіксувати вигляди фасадів, провести в архівах пошуки відомостей про них, коли і ким були побудовані, з якими намірами, якщо зазнали пошкоджень, то коли і за яких обставин; вказати з яких будівельних матеріалів побудовані і які цінні речі, чи їх частини зберігаються в них, привести відомості про їхній фізичний стан, вказати, хто є власником цих споруд і чи піддаються вони відновленню без зміни старих планів і фасадів. На підставі матеріалів що надійшли до Міністерства внутрішніх справ у 1839 і 1841 роках під редакцією А. Глаголева були видані "Материалы для статистики Российской империи". Детального аналізу і розгляду підлягла діяльність Міністерства внутрішніх справ, де питання нагляду за древніми спорудами були розпорошені. Так, у підпорядкуванні Департаменту загальних справ знаходилися питання збору відомостей про стародавні споруди і про знайдені старожитності; на Департамент поліції був покладений нагляд за благоустроєм у містах, він торкався і стародавніх споруд, особливо тих, що залишилися у руїнах; Господарчий департамент — мав опікуватись древніми спорудами, що знаходилися у межах міста і погрожували падінням. Технічно-будівельний комітет відповідав за будівництво, а Центральний статистичний комітет збирав відомості етнографічного характеру[5]. Наведений вище розподіл функцій, безперечно, розпорошував сили, порушував цілісність розпоряджень, унеможливлював прийняття ефективних заходів збереження пам'яток старовини.

У безпосередньому підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ знаходились такі відомі пам'ятки, як Мелек-Чесменська гробниця в Керчі, Бахчисарайський палац, древні споруди в Криму та ін., на утримання яких виділялися кошти з державного бюджету. Окрім царських указів щодо охорони старожитностей, котрими користувалося Міністерство внутрішніх справ у повсякденному житті, воно ще видавало чисельні циркуляри, розпорядження, нагадувало урядовцям про їхні обов'язки зберігати пам'ятки, виявляти і описувати їх. Але чиновники не поспішали виконувати циркуляри і перейматися проблемами збереження пам'яток.

У підтвердження своїх висновків Особлива комісія навела яскравий приклад виконання циркуляра № 287 за 1869 рік "Про надання

описів і креслень пам'яток, цитаделей, споруд". 15 губерній, в тому числі Київська і Херсонська, де безперечно знаходилось багато пам'яток, взагалі не прислали відповідей, 17 губернаторів, в тому числі і Харківської губернії, відповіли, що пам'яток у ввірених їм губерніях немає. Чернігівська губернія надіслала описи і креслення лише будівлі архіву і воріт. Це при тому, що там є прекрасний Спасо-Преображенський собор — один з найдавніших, побудований у XI ст. у візантійському стилі, прикрашений мармуровими колонами і мармуровими плитами з орнаментом.

Таке відношення до справи, на думку членів Особливої комісії, унеможливлювало підготовку "Списку пам'яток" і ставило під сумнів всю справу охорони старовини, тому що не можна охороняти того, що невідоме[6].

Вивчивши стан справ з охороною пам'яток в країні, Особлива комісія підвела підсумки і констатувала, що правила, встановлені законодавством, а також заходи, що застосовувалися Міністерством внутрішніх справ, не досягають мети. Причина полягала в тому, що відомості про пам'ятки розпорошені і потребують певних зусиль для ознайомлення з ними. Від чиновників Міністерства внутрішніх справ не можна вимагати знань в області місцевої історії і старовини.

Спираючись на думку учасників Археологічного з'їзду, Особлива комісія прийшла до висновку, що головним руйнівником визначних пам'яток старовини є парафіяльне духовенство і благодійне купецтво, котрі не розуміючи дійсної вартості існуючих пам'яток, допомагають церковникам перебудовувати древні храми. До цього причетні і провінційні архітектори, що виконують ці забаганки. Комісія також ознайомилась з міжнародним досвідом в області охорони пам'яток. Відносно ж питань про право власності, то погляди з цього питання у членів комісії не співпали. Були дві пропозиції: перша, що "на користь науки і слави народної" необхідно обмежити право приватної власності і внести в обов'язки власника древньої споруди не змінювати облік пам'ятки; друга, протилежна, що такі умови суперечать юридичним нормам про право власності. Після обміну думок, комісія прийшла до висновку, що вирішення цієї проблеми, в даний момент, не стоїть на часі. Розгляд цього питання необхідно перенести на майбутнє, коли на практиці виникне така потреба.

Відповідно до пам'яток, що складають власність церкви і громадськості, то комісія визнала, що буде справедливим підпорядкувати їх нагляд на рівні з державною власністю. На розгляд майбутньої комісії було перенесене питання про накладення стягнень за порушення правил охорони пам'яток та ін.

Проаналізувавши стан справ з охороною пам'яток в країні, ознайомившись з досвідом країн Західної Європи, Особлива комісія у 1877 році підготувала проект "Правил про збереження історичних пам'яток". Він був невеликий за обсягом, складався із 28 статей. У перших двох констатувалось, які пам'ятки підлягають захисту від руйнації і необгрунтованих переробок, а саме, "ті, що мають художнє чи історичне значення і належать до державної, церковної чи суспільної власності". Визначені основні види пам'яток, що підлягають охороні: а/ пам'ятки архітектури; б/ пам'ятки живопису і ліплення; в/ вироби ремесел, промислів; г/ пам'ятки писемності, стародруки та ін. Далі пояснювалося, що названі види охоплюють досить широке коло пам'яток. Зокрема, кургани, могили, вали, земляні насипи, кам'яні баби /скульптури/, кам'яні знаряддя праці, стародавні споруди, ікони, стінописи, епіграфічні пам'ятки, церковне і ужиткове начиння — тобто все те, що заслуговує збереження як пам'ятки археологічні, історичні, мистецькі.

У наступних статтях /№.№. 3–17/ були виписані організаційні засади створення і діяльності "Імператорської комісії по збереженню історичних пам'яток". Пропонувалося Комісію підпорядкувати Міністерству народної освіти. Керівний орган за штатом планувався невеликий: голова Комісії, чотири постійні члени та члени з дорадчим голосом, секретар. Постійні члени повинні бути спеціалістами в області археології, архітектури, історії мистецтв, разом з головою Комісії і секретарем вони створюють постійно діюче Центральне бюро. Для вирішення важливих питань збереження старовини, передбачалось залучення до роботи представників різних товариств і відомств на правах членів з дорадчим голосом, котрі б збирались у визначені строки, а в разі термінової потреби за рішенням голови Комісії. У роботі Комісії повинні приймати участь наступні установи — Міністерства: народної освіти, внутрішніх справ, імператорського двору, державного майна, Академія наук і Академія мистецтв, наукові

товариства, та інші установи, що висловлять своє бажання співпрацювати. Комісії надавалося право, при необхідності запрошувати компетентних спеціалістів, надаючи їм право голосу. Розгляд справ планувалося проводити на звичайних і загальних засіданнях.

За статтею № 10 проекту в коло обов'язків Комісії включались наступні питання:

• а/ обговорення заходів, направлених на виявлення пам'яток;

• б/ перевірка, доповнення, поданих до Комісії відомостей про пам'ятки, підготовка і подання доповідей з науковими оцінками історичного, археологічного і мистецького значення;

• в/ складання попередніх списків для публікації, а також звітів про роботу Комісії;

• г/ пошуки заходів по збереженню пам'яток;

• д/ підготовка інструкцій відділам і блюстителям /охоронцям — Т. Г./;

• е/ нагляд за виконанням заходів збереження пам'яток, запропонованих Комісією;

• ж/ у термінових випадках — попереджувати відповідні відомства про призупинення робіт по розбору чи перебудові споруд;

Одинадцятою статтею передбачався розгляд питань на засіданнях Комісії. В ній зокрема зазаначалось:

• а/ обговорювати кінцевий варіант списку пам'яток;

• б/ готувати постанови у випадках, коли підтримувати пам'ятку недоцільно або постанову про її ліквідацію;

• в/ обговорювати заходи, направлені на збереження пам'яток, розглядати подані пропозиції, способи їх відновлення;

• г/ скласти плани наукових відряджень для обстеження пам'яток у губерніях, підбирати кадри, котрим можна було б доручати виконання завдань по охороні і вивченню пам'яток на місцях;

• д/ за поданням голови Комісії, розглядати всі справи, що торкаються її роботи [7].

У проекті були передбачені статті про дії Комісії у випадках зняття з обліку пам'яток, про підведення підсумків роботи за певний час, доведення результатів своєї діяльності до відома широких верств населення через публікацію звітів у своїх виданнях "Известиях" чи "Записках," у газетах — "Єпархіальних, Губернських" відомостях Визначалися обов'язки Духовного відомства, державних установ та громадських закладів, котрі при ремонті чи переробці пам'яток повинні інформувати Комісію і без її дозволу не робити будь-яких змін чи поновлень. Передбачалась матеріальна і моральна винагорода за роботу в Комісії. Члени відділів і блюстителі /охоронці/, що перебували на державній службі, зараховувались до VI і VII класу з правом носити мундир Міністерства народної освіти з відповідним пенсійним забезпеченням. До проекту "Правил про збереженню історичних пам'яток" були додані пропозиції щодо створення 17 археологічних округів.

На теренах України планувалося створити 4 округи: Харківський, що охоплював Харківську, Курську, Орловську, Воронізьку губернії та Донську область. Вищою науковою установою в окрузі названий Харківський університет.

Київський археологічний округ складався з Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній, а науковими установами названі Київський університет, Історичне товариство Нестора-літописця та Церковно-археологічне товариство.

До складу Одеського археологічного округу увійшли: Херсонська, Бессарабська, Подільська, Катеринославська губернії з Новоросійським університетом та Одеським товариством історії та старожитностей на чолі. Таврійський археологічний округ об'єднував Таврійську, Кубанську, Ставропольську, Астраханську губернії. Науковою установою названий – Керченський музей [8].

На утримання Імператорської комісії збереження історичних пам'яток кошторисом передбачалися щорічні виграти у сумі 36900 крб. З цього питання віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевич виклав свою особисту думку[9]. Він висловив сумнів, що такі високоосвічені особистості як академіки, професори, художники, археологи, що живуть у Санкт-Петербурзі, навряд чи погодяться працювати експертами за таку мізерну платню в 1500 крб. в рік. Ця платня не рівнозначна затраченій праці. Він вважав, що вони отримують достатню платню, що призначена за посадою, за мундиром і за V клас пенсією, плюс право вченої служби, державних нагород, є більшою за основним місцем служби і пропонував схиляти їх до безоплатної роботи в Комісії. Суму, що становитиме 6 тисяч крб. в рік, М. Мурзакевич запропонував направити на збереження пам'яток. Відносно оплати праці

членам археологічних округів, то вчений вважав, що її необхідно збільшити платню з 500 крб. до 750 крб. в рік, враховуючи те, що в провінції набагато складніше займатись обстеженням пам'яток, виконувати креслення і замальовки. Ініціативи М. Н. Мурзакевича не знайшли підтримки у Особливої комісії. Вони вважали, що наведена в кошторисі платня замала, що буде складно знайти спеціалістів" котрі б погодились за такий оклад працювати лише в Комісії. Тому передбачали можливість їхньої додаткової наукової діяльності за винагороду[10].

Великі суперечки виникали під час обговорення питання про право приватних власників вільно розпоряджатись старожитностями, колекціями, спорудами, що перебували у їхній власності, та про право Комісії втручатися у розпорядження власників, якщо вони не забезпечують охорону пам'яток давнини. Ці розбіжності та брак коштів у державній скарбниці стали на перешкоді прийняття "Правил збереження історичних пам'яток" [11].

За пропозицією Міністерства народної освіти, підтриманою О. С. Уваровим, був створений наступний /другий/ проект закону. В ньому охорону пам'ятників старовини пропонувалось покласти на Історичний музей /до речі створений Московським археологічним товариством/ у м. Москві. Але і цього разу проект теж відхилили, посилаючись на те, що ряд функцій, вказаних у проекті, виконує імператорська Археологічна комісія, а також на те, що включати до завдань музею такий широкий спектр питань є недоцільним і обтяжливим, що буде важливішим для нього, якщо він залишиться древнєсховищем.

В свою чергу Археологічна комісія, спираючись на статут, підготувала низку правил: про проведення археологічних розкопок; реставрацію пам'яток архітектури; про обов'язковий дозвіл Академії мистецтв та Археологічної комісії на проведення цих робіт; про інформування щодо надходжень пам'яток давнини до музеїв, колекцій і приватних власників[12]. Матеріали, підготовлені Археологічною комісією, розглянули зацікавлені установи і відомства: Міністерства — держмайна і внутрішніх справ, Синод, Академія наук, Академія мистецтв.

У 1887 р. через Міністерство народної освіти з пропозиції розглянули археологічні товариства країни і підготували свої відгуки. Московське археологічне товариство у своєму відзиві особливу увагу звернуло на юридичний бік справи, вказуючи на невідповідність дій Археологічної комісії, перебирання нею ряду питань, що включені до статутів інших наукових товариств. Йшлося, зокрема, про надання дозволу на проведення реставраційних робіт, відкритих листів на проведення археологічних розкопок, що виконувало і Московське археологічно товариство. У березні цього ж року питання стосунків Археологічної комісії з іншими науковими товариствами було обговорено, встановлені відповідні форми спілкування, їй надавалось виключне право нагляду за археологічними дослідженнями на всій території імперії і реставрації пам'яток архітектури за погодженням з Академією мистецтв.

В цей час О. Б. Лобанов-Ростовський перейшов на службу до Міністерства закордонних справ, де обіймав спочатку посаду заступника (товариша) міністра, а з 1895 — міністра цього відомства. Розробка законопроекту про охорону пам'яток старовини на державному рівні припинилась на довгі роки [13]. (*Далі буде*).

Джерела та література

1. Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге. — Спб., 1876. — Вып. 1. — С. 16–17.
2. Проект правил о сохранении исторических памятников // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 1–8.
3. Анучин Д. Н. Граф Алексей Сергеевич Уваров (биографический очерк) // Труды VI Археологического съезда в Одессе 1884. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. VIII.
4. Проект правил о сохранении... — С. 7–8.
5. Объяснительная записка к проекту правил о сохранении исторических памятников // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Археологическим обществом. — М., 1911, — С. 18–21.
6. Там само. — С. 22.
7. Там само. — С. 1–8.
8. Проект правил о сохранении... — С. 6–7.
9. Особое мнение относительно организации сохранения памятников в России члена

комиссии, вице-президента Одесского общества истории и древностей Н. Н. Мурзакевича // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 9–10.

10. Григор'єва Т. Ф. Сторінки життя та діяльності М. Н. Мурзакевича // Історія України. Маловідомі імена події, факти. Збірник статей. Ін-т історії України НАН України. — К., 1996. — С. 31–57.
11. Объяснительная записка к проекту правил… — С.42–44.
12. Труды VII Археологического съезда в Ярославле. — М., 1891. — Т. 2. — С. 347–353.
13. Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.) Збірник документів і матеріалів (упоряд. Т. Ф. Григор'єва). — К., 1995. — С. 302.

Tetana Hrygor'eva

The history of creation of the Low preserving the historical monuments

The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.

***Key words**: Ukrainian culture, historical-cultural heritage, archeological, architecture, historical monuments, archaeological, historical organization.*

УДК 94 (477)"19"): 008 9 (091)

Галина Денисенко (м. Київ)

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ І ЗА КОРДОНОМ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті йдеться про державну політику по збереженню пам'яток в Україні в умовах Української революції. Автор торкається проблеми увічнення пам'яті українських вояків, створення музею, архіву по збереженню пам'яток воєєної історії України за кордоном в двадцяті роки XX століття.

Ключові слова: *пам'ятки, культурна спадщина, воєнна історія, збереження, увічнення, музей-архів, експозиція, Українська революція, армія УНР.*

Спектр інтересів сучасних дослідників у галузі пам'яткознавства досить широкий. Питанням становлення і розвитку пам'яткознавства, дослідженню концептуальних засад у пам'ятоохоронній сфері, розробці нових теоретичних засад, сучасної законодавчої бази, комплексного системного підходу до організації охорони і збереження історико-культурної спадщини, ролі державних інституцій та громадських організацій у вирішенні актуальних питань, комплексного захисту культурної спадщини присвячені праці науковців Інституту історії України НАН України[1]. В працях П. Тронька. В. Войналовича, В. Горбика, Г. Денисенко розглянуті окремі питання висвітлення воєнної історії України в пам'ятках. Проблеми вивчення і збереження пам'яток української історії за кордоном досліджують З. Кисіль, О. Колянчук, М. Палієнко[2]. Проте ці питання ще не знайшли належного висвітлення.

Українська революція 1917–1921 р. дала значний імпульс державотворчим процесам в Україні. У нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувались питання охорони і збереження історико-культурної спадщини. "Наш обов'язок, — зазначав відомий діяч пам'яткоохоронного руху М. Біляшівський, — перш за все, зробити вагомими ці дорогоцінні залишки, убезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і державного життя"[3]. Переконливим свідченням того, якої ваги надавали завданням збереження пам'яток історії та культури лідери національно-визвольного руху, провідні діячі Української Центральної Ради стало створення 28 липня 1917 р. державного пам'яткоохоронного органу — відділу охорони пам'яток старовини і музеїв у структурі Генерального секретарства народної освіти. Своїм зверненням "До громадян Української Народної Республіки" від 19 листопада 1917 р. відділ прагнув привернути увагу широких народних мас до нагальних потреб збереження пам'яток старовини від пограбування і руйнувань, необхідності передачі цінних паперів, книг, картин, старих меблів до музеїв, "де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури..., де будуть служити для усього народу"[4]. Поряд з державними інституціями продовжували діяти громадські організації, які в більшості своїй співпрацювали з державними установами.

12 травня 1917 р. відбулися установчі збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), серед дійсних членів якого були відомі українські діячі. Комітет мав статус громадської організації, проте з ним співпрацювали державні органи і інституції, зокрема відділ охорони пам'яток Секретарства (згодом Міністерства) народної освіти УНР. ЦКОПСІМУ активно діяв до квітня 1918 року[5]. В 1917 р. було створено товариство студіювання мистецтва, восени 1917 р. розпочав діяльність Тимчасовий комітет вшанування пам'яті українських воїнів, які загинули 26 липня 1917 року[6]. Члени комітету доклали зусиль для вшанування пам'яті загиблих воїнів з 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького, який перейшов на бік Української Центральної Ради. Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом, занепокоєними творенням неконтрольованих збройних сил в Україні, Центральна Рада погодилася відправити богданівців на фронт, од-

нак не поспішала це робити. Певний час полк ім. Б. Хмельницького, який склав присягу Українській Центральній Раді, стояв у Києві. Під час від'їзду на фронт ешелон полку на с. Пост-Волинський був обстріляний за наказом командувача Київським воєнним округом козаками, заздалегідь розставленими обабіч колії. У результаті сутички було вбито 16 українських воїнів урочисто похованих у братській могилі на Флорівській горі на території монастиря[7].

В 1917 р. продовжив діяльність громадський комітет по спорудженню на військовому кладовищі в м. Черкаси церкви-пам'ятника воїнам, які загинули в роки Першої світової війни. До Комітету, створеному в 1916 р., увійшли місцеві громадські діячі, очолив комітет голова міської думи М. Куліш. Особливо активну роботу комітет розгорнув після лютневої революції, коли його склад поповнився делегатами від солдат Черкаського гарнізону. В результаті підтримки зусиль членів комітету широкими колами громадськості, були зібрані кошти, необхідні для завершення будівництва церкви-пам'ятника, і 7 жовтня 1917 р. відбулося його урочисте освячення[8].

Громадський комітет по увічненню пам'яті воїнів, які загинули в роки Першої світової війни, діяв у Києві. До його складу входили державні та громадські діячі, члени міської думи, відомі митці. 15 листопада 1915 р. було прийнято рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. після підведення підсумків конкурсу розпочалося будівництво храму у Києві, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища для офіцерів і солдат, що загинули на фронтах і померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря (Звіринецька вул.), але завершити його не вдалося. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність[9].

Серед важливих питань, які вирішували громадські організації і державні пам'яткоохоронні інституції в 1917 р. — на початку 1918 р. мали облік і реєстрація пам'яток, наукове дослідження з описом вигляду, місця розташування. Початок обстеження пам'яток Києва розпочався на початку 1918 р. за ініціативи членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, товариства студіювання мистецтв, Російського археологічного товариства, Київської ученої архівної комісії. Обстеженню підлягали пам'ятки міста, пошкоджені під час артилерійського обстрілу більшовицькими військами 17–26 січня 1918 р. Як відомо в лютому 1918 р. київські шедеври зазнали пошкоджень із-за артилерійського обстрілу столиці УНР більшовицькими військами. Розуміючи важливість і невідкладність ремонтно-реставраційних робіт, рада ЦКОПСІМУ 21 лютого 1918 р. ухвалила рішення виявити пошкодження всіх архітектурних пам'яток міста. До комісії по обстеженню пам'яток увійшли Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Матушевський, В. Обремський, Д. Щербаківський[10].

Вже в середині лютого члени Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіювання мистецтва розпочали обстеження і опис пошкоджених пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври. Видана в 1918 р. брошура Ф. Ернста "Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году" — свідчення напруженої роботи комісії, яка обстежила низку пам'яток Києва, серед яких були і комплексні пам'ятки архітектури і воєнної історії[11]. У складеному пам'ятkоохоронцями списку значились Києво-Печерська лавра, Софійський собор, підземні печери на Печерську і Звіринці, Золоті Ворота, стіна, збудована за часів князя Володимира в районі Десятинної церкви. Особливо постраждали старовинні будівлі на Печерську, зокрема у Воєнно-Микільський собор, збудований коштом гетьмана І. Мазепи, влучило 35 снарядів. Значних руйнувань зазнала соборна дзвіниця.

Серед важливих напрямків у роботі пам'яткоохоронних органів було збереження пам'яток монументальної скульптури. В кінці березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР прийняло рішення про зняття пам'ятників, що залишилися від царату, та знищення зображень російського державного герба на установах і печатках[12]. Серед пам'яток, які передбачалось знести, був і пам'ятник "Іскрі і Кочубею". Турботу про долю пам'ятників висловлювали в листах до відділу охорони пам'яток громадські організації. В листі товариства студіювання мистецтва зазначалось, що "при розширеному трактуванні...

цієї постанови може загинути від рук надмірно ревнивих (її) виконавців безліч пам'яток великої художньо-історичної цінності"[13].

Поділяючи занепокоєння громадськості з приводу намірів МВС, відділ охорони пам'яток у листі до Міністерства висловив свою точку зору лише стосовно долі пам'ятника І.Іскрі і В. Кочубею, про який у мистецтвознавців і істориків склалась однозначно негативна думка. У зв'язку з цим у листі пропонувалось закрити пам'ятник дерев'яним навісом, доручивши відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти розробити проект заміни фігур пам'ятника[14]. Після затвердження проекту фігури І.Іскри і В. Кочубею пропонувалось зняти і передати до міського музею.

Поряд із діяльністю по охороні і збереженню пам'яток в центрі уваги новостворених державних пам'яткоохоронних органів, а також громадських організацій стояли питання увічнення подій і героїв визвольної боротьби, загиблих під час Української революції.. 9 березня 1918 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський на засіданні Малої Ради запропонував вшанувати пам'ять загиблих під Крутами героїв, які виступили на захист УНР. Серед них був Помічний курінь. Січових стрільців, сформований зі студентів університету св. Володимира, учнів Кирило-Мефодіївської гімназії та інших гімназій міст, гідротехнічної та військової лікарської школи. Члени ради ухвалили рішення про перевезення тіл загиблих юнаків до Києва і поховання їх на Аскольдовій могилі. Вшанувавши пам'ять героїв вставанням, зібрання ухвалило "прийняти похорон на кошт держави"[15]. Віднайдені тіла загиблих січовиків студентського куреня були перевезені до Києва і 19 березня 1918 р. урочисто. При великому зібранні киян поховані в братській могилі на Аскольдовому кладовищі." В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді — писав автор статті на сторінках газети "Нова Рада" 16 березня 1918 р. — Загинуло кілька сот найкращої інтелігенції — юнаків-ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого нарду вона безмірна"[16].

Питання про увічнення пам'яті героїв постало одразу після їх поховання. 2 травня 1918 р. з пропозицією щодо увічнення подвигу молоді звернувся до міністра народної освіти Української Держави М. Василенка один з відомих наукових і культурних діячів, професор університету св. Володимира Г. Павлуцький. У зверненні, зокрема, наголошувалося: "Пережита епоха героїчного напруження, коли в хвилинах війни зусиллям найкращих синів України, було здійснено давню мрію народу — утворення незалежної національної держави. На оборону національної ідеї, культури і права встали усі краснійші сили народу і на чолі їх учащаяся молодь; школяри та студенти. В боях під Бахмачем полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Вкраїні. Для цієї мети як найбільше відповідає постановка їм монумента на одній з площ Києва"[17].

Ідея будівництва монументу була підтримана главою Української Держави, який пообіцяв грошову допомогу на її втілення. Був створений спеціальний комітет, який оголосив всенародний збір коштів на будівництво пам'ятника борцям за незалежність України[18]. На жаль, в той період ідеї щодо спорудження пам'ятника в Києві і на місці загибелі молодих патріотів, залишилися нереалізованими. Суттєвим імпульсом по увічненню подвигу молоді в буремні роки революції стало відзначення 75-ї річниці трагедії під Крутами. На полі бою і на місці поховання юних патріотів у столиці України були встановлені хрести. Справжнім пам'ятником став військовий ліцей імені Героїв Крут у Львові. У червні 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на проекти пам'ятників полеглим студентам і гімназистам, які мають бути встановлені на залізничній станції Крути і на Аскольдовій могилі в Києві[19].

Вирішуючи низку питань, пов'язаних з охороною історико-культурної спадщини, зокрема пам'яток воєнної і військової історії, пам'яткоохоронці Києва доклали немало зусиль до організації Національного архіву-музею війни й революції. З ініціативою його створення в серпні 1917 р. виступила культурно-освітня комісія Всеукраїнської ради військових депутатів, яка через пресу звернулася до громадськості із закликом надсилати до майбутнього музею експонати, які б характеризували назрівання та розвиток революційних подій в Україні[20].

Весною 1918 р. після об'єднання Музеїв війни і революції 1914–1917 рр., створеного в 1917 р. та Військово-історичного музею Київського відділу Російського воєнного-історич-

ного товариства в Києві був створений Державний військовий музей. У квітні 1918 р. діяльність Музею головним чином полягала у збиранні і охороні пам'яток революції, багато уваги приділялося збереженню пам'яток старовини на місцях, рятуванню архівів, зокрема архіву Першої світової війни, цінних документів і матеріалів Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства.

За доби Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтва надало новій музейній установі фінансову допомогу, а для розміщення експозиції виділило лівий флігель Маріїнського палацу. Влітку 1918 р. музей спіткала трагічна доля, коли внаслідок непорозуміння між чиновниками різних рангів над музейними збірками був вчинений акт вандалізму. Після відмови директора музею О. Благодіра звільнити приміщення для потреб Військового міністерства, озброєні офіцери увірвалися до приміщення музею і почали викидати цінні експонати на вулицю, де вони потрапили під зливу. Дії військових викликали обурення з боку широкої наукової і культурної громадськості. Різку оцінку отримало повідомлення про обставини знищення Військового музею на засіданні Культурної Комісії при Українській Мирній делегації на переговорах з РСФРР. У прийнятій резолюції, зокрема, зазначалось, що подібні вчинки не лише шкодять національно-культурному будівництву в Україні, а й підривають її авторитет на міжнародній арені[21].

Не менш категорично оцінив дії військового відомства М. Біляшівський у листі до полковника Аркаса, який за дорученням генштабу розслідував цей інциндент. Завідувач відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у листі від 29 червня 1918 р. писав, що "в той час, коли кругом ідуть розмови про охорону і придбання пам'яток, яких у нас збереглося дуже мало, готовий музей, старанно зібраний, вандальські нищиться. Не можна було припуститися, що подібне могло статися серед навіть мало-культурного громадянства"[22].

3 липня 1918 р. ця жахлива акція стала предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів Української Держави. І хоча для виконавців, які цілеспрямовано нищили пам'ятки національної історії все закінчилося практично без будь-яких наслідків, ця подія стала приводом для вирішення нагальних проблем у галузі музейного будівництва, пам'яткоохоронної роботи взагалі. Це стосувалось забезпечення музейних установ відповідними приміщеннями, підготовки кадрів для музейних установ і в цілому проведення пам'яткоохоронних заходів в центрі і на місцях.

За Гетьманату проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини вирішувалися в нерозривному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, очолюваний М. Біляшівським, продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, створеному 21 червня 1918 р[23]. Згідно Закону Управління залишалось у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва, але було цілком автономним у своїй діяльності і мало власний бюджет. Відділ зазнав суттєвих структурних змін. Якщо за доби Української Центральної Ради він складався з двох секцій — музейної та охорони пам'яток, то в часи Української Держави з метою удосконалення структури відділу в травні 1918 р. М. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти і мистецтва на створення трьох нових секцій, які дозволяли організувати проведення науково-дослідної роботи, експедицій по виявленню пам'яток, їх облік з фотофіксацію всіх пам'яток[24].

В той же час, питання, пов'язані з дослідженням і охороною пам'яток, перебували в полі зору різноманітних громадських об'єднань. Центральні товариства дещо згорнули свою діяльність по дослідженню нерухомих пам'яток, зосередивши свою діяльність на збиранні матеріалів для архівів, речових матеріалів для музеїв. Співпраця відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з громадськими організаціями, які діяли в Києві — Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, товариством студіювання мистецтв, Українським науковим товариством — виявилась у роботі по обстеженню пам'яток, обговоренні проектів ремонту та їх реставрації, клопотанні перед місцевою владою про прийняття заходів щодо охорони історико-культурної спадщини, залученню до пам'яткоохоронної справи ентузіастів і подвижників на місцях. Слід зазначити, що в цей період в результаті співпраці державних інституцій і громадських організацій проводились дослідження і охоронні заходи нерухомих пам'яток. Але переважно це були пам'ятки археології і архітектури. Ремонтні і реставраційні роботи проводились вибірково,

вони не носили планового характеру і проводились за рахунок як бюджетних коштів, так і недержавних фінансових надходжень.

Важливим напрямом діяльності державних інституцій — відділів охорони пам'яток старовини і мистецтв і пластичних мистецтв ГУМНК, громадських організацій було виявлення пам'ятних історичних місць та увічнення важливих подій і видатних діячів української історії та культури. Ініціативи по вшануванню пам'яті українських гетьманів, борців Української революції надходили від місцевих органів влади, товариств, окремих громадян. Актуальними були питання охорони могил борців за ідею незалежної України, гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які були видатними державними і військовим діячами.

В червні 1918 р. було прийнято ухвалу всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу з чужини до Києва і поховання І. Мазепи в Софійському соборі[25]. Слушною була пропозиція Г. Мохно про встановлення пам'ятника І. Мазепі. З пропозицією про спорудженню у Сімферополі пам'ятника татарському мурзі Тугай-Бею, який в 1648 р. підтримав Б. Хмельницького, виступила газета "Крим".[26]

Вирішення питань по увічненню історичних подій і видатних державних і воєнних діячів України, які піднімала пам'яткоохоронна громадськість в 1917–1918 рр. стала можливою в останнє десятиліття, після здобуття Україною в 1991 р. незалежності. Споруджені пам'ятники І. Мазепі в с. Мазепинці, І. Виговському в с. Германівна, що на Київщині і у с. Вигів (Житомирська обл..), П. Калнишевському в с. Постовитівка на Сумщині. Впорядковано могилу П. Дорошенка в с. Ярополче Московської області[27].

До відділу охорони пам'яток старовини і мистецтв ГУМНК надходили цікаві пропозиції щодо охорони і реконструкції старовинних споруд, які були комплексними пам'ятками архітектури і історії, зокрема воєнної. Весною 1918 р. до Києва надійшов лист від Подільського товариства "Просвіта", церковно-археологічного і Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв. В якому йшлося про передачу в загальнонародну власність Какм'янець-Подільської фортеці. В листі зазначалось, що "фортеця є національною святинею, бо з нею пов'язані важливі події і постаті в житті українського народу."[28] Підтримавши звернення громадських організацій відділ охорони пам'яток ГУМНК у травні 1918 р. дістав домовленість з міською думою щодо проведення ремонту і реставрації фортеці, забезпечення її охорони, а також неприпустимість недоцільного використання старовинних мурів і валів для господарських потреб. Міністерство народної освіти і мистецтва виділило на першочергові ремонтні роботи 750 карбованців, що становило половину необхідної для пам'яткоохоронних заходів суми[29]. Це були перші заходи у справі охорони і збереження історико-культурного комплексу "Кам'янець", якому в 1998 р. надано статус Національного і який являється кандидатом до списку пам'яток Всесвітньої спадщини[30].

За часів Української Держави великої уваги приділялося увічненню подій, пов'язаних з Першою світовою війною. 2 липня 1918 р. до глави держави з листом звернулися представники громадської організації "Пам'ять воїнів 1914–1918 рр." з пропозицією про увічнення пам'яті загиблих в Першу світову війну. Голова товариства Данилова наголошувала на необхідності проведення ретельних пошукових робіт у районі бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держав, зокрема, були передбачені конкретні заходи — "відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з вцілілими написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які станують храмами-пам'ятниками, видання особливих відомостей з фотознімками для історико- побутового відділу товариства і задоволення прохання рідних про встановлення місць поховань загиблих, відновлення благолепія в розташованих поряд церквах, розграбованих нашими ж військами в дні більшовизму"[31].

У планах товариства була підготовка і видання каталогів з точними даними про місце знаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що дозволяло встановити місця поховань.[32]

З ініціативою створення громадської організації по увічненню подій Першої світової війни виступили викладачі Новоросійського університету, члени Одеського товариства історії і старожитностей в Одесі. 24 жовтня 1918 р. відбулися установчі збори громадського комітету, який своєю метою ставив виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час Першої світової війни. Подальший перебіг подій не дозволив втілити в життя плани комітету. До якого почали надходити кошти на будівництво пам'ятника[33].

У ході виявлення пам'яток воєнної історії пам'яткоохоронці прагнули встановити історичну пам'ять про всіх, хто поліг на українській землі, незалежно від причетності до того чи іншого військового табору. Відомі дані про відкриття у жовтні 1928 р. пам'ятника українським військовополоненим, які померли у Раштадському таборі у Німеччині, про спорудження у Таганрозі пам'ятника на могилі німецьких солдат, які загинули під час Першої світової війни.[34] Розуміючи важливість історичного моменту, значення подій, пов'язаних з Українською революцією, пам'яткоохоронці прагнули зафіксувати і зберегти їїх для історії. Так, у листі відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва ГУМНК до настоятелів Київських монастирів і причтів від 5 серпня 1918 р. наголошувалось на "необхідності збереження всіх ушкоджень недоторканими як на культових, та і цивільних спорудах", що нагадували події 1917–1918 рр. До списку пам'яток, які мали виключне історичне значення, увійшло 38 київських храмів[35].

У вересні 1918 р. відділ пластичних мистецтв ГУМНК виступив з ініціативою спорудження монументу на честь борців за українську державність. У зверненні йшлося про важливість увічнення пам'яті борців за незалежність України, які загинули на вулицях Києва, під Крутами, Бахмачем. Схвально зустрівши цю ідею П. Скоропадський доручив відділу охорони пам'яток створити спеціальний комітет і пообіцяв виділити на будівництво пам'ятника фінансову допомогу. В результаті оголошеного в серпні 1918 р. всенародного збору коштів на початок вересня була зібрана чимала сума — 849 карбованців[36].

У Катеринославі було прийнято рішення про відзначення подій Української революції будівництвом церкви –пам'ятника "Відродження України". Ідея знайшла підтримку серед учасників єпархіального з'їзду в червні 1918 р., які ухвалили рішення про заснування при майбутньому храмі книгозбірні і музею для збереження пам'яток церковної старовини, пам'яток археології, історії і мистецтва. Звернення архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта з проханням затвердити кошторис на будівництво православного храму "Відродження України" у сумі 180 тис. крб. було підтримано Міністерством віросповідань[37].

20 червня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтва М, Василенко звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій просив на нагальні потреби охорони пам'яток старовини і мистецтва асигнувати 100 тис. карбованців.[38] Частину коштів планувалось передати губернським і повітовим музеям, а частину використати на увічнення подій і героїв визвольної боротьби. Поряд із створенням місцевих музейних закладів важливим завданням для діячів пам'яткоохоронної справи було створення Національного музею, програма якого була розроблена М. Біляшівським. З цікавою ініціативою створення Музею-пантеону "Український некрополь" виступив професор Ю. Кулаковський. Основу музейної експозиції мали скласти матеріали, присвячені видатним українським державним, військовим діячам від стародавніх часів і до 1918 р. На думку вченого, такий пантеон мав гідно увічнити пам'ять про всіх героїв України, борців за її незалежність, незважаючи на їх соціальну і партійну приналежність[39].

Слід зазначити, що велику роль в роботі по охороні пам'яток воєнної і військової історії, як рухомих, так і нерухомих відігравали музеї, навколо яких об'єднувалися сподвижники пам'яткоохоронної справи. На Полтавщині за підтримки Полтавського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в 1917 р. виник Хорольський народний музей, який став одним з перших повітових центрів дослідження і охорони пам'яток національної культури. Серед його експонатів виділялася колекція козацької і східної зброї. Справжнім центром культурного життя Київського повіту став музей, відкритий 21авня 1918 р. у Богуславі. В музеї було три відділи, серед яких виділявся воєнний відділ з багатою колекцією зброї[40]. Осередком популяризації минулого краю та охорони пам'яток став музей Білоцерківського товариства "Просвіта", директором якого

був С. Дроздов-Мишківський. Серед історичних документів в музеї зберігався оригінал грамоти, підписаний гетьманом України І. Мазепою[41].

21 липня 1918 р. при товаристві “Просвіта” в Черкасах відбулося відкриття першого на Черкащині історико-педагогічного музею, в якому були представлені археологічні колекції, природничі збірки, кустарні вироби, колекція старовинної зброї. Організаторі музею крім проведення науково-дослідницької роботи по збору експонатів для музею планували проведення лекцій і екскурсій по історичним місцям, пов’язаним з Коліївщиною і Визвольною війною середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького[42].

Таким чином, в справі охорони і збереження пам’яток, у тому числі і воєнної історії важливу роль відігравали музейні заклади, оскільки вони об’єднували навколо себе справжніх шанувальників історичного минулого. У центрі уваги громадськості знаходилися пам’ятки, пов’язані з історією Київської Русі, козацтва, подіями Першої світової війни, визвольною боротьбою українського народу, видатними українськими державними, військовими діячами. Виявлення та увічнення пам’ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підгрунтя для збереження автентичних пам’яток історії, в тому числі і воєнної. Але дослідження пам’яток, проведення ремонтно-реставраційних робіт не носило планового характеру, вони проводились вибірково, оскільки за складних військово-політичних умов голвним завданням було збереження пам’яток від руйнування і пограбування.

Охорону пам’яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам’яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”, не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини.

У зв’язку зі зміною воєнно-політичної ситуації наприкінці січня 1919 року, зумовлену наступом більшовицької армії на столицю України найважливіші пам’ятки Державного військово-історичного музею довелося законспірувати частково в невійськових музеях, частково в наукових інституціях. Співробітникам Генерального штабу було наказано з частиною пам’яток евакуюватися разом з Генштабом до Вінниці[43].

Змушена під тиском обставин постійно змінювати місце свого перебування, Директорія вже в силу цього не могла забезпечити умов для нормального функціонування органів державного управління в пам’яткоохоронній сфері. Лише в серпні 1919 р., коли в результаті наступу військ УНР та ЗУНР на Київ лінія фронту відсунулась далеко від Кам’янця-Подільського, де в той час знаходилась Директорія, відкрились певні можливості для роботи. Почало відроджуватися Головне управління мистецтва та національної культури, яке звернулось до всіх державних і громадських організацій із закликом — вжити всіх можливих заходів для збереження національної історико — культурної спадщини.

Згадуючи той час один з діячів пам’яткоохоронного руху М. Обідний писав у листі до Українського громадського комітету в Празі: “ Грізна кривава буря, що по світовій війні перейшла по Україні, вириваючи сотні тисяч життя людського, нанесла надзвичайно тяжкі страти на ниві нашої культури та мистецтва. Те, що творилося на протязі багатьох віків, що мало печать недоторканої святості — під ударами меча і огню перетворилося в руїни і попіл. Не лише бібліотеки, музеї, архіви не лише поодинокі монументальні пам’ятки старовини, а цілі міста з цвітом своїх культурних цінностей загинув безслідно”[44].

Музейні співробітники, пам’яткоохоронці на місцях робили все можливе для рятування безцінних скарбів, які гинули в полум’ї війни і революції. Незважаючи на складність воєнного часу співробітники Державного військово-історичного музею під час евакуації з Києва не тільки охороняли вивезені експонати, а виїздили у відрядження для збирання матеріалів і цінних документів. Члени Подільського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва доклали значних зусиль для збереження цінних документів, які стосувалися історичного розвитку краю, зокрема про визвольні змагання на Поділлі, архіви Української Галицької армії[45]. Пам’ятки приходилось рятувати в ситуаціях, які неможливо було навіть передбачити. Так, у Кам’янець-Подільському цінні архівні матеріали і музейні збірки

рятували від знищення на паперовій фабриці, куди їх відвозили як сировину[46].

В складній ситуації, коли збройні сили УНР катастрофічно скорочувалися, практично була повна блокада УНР, скрізь панували господарча руїна і хаос. "Зі сходу тиснули більшовики, з півдня денікінці, з заходу поляки, а рештки української армії збились в мішок, або так званий чотирьокутник смерті", — так характеризував ситуацію, що склалася в Україні М. Шаповал[47].

4 грудня 1919 р. Голова Директорії і Головний Отаман Армії УНР С. В. Петлюра приймає рішення про припинення регулярних воєнних дій і про перехід до партизанської боротьби. Сам же голова Директорії 5 грудня залишив Україну і приєднався до української місії у Варшаві. Польську лінію фронту перейшли рештки уцілілих українських частин. У Польщі їх чекали роззброєння і інтернування до таборів військовополонених[48]. З перших днів перебування у Польщі політичне, державне і військове керівництво УНР докладало великих зусиль, щоб зберегти боєздатність обеззброєної, але нескореної армії. З перших днів перебування на чужій території С. Петлюра ставив перед урядовими структурами УНР завдання про порозуміння з польською владою для створення всіх необхідних умов для життєдіяльності інтернованої армії. Усвідомлюючи важливість збереження армії С. Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В. Прокоповича писав про необхідність підтримки єдності армії, яка при поверненні на батьківщину буде основою для майбутньої армії.[49] В результаті Першої світової війни і поразки визвольних змагань українського народу його землі опинилися у складі інших держав. Значна частина активних борців за національне і соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917–1921 рр. змушена була залишити батьківщину. Вони опинилися за межами України через свої переконання, для багатьох з них боротьба за незалежність України стала сенсом життя. Досить значну частину еміграції становили військові, політичні діячі, представники національно свідомої інтелігенції. У перші повоєнні роки кількість емігрантів з українських земель досягла 80–100 тис. чоловік[50].

Основними осередками української еміграції в 20–30-ті роки стали Белград, Берлін, Варшава, Відень, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи. До емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців.

Умови перебування інтернованих частин українського війська в перший період були надзвичайно важкими як у моральному, так і матеріальному відношенні. Паралельно з поліпшенням побутових умов у таборах розгорталася широкомасштабна діяльність по підготовці кадрів, організації органів і установ, які займалися культурно-освітньою та релігійно-виховною роботою. Значну роль у вихованні патріотизму, підтримці бойового духу у воїнів відігравали діяльність громадських організацій, які своє завдання вбачали у збиранні матеріалів і документів про героїв визвольної боротьби, героїчне минуле українського народу, українську армію, її кращих представників. У контексті цих завдань командування Армії УНР, Головний отаман і Державний центр УНР підходили до вирішення проблем у пам'яткоохоронній і архівній справі, і не зважаючи на скрутне фінансове становище прагнули допомогти існуючим пам'яткоохоронним інституціям.

Згадуючи про зустріч з С. В. Петлюрою 22 липня 1922 р. секретар Музею-архіву визволення України М. Обідний писав, що на початку розмови, яка тривала більше години С. В. Петлюра заявив: "Справі зібрання і охороні пам'яток я придаю велике значення. Постараюся хоч невеличкими коштами Вам допомогти чи урядово, чи позаурядово". Відповідаючи на запитання про справу охорони могил полеглих лицарів, С. В. Петлюра дав зрозуміти, що цю справу він також вважає дуже важливою, але "зараз цю справу можна переводити лише в теорії, а фактично щось зробити лише на Вкраїні, одначе розробити план потрібно". Під час розмови Головний отаман висловив цікаву думку про увічнення полеглих героїв шляхом насипу високих могил "на зразок старих козацьких, вивешенням а церквах дощок з іменами забитих, а по можливості — і з фотографіями"[51].

Важливу роль пам'яткоохоронній роботі, збиранні документальних матеріалів про воєнну і військову історію України, впорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами Батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська відігравало Українське воєнно-історичне товариство, створе-

не в серпні 1920 р.[52] Позитивну роль в його становленні відіграли військово-історичні відділи при штабах дивізій і Дієвій армії, на які покладався обов'язок фіксування важливих військових подій, фотографування, збирання документів, які мали історичне значення, а також "опікування над охороною пам'яток історії і старовини та взагалі культурних цінностей: старовинні фортеці, музеї, архіви, книжниці і. ін., незважаючи на те, чи вони державні, чи приватні".[53] Зібрані документи і матеріали надсилалися до Військово-історичної управи Головного управління Генерального штабу, першим начальником якої був призначений полковник Генерального штабу Б. Сулковський. В її роботі були задіяні визначні фахівці, військові історики, ентузіасти і шанувальники історичного минулого, пам'яток старовини. Так, військово-історичний відділ очолив відомий пам'яткоохоронець М. Обідний.[54]Позитивну роль у становленні Українського воєнно-історичного товариства відіграло утворення на початку 1921 р. Вищої Військової Ради у складі авторитетних високоосвічених генералів С. Дельвіга. В. Сальського, В. Сінклера, О. Удовиченка. О. Галкіна, С. Дядюші на чолі з військовим міністром М. Юнаковим[55].

Наявність у вищих структурах українського війська високоосвічених військових дозволила керівництву Армії УНР організувати на належному рівні роботу по збору матеріалів і документів з історії національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Усвідомлюючи важливість цієї справи, міністр військових справ УНР полковник В. Сальський 5 серпня 1920 р. затвердив статут Українського воєнно-історичного товариства, організаційного центру українських істориків. Серед основних завдань товариства було дослідження рідної історії, збір найрізноманітніших військово-історичних матеріалів, що торкалися як минулих часів, так і сучасної боротьби за визволення України, заснування музеїв, архівів та книгозбірень"[56]. До складу керівництва увійшли члени воєнно-історичної комісії, а також генерали А. Вовк, В, Змієнко, М. Юнаків, полковник М. Садовський, підполковник В.Євтимович.

Ефективними формами роботи новоствореної інституції було проведення наукових експедицій по Україні і за кордоном з метою розшуку, реєстрації та опису українських старовинних реліквій та взагалі пам'яток старовини[57]. Але провести дослідження і створити реєстр всіх досліджених пам'яток в умовах несприятливого розвитку військово-політичної ситуації виявилося неможливим. Створене товариство зосередило свою діяльність на науковій роботі по виданню історико-мемуарної та воєнно-наукової літератури. Так, у Каліші було засновано видавництво "Чорномор", в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників. З 1923 р. почав виходити воєнно-науковий журнал "Табор" (орган молодої Української армії).

Для збереження і охорони зібраних матеріалів при Воєнно-історичній управі Генерального штабу влітку 1921 р. був створений Військово-історичний архів з музейним відділом. 2 липня 1921 р. він отримав офіційну назву Головного військово-історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР при Військово-історичній управі[58], який тісно співпрацював з Українським воєнно-історичним товариством. Підсумовуючи діяльність двох інституцій зазначалось, що було зібрано і опрацьовано значний пласт документів, у тому числі:

1). зібрані відомості (частково) про полеглих лицарів за визволення України;

2). видано "Листок полеглого" та розісланий військовим та громадським організаціям для заповнення;

3). складена інструкція для впорядкування військових цвинтарів та поодиноких могил;

4) підготовлені матеріали для оголошення конкурсу на виготовлення проектів упорядкування військових цвинтарів та поодиноких могил в українських народних традиціях.[59]

В 1925 р. був опрацьований новий статут товариства, яким передбачалося розгорнути діяльність у двох основних напрямах. У статуті зазначалося, що товариство, по-перше, "збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріали, дотичні до історії Війська Українського, з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих". Крім того, зазначалося, що Українське воєнно-історичне товариство дбає про впорядкування та охорону пам'ятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за волю та державність України.

Протягом кількох років, коли діяльність товариства була офіційно дозволена польським урядом, було зібрано багато матеріалів, особливо з історії української збройної боротьби останніх років. До видання був підготовле-

ний перший том "За державність", орган Українського воєнно-історичного товариства, який вважається найбільш фаховим воєнно-історичним виданням української військової еміграції[60].

Паралельно з виданням воєнно-історичної літератури товариство розгорнуло діяльність по упорядкуванню й охороні стрілецьких могил, цвинтарів у місцях розміщення інтернованих частин Армії УНР. При управі товариства було створено спеціальну секцію під керівництвом полковника Генерального штабу М. Стецишина. Силами товариства було упорядковано великий цвинтар інтернованих українських вояків у Шипйорно під Калішем, наведено порядок на військовому цвинтарі 6-ї Січової дивізії в Олександрові Куявському, який виник на початку Першої світової війни[61]. За ініціативи громади старшин 6-ї Січової дивізії 17 квітня 1923 р. був створений "Комітет по збору пожертв на впорядкування й будову пам'ятника на цвинтарі Щипйорно", діяльність якого підтримував командир групи військ генерал М. Безручко та польське керівництво табору. Перші пожертви надійшли від Головного Отамана та уряду УНР в Варшаві[62]. У першій половині 1924 р. табори у Каліші і Щипйорні були ліквідовані, подальша доля військових некрополів була невирішена.

Управа Українського воєнно-історичного товариства та Управа Української Станиці у Каліші звернулися за допомогою до Українського Центрального Комітету Варшаві, до представництв держав, громадяни яких там поховані. На звернення відгукнулася численна громада українських емігрантів у Польщі, мешканці Волині і Галичини. Одним з перших надіслав кошти на впорядкування некрополю митрополит А. Шептицький. Зібравши необхідну суму територія цвинтаря була викуплена у власника землі і отримала офіційну назву "Український військовий цвинтар в Щипйорні", на якому поховано 317 вояків Армії УНР[63].

У полі зору Українського воєнно-історичного товариства знаходились меморіальні цвинтарі у Кракові, Вадовицях, Любліні, Варшаві, Пикуличах під Перемишлем та в інших місцях. Перші заходи щодо впорядкування Пикулицького цвинтаря були проведені в 1921 р. за участі членів комітету "Брат братові", української молоді з середніх шкіл та мешканців з с. Пикуличи, які безкоштовно возили землю і на місці братської могили насипали великий курган. У 1922 р. цвинтар набув нового вигляд, рештки всіх полеглих з навколишніх сіл були перепоховані в 5 братських могилах, під курганом був встановлений пам'ятник. У 20-ті роки XXст. Пикулицьким некрополем, який став символом боротьби за незалежність України, опікувалося Товариство охорони воєнних могил у Перемишлі[64]. По закінченню Другої світової війни більшість військових цвинтарів у Польщі були знищені. Їх відновлення відбувається останнім часом за підтримки українського населення і українських громадських організацій.

Уряд С. Петлюри, який фактично потрапив у полон до Польщі, не зміг належним чином забезпечити охорону українських пам'яток на еміграції. Була прийнята ухвала про перевезення пам'яток до Кракова, проти чого виступили українські галицькі і наддніпрянські вчені, оскільки пам'ятки зазнавали ще більшого нищення за кордоном. Група українських культурних діячів і науковців, серед яких були І. Крип'якевич, В. Дорошенко. М. Кордуба, І. Шендрик, В. Щурат, І. Кревецький та М. Обідний виступили з ініціативою створення "загальнонаціонального" архівно-музейного осередку в одній з нейтральних європейських країн. З цією метою у Львові у липні 1921 р. на нараді українських вчених був розроблений статут Українського національного музею-архіву й прийнято меморандум до уряду УНР[65]. 1 вересня 1921 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон про заснування Музею-архіву визволення України, у якому передбачалося зібрати всі пам'ятки українського національно-визвольного руху з метою збереження та наукового дослідження[66].

Наприкінці 1922 р. у зв'язку із згортанням діяльності уряду УНР в екзилі у Польщі було прийнято рішення про перевезення архівних матеріалів ГВІМА до Чехословаччини. Спочатку була знайдена домовленість про передачу архівних документів і музейних матеріалів Музею-архіву Визвольних змагань, який повинен був займатися створенням безпосередньо Українського національного Музею-архіву за кордоном під патронатом Українського громадського комітету у Празі.

Близько 25 тис. українських емігрантів, у тому числі 10 тис. військовослужбовців у 1921–1922 рр. знаходилися на території ЧСР[67]. Після певного періоду адаптації до за-

кордонної обстановки найбільш свідома частина української еміграції, яка і на чужині залишалася відданою національним ідеям, ідеї державної самостійності України, використовувала свій інтелектуальний потенціал для розбудови українського національно-культурного життя за кордоном.

Наплив саме до Чехословаччини біженців із колишньої Російської імперії мав свої передумови. В першу чергу, російські і українські емігранти при виборі цієї країни місцем свого перебування керувалися прихильним ставленням до них президента ЧСР Т. Масарика. Чехословацька республіка на той час була одною з найдемократичніших держав Європи, і її керівництво дбало про імідж молодої суверенної Чехословаччини. Хоча президент ЧСР Т. Масарик, прем'єр — міністр К. Крамарж і їх оточення не підтримувало домагань українського народу до незалежності, бо виношували ідею відновлення сильної російської держави, в якій Україні відводилось місце на правах автономії або в складі російсько-української федерації. Така мотивація Т. Масарика і сформованого ним уряду обумовилася зацікавленістю Чехії стимулювати федеративно-державницькі процеси в Європі і таким чином утримати Словаччину в складі щойно створеної чехословацької держави[68].

Керуючись такими підходами, чехословацький уряд дозволив діяльність у Чехословаччині дипломатичним місіям УНР і ЗУНР, хоча офіційно їх не визнавав, надавав російським і українським біженцям та колишнім військовим не лише притулок, а й значну матеріальну підтримку, яка вилилась у так звану "Російську допомогову акцію". Відповідальність за її реалізацію було покладено на Міністерство закордонних справ ЧСР на чолі з Е. Бенешом. В ході проведення акції особлива увага надавалася підтримці української еміграції та її національно-культурних потреб, створенню і діяльності в ЧСР українських спілок, громадських організацій, наукових, культурних, пам'яткоохоронних інституцій, різноманітних установ[69].

У статуті Товариства охорони українських історичних пам'яток Закордоння зазначалось, що його діяльність поширювалася за межами України і ставило за мету збір, реєстрацію всіх українських пам'яток, а також охорону і збереження всіх пам'яток.[70] Велику роботу по охороні українських пам'яток проводила науково-дослідна інституція — Український історичний кабінет в Празі при Міністерстві Закордонних справ, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, заснованому у Празі 19 березня 1931 року[71].

В 1923 р. Музей-архів визволення України переїхав до Праги, де об'єднався із Головним військово-історичним музеєм-архівом, який також прибув до Праги. 14 грудня 1923 р. був затверджений статут Українського національного музею-архіву при УГК (з 1925 р. він діяв при Українському інституті громадознавства). Поряд із проведенням великої роботи по збиранню писемних документів, речових матеріалів, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом, музей і його керуючий орган-товариство "Музей визвольної боротьби України" зосередили свою діяльність на охороні і збереженні нерухомих пам'яток, головним чином військових цвинтарів і поодиноких могил, що знаходились за кордоном[72].

У квітні 1926 р. бюлетені Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі була вміщена стаття, в якій була накреслена програма охорони і збереження поховань українських воїнів:

1) зібрати найповніші відомості про національних героїв, які полягли у визвольній боротьбі України;

2) провести найближчим часом упорядкування їх могил, поки не згладилися в пам'яті їх подвиги і імена.

3) шанувати полеглих героїв влаштуванням свят, відзначенням їх імен на меморіальних дошках в народних будинках і церквах[73].

На кінець 1926 р. було зареєстровано до двох тисяч імен полеглих в боях за Україну, на які були заповнені "Листки полеглих". У зверненні до військових частин, громадських організацій пропонувалось надсилати до Музею-архіву дані про військові цвинтарі і поодинокі могили, фотографії пам'ятників. Рада музею підготувала і видала рекомендації про охорону військових некрополів і поодиноких могил, які були надруковані у "Віснику Українського Національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі"[74].

Разом з Українським товариством охорони військових могил, що існувало при НТШ, Український національний музей-архів у Празі створили спеціальну комісію по охороні воєнних могил, яка ставила за мету провести облік і реєстрацію всіх воєнних поховань в Україні і

за кордоном, а також спорудити надгробки в українському національному стилі. Комісія розробила план збору коштів на впорядкування у спорудження пам'ятника на Ольшанському цвинтарі у Празі[75].

З Музеєм-архівом активно співпрацювали представники емігрантських кіл з різних країн. Вони надсилали документи і матеріали, яких в 1939 р. в фондах і експозиції нараховувалося близько 1 млн., більшість з них — унікальне джерело для вивчення історії України.

Таким чином, в зазначений період на пам'яткоохоронній ниві спільно із державними інституціями, які були започатковані в період Української революції, співпрацювали громадські пам'яткоохоронні і краєзнавчі організації. В складній військово-політичній ситуації вони зосередили головним чином свою увагу на охороні і збереженні документальних матеріалів, яким загрожувала небезпека. За ініціативи культурних і наукових діячів були спроби провести облік і реєстрацію нерухомих пам'яток історії, ремонтно-реставраційні роботи в Києві, у тому числі і пам'яток воєнної і військової історії, зокрема Військово — Микільського храму, Золотих воріт, Кам'янець-Подільської фортеці. На жаль, в досліджуваний період реєстрація і облік носили епізодичний і вибірковий характер, і в основному, проводилися у Києві, це було пов'язано з нестабільною ситуацією в регіонах, нестачею кадрів на місцях.

У центрі уваги громадськості знаходились пам'ятки, пов'язані з історією визвольних змагань, видатними українськими діячами, подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії. У полі зору громадських об'єднань знаходились пам'ятки воєнної історії — оборонні укріплення, військово-інженерні споруди, пам'ятні місця бойових дій, військові цвинтарі, братські та поодинокі могили видатних військових діячів.

Важливу роль у пам'яткоохоронній роботі, збиранні документальних матеріалів про воєнну історію України, впорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами Батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу відігравали громадські організації, які діяли за кордоном — Українське воєнно-історичне товариство, відповідні інституції воєнно-історичного профілю — архіви і музеї — Головний військово-історичний музей-архів, Музей-архів Визвольних змагань, Український національний музей-архів у Празі.

Основними типами пам'яток воєнної і військової історії, якими опікувалися українські громадські товариства і музеї за кордоном, були військові цвинтарі і поодинокі могили українських воїнів. Діяльність пам'яткоохоронних інституцій має велике значення для проведення краєзнавчих досліджень, підготовці і виданні Зводу пам'яток історії та культури України, Державного реєстру всіх воєнних поховань.

Джерела та література

1 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалом Зводу пам'яток історії та культури України). Частина перша — К., 1999, Частина друга — К., 1999; Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. –К., 2005; Пам'яткознавчі студії в Україні; теорія і практика. — К., 2007.

2 Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. — К., 1999; Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003; Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2; Кисіль З. Воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Український історичний журнал. — 2001.- № 2; Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів, 2000.

3 Біляшівський М. Ф. Справи українського мистецтва // Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 48–52.

4 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 460.

5 Кот С. І. Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 128.
6 Нестуяя О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава, 1994. — С. 52.
7 Солдатенков В. Ф. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 31.
8 Нестуля О. О. — Вказ. праця. — С. 55.
9 Исакова Е. В. Храмы-памятники русской воинской доблести. — М., 1991. — С. 57.
10 Нестуля О. О. — С. 79.
11 Там само. — С. 79.
12 Вісник Ради Народних Міністрів. — 1918. — 27 березня.
13 ЦДАВОВУ. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 213. — Арк.1; Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1 — 1 зв.
14 Нестуля О. О. — Вказ. праця. — С. 85.
15 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2. — К., 1997. — С.191.
16 Трагедія на Крутах. — Нова Рада. — 1918. — 16 березня.
17 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1 — 1 зв.
18 Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня.
19 Кузьминець Ю. Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами // Ми діти твої, Україно! — К., 2000. — С. 96.
20 Нова Рада. — 1917. — 20 серпня.
21 Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 202; Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. — К., 1918. — С. 19–20.
22 РФ ІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 5, од. зб. 308. — Арк. 3.
23 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
24 ЦДАВО України. — Ф. 2561. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 1–2 зв.
25 Відродження. — 1918. — Ч. 84. — 11 липня.
26 Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.
27 Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. — Київ-Мельбурн, 1999. — С. 161, 216, 253.
28 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45.
29 Там само. — Ф. 2457. — Оп. 1 — Спр. 42. — Арк. 9–12.
30 Фенцур. В. Національний істотко-культурний заповідник "Кам'янець". Сучасне і майбутнє // Пам'ятники України: історія та культура. — 2000. — № 3–4. — С. 7–10.
31 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1201. — Арк. 29.
32 Там само. — Арк. 30.
33 Відродження. — 1918. — Ч. 131. — 7 вересня.
34 Відродження. — Ч. 166. — 23 жовтня.
35 ЦДАВОВУ. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 27–30 зв.
36 Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня; Ч. 140. — 19 вересня.
37 Відродження. — 1918. — Ч. 141. — 20 вересня.
38 Державний вісник. — 1918. — 24 вересня.
39 Відродження. — 1918. — Ч. 70. — 23 червня.
40 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 2, 3.
41 Нова Рада. — 1918. — 25 грудня.
42 Відродження. — 1918. — Ч. 109. — 10 серпня.
43 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 94.
44 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк.123.
45 ЦДАВОВУ. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45–47.
46 Там само. — Арк. 124.
47 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 166.
48 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — 1996. — С. 152.
49 Кисіль З. Р. Українське воєнно- історичне товариство (1920–1939) // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 101.
50 Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 634.

51 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 102.
52 ЦДАВО України. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 27–30.
53 Там само. — Ф.1078. — Оп.2. — Спр. 129. — Арк. 1.
54 Палієнко М. — Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 96.
55 Кисіль З. Воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 102.
56 Кисіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. — Львів, 2002. — С. 9.
57 ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 135. — Арк. 4.
58 Палієнко М. — Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 98.
59 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 109–110.
60 Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. — Ч. 2. — К., 1999. — С. 159.
61 Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 18.
62 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів, 2000. — С. 128.
63 Там само. — С. 133.
64 Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 117.
65 ЦДАВО України. — Ф. 4918. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3 — 3 зв.
66 Там само. — Арк. 9–10.
67 Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період / Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 42.
68 Павленко М. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини. Історичні зошити. — К., 1999. — С. 23.
69 Віднянський С. В. Заснування Українського Вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 11–12. — С. 69–71.
70 ЦДАВО України. — Ф. 4018, оп.1, спр.1. — Арк. 68 зв.
71 Там само. — Арк. 71; Палієнко М. — С. 198.
72 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3.
73 Там само. — Арк. 10–11.
74 Там само. — Арк. 27.
75 Там само. — Спр. 2. — Арк. 109–110.

Galina Denysenko

The preservation of military history monuments in the Ukraine and abroad in the 20-th years of XX century

The article deals with state policy of preservation of the monuments in the Ukraine during the Ukrainian revolution. The author covers the problems of perpetuating of the Ukrainian soldiery, foundation of museum, archive on the preservation of the military history monuments of Ukraine abroaad in the 20- th years of XX century.

Key words: *monuments, Ukrainian revolution, museum-archive, exposition, military history.*

УДК (477.53)”17.451.50”: 631.11(1–22):[314]

Олександр Сакало (м. Полтава)

ДОМОГОСПОДАРСТВА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку)

У статті на основі статистичних даних сповідних розписів села Ведмежого за період з 1765 по 1772 роки аналізується структура сім'ї типових українських домогосподарств Гетьманщини другої половини XVIII століття. В основу аналізу покладена найбільш поширена в сучасній історичній демографії класифікація сімейних домогосподарств П. Ласлетта.

Ключові слова: *історична демографія, сповідний розпис, структура сім'ї, домогосподарство, шлюбна пара, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.*

Одними з малодосліджених проблем історії України ранньомодерної доби залишаються питання демографічного розвитку. Переважна більшість досліджень даного періоду стосується предмету економічної та політичної історії. Разом із тим, такі аспекти життєдіяльності суспільства в цілому і кожної конкретної людини зокрема, як народжуваність, шлюбність та шлюбний ринок, смертність, населеність, структура та поколінний склад сім'ї, у більшості випадків, залишаються поза увагою науковців. Наша розвідка буде присвячена розглядові трьох останніх із зазначених вище показників. На основі аналізу сповідних розписів другої половини XVIII ст. спробуємо визначити середню населеність та поколінний склад домогосподарств, а також дослідити структуру кожної родини, з'ясувати типологію домових спільнот такого типового українського села, як село Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку.

Реалізовувати поставлену мету будемо за допомогою найбільш поширеної у сучасній історичній демографії класифікації сімейних домогосподарств, розробленої британським дослідником П. Ласлеттом. Щоб уникнути непорозумінь із термінологією одразу зауважимо, що серед істориків побутує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст. на території усього європейського континенту поняття “сім'я” та “домогосподарство” (“двір”) були тотожними[1].

Необхідно зауважити, що основу наукового доробку з цієї теми складають праці західних дослідників: англійців Дж. Хайнала та П. Ласлетта, австрійця М. Міттерауера, американця С. Хока та ін[2]. На пострадянському просторі першість у дослідженні зазначеної проблеми належить російським та білоруським дослідникам (у першу чергу, слід згадати прізвища Ю. Гончарова, В. Носевича, В. Каніщева, Б. Миронова, В. Лещенка та ін.[3]). Українські ж історики почали звертати увагу на цю проблематику лише в останні роки. Серед праць вітчизняних дослідників потрібно відмітити роботи М. Крикуна, І. Ворончук, Ю. Волошина[4]. Такий стан речей, на наш погляд, дозволяє вести мову про перспективність подальшої розробки цієї проблеми.

Отже, вивчивши велику кількість статистичних джерел з історії Англії XVI–XIX ст., П. Ласлетт запропонував класифікацію домогосподарств, засновану на аналізі структури сім'ї. Згідно неї усі домогосподарства розподілялися за трьома основними типами:

1) Нуклеарне, або просте домогосподарство, яке складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них. Сім'я, котра складається з вдівця/вдови також вважається нуклеарною.

2) Розширене домогосподарство — нуклеарна (проста) сім'я, в якій проживає один або кілька родичів, які, в свою чергу, не утворюють шлюбних пар. В залежності від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній, по низхідній або по боковій лініях.

3) Мультифокальне домогосподарство — домова спільнота, що складається з кількох нуклеарних сімей.

Розширені та мультифокальні родини об'єднуються у групу складних домогосподарств[5].

Слід зауважити, що специфіка історико-демографічних досліджень висуває конкретні вимоги до джерел — вони повинні містити дані, котрі дозволяють визначити поіменний (а також, подвірний) склад населення того чи іншого населеного пункту. В нашому випадку, джерельну базу роботи склали сповідні розписи села Ведмежого за 1765, 1770 і 1772 рр.[6] Сповідні розписи є обліковими документами церковного походження, що фіксували відвідання сповіді прихожанами або уникнення ними цієї процедури (крім того, переписувалися й малолітні діти, які не сповідалися). Офіційно запроваджений у 20-х рр. XVIII ст., цей облік проводився за уніфікованою формою, що проіснувала без суттєвих змін фактично до 1917 р.[7] Так, усі мешканці приходу переписувалися у відповідності до станової приналежності. В нашому випадку, населення села було репрезентовано представниками трьох станів: духовними особами, військовими (козаками) і селянами (посполитими). Під час розпису кожного двору першим завжди записувався його господар. Джерело фіксувало стать, ім'я, прізвище, вік, ступінь родинних зв'язків усіх мешканців того чи іншого домогосподарства.

Отже, насамперед, визначимо населеність Ведмежого. Згідно даних за 1765 р. у селі нараховувалося 2 домогосподарства, що належали духовним особам — 53-річному священику місцевої Свято-Покровської церкви Акиму Васильєву та 50-річній вдовій попаді Ганні Герасимівні[8]. У цих складних родинах проживало 56 осіб (27 чоловіків і 29 жінок). Таким чином, середня населеність однієї сім'ї становила 28 осіб. У 54 домогосподарствах козаків проживало 847 мешканців (436 чоловіків і 412 жінок). Отже, середня населеність цих домових спільнот складала 15,7 особи. Селянські родини, котрих нараховувалося 14, об'єднували 103 особи (53 чоловіка і 50 жінок), й показник їх населеності становив 7,4 особи. Шляхом поділу загального числа мешканців села на число домогосподарств вирахуємо середню населеність по селу — вона становила 14,4 особи (загальна кількість населення — 1006 осіб, загальне число домогосподарств — 70)[9].

Станом на 1770 р. населення Ведмежого зросло до 1070 осіб (545 чоловіків і 525 жінок)[10]. Загальна кількість дворів становила 68. Таким чином, середня населеність сімей впродовж п'яти років збільшилася до 15,7 особи. Обидва домогосподарства представників сільського духовенства мали тих самих власників, але показник їхньої населеності зменшився до 16,0 особи, через те, що число мешканців цих домових спільнот також скоротилося до 32 осіб (12 чоловіків і 20 жінок)[11]. У джерелі було зафіксовано 53 домогосподарства козаків, у яких проживало 946 осіб (483 чоловіка і 463 жінки). Отже, середня населеність цих сімей становила 17,8 особи. Порівняно із попередніми даними зазначений показник зріс на 2,1. Родин селян нараховувалося 13 і вони об'єднували 92 особи. Таким чином, середня населеність даних домогосподарств скоротилася до 7,1 особи.

Аналіз сповідного розпису за 1772 р. засвідчив зростання числа мешканців Ведмежого до 1103 осіб (575 чоловіків і 528 жінок)[12]. Кількість домогосподарств також зросла — до 75. Показник середньої населеності становив, таким чином, 14,7 особи. Цього року у селі також нараховувалося два домогосподарства духовних осіб, у яких мешкало 26 осіб (10 чоловіків і 16 жінок)[13], тобто, в середньому, у кожній родині проживало 13 осіб. Козацькі домогосподарства були репрезентовані у кількості 55 одиниць. У цих домових спільнотах проживало 997 осіб (517 чоловіків і 480 жінок). Отже, провівши розрахунки, отримуємо показник середньої населеності — 18,1 особи. 106 жителів Ведмежого (58 чоловіків і 48 жінок), котрі належали до селянського стану, мешкали у 18 дворах. Таким чином, аналогічний до попереднього показник, по відношенню до селянських родин, становив 5,9 особи.

Найменшим за чисельністю мешканців — дві особи, було домогосподарство 41-річного полкового судді Григорія Косаровського (крім нього до складу родини входила лише його 34-річна дружина Ганна). Ця домова спільнота була зафіксована нами у сповідному розписі за 1770 р[14]. Найбільш населеною була сім'я 41-річного козака Миколи Семича — вона нараховувала 58 осіб (1770 р.)[15].

Підсумовуючий даний розділ нашої роботи, порівняємо отримані показники із результатами аналогічних розвідок інших дослідників. Так, у одній зі своїх праць Ю. Волошин наводить показник середньої населеності домогосподарств українських сіл Стародубського полку — 8,9 особи[16]. М. Крикун визначив середню населеність для українських сіл Овруцького повіту у 6,6 особи[17]. У спільній ро-

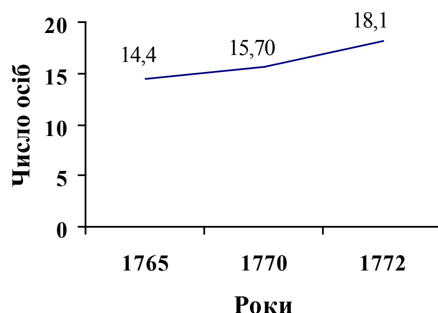
боті М. Міттерауера та А. Кагана подаються аналогічні дані стосовно сільських районів Ярославського повіту — 5,2 особи, Рязанської губернії — від 8,0 до 9,7 осіб та окремих регіонів Прибалтики — від 12,1 до 18,8 особи[18]. П. Ласлетт, проаналізувавши статистичні дані по 100 англійським селам за період з 1574 по 1821 рр., називає цифру — 4,75 особи[19]. Проведене нами раніше дослідження села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку (на основі даних сповідних розписів за 1758, 1770 і 1782 рр.) засвідчило коливання показників середньої населеності по селу загалом від 7,9 до 11,8 особи. Середнє ж число мешканців домогосподарств у відповідності до станової приналежності їх власників було наступним: родини духовенства — від 11,5 до 12,0 особи; козаків — від 9,8 до 13,1; селян — від 7,9 до 11,7[20]. Отже, середня населеність села Ведмежого, що коливалася у межах від 14,4 до 15,7 особи, у більшості випадків перевищує наведені вище показники й приблизно дорівнює лише населеності окремих прибалтійських регіонів. Порівняння домогосподарств сільського духовенства та козаків Ведмежого і Митченок засвідчило більшу населеність таких сімей у першому селі. На відміну від цього, співставлення домогосподарств селян продемонструвало меншу середню населеність таких домових спільнот у Ведмежому, а ніж у Митченках. Також, необхідно відмітити стійку тенденцію до зростання середньої населеності домогосподарств Ведмежого впродовж досліджуваних років — з 14,4 у 1765 р. до 18,1 особи у 1772 р. (див мал. 1).

Далі, проаналізуємо поколінний склад сімей, які проживали у Ведмежому. Зазначимо, що в усіх зафіксованих випадках домогосподарства представників сільського духовенства були трипоколінними. Найбільш чисельна група — родини козаків, за цим критерієм, розподілилася таким чином: 1765 р. — 25 двопоколінних (46,3 %) і 29 трипоколінних (53,7 %), 1770 — 1 однопоколінне (1,9 %), 24 двопоколінних (45,3 %) і 28 трипоколінних (52,8 %), 1772 — 1 однопоклінне (1,8 %), 19 двопоколінних (34,5 %), 35 трипоколінних (63,7 %). Серед сімей селян спостерігалася наступна ситуація: 1765 р. — 11 двопоколінних (78,6 %) і 3 трипоколінних (21,4 %) родини, 1770 — 10 двопоколінних (76,9 %) і 3 трипоколінних (22,1 %), 1772 — 12 двопоколінних (66,7 %) і 6 трипоколінних (33,3 %). Загальні результати аналізу поколінного складу були такими: 1765 р. — 36 двопоколінних (51,4 %) і 34 трипоколінних (48,6 %), 1770 — 1 однопоклінне (1,5 %), 34 двопоколінних (50,0 %) і 33 трипоколінних (48,5 %), 1772 — 1 однопоколінне (1,3 %), 31 двопоклінне (41,3 %) і 43 трипоколінних (57,4 %) (див. табл. 1).

Бачимо, що серед домогосподарств селян, які мали значно меншу середню населеність, а ніж аналогічні показники по селу загалом, спостерігалася суттєва перевага двопоколінних родин. Козацькі сім'ї були представлені переважно трипоколінними домовими спільнотами (але говорити про їх визначальну домінанту, на нашу думку, не слід). Також, звернемо увагу на той факт, що зростання середньої населеності загалом по селу супроводжувалося збільшенням частки трипоколінних домогосподарств. Кількість однопоколінних сімей була дуже незначною й не могла вплинути на загальну картину. Чотирипоколінних домогосподарств нами у джерелах зафіксовано не було.

Перейдемо до визначення типології домогосподарств села Ведмежого згідно наведеної вище класифікації П. Ласлетта. Отже, станом на 1765 р. обидві родини духовенства були мультифокальними. Сім'ї козаків ми визначили наступним чином: нуклеарних (про-

Середня населеність села Ведмежого

Малюнок 1

Таблиця 1

Кількість поколінь у родинах

Роки	Покоління								Разом	
	1		2		3		4			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1765	-	-	36	51,4	34	48,6	-	-	70	100
1770	1	1,5	34	50,0	33	48,5	-	-	68	100
1772	1	1,3	31	41,3	43	57,4	-	-	75	100

стих) — 8 (14,8 %), розширених — 3 (5,5 %), мультифокальних — 43 (79,7 %) (складних — 85,2 %). Родини селян розподілилися так: нуклеарні — 9 (64,3 %), розширені — 1 (7,1 %), мультифокальні — 4 (28,6 %) (складні — 35,7 %). Загальна класифікація, таким чином, мала наступний вигляд: нуклеарні (прості) сім'ї — 17 (24,3 %), розширені — 4 (5,7 %) і мультифокальні — 49 (70,0 %). Отже, розрахунки засвідчили суттєву перевагу частки складних домогосподарств (75,7 %) над простими (24,3 %).

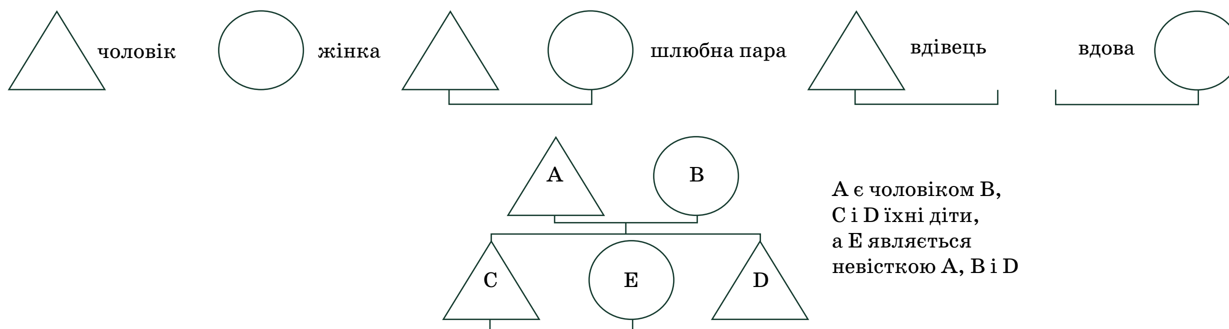
За наступні п'ять років (станом на 1770 р.) ситуація майже не змінилася. Два домогосподарства представників місцевого духовенства продовжували залишатися мультифокальними. Типологія домових спільнот козаків була слідуючою: нуклеарні (прості) — 7 (13,2 %), розширені — 3 (5,7 %), мультифокальні — 43 (81,1 %) (складні — 86,8 %). Серед родин селян переважали нуклеарні сім'ї — їх нараховувалося 8 (61,5 %). Всі інші — 5 домогосподарств (38,5 %) були мультифокальними. Загальний типологічний розподіл був таким: нуклеарні (прості) — 15 (22,1 %), розширені — 3 (4,4 %), мультифокальні — 50 (73,5 %). Бачимо, що частка складних домових спільнот — 78,9 % продовжувала залишатися значно більшою, а ніж відсоток простих домогосподарств — 22,1 %.

Аналіз даних сповідного розпису 1772 р. приблизно підтвердив зазначену вищу пропорцію між простими та складними домовими спільнотами. Так, з двох родин духовних осіб одна була розширеною, а інша — мультифокальною. З 55 домогосподарств козаків 7 (12,7 %) були нуклеарними (простими), 2 (3,7 %) — розширеними, 46 (83,6 %) — мультифокальними (складних — 87,3 %). Вивчення структури селянських сімей продемонструвало такий їхній розподіл: нуклеарні — 10 (55,5 %), розширені — 1 (5,6 %), мультифокальні — 7 (38,9 %) (складні — 44,5 %). Отже, маємо наступні узагальнені дані за 1772 р.: нуклеарних (простих) домогосподарств — 17 (22,7 %), розширених — 4 (5,3 %), мультифокальних — 54 (72,0 %). Таким чином, й у цьому випадку частка складних сімей — 77,3 % виявилася помітно більшою, а ніж простих — 22,7 %.

Наведемо приклади домогосподарств усіх трьох основних типів за допомогою прийнятої в історичній демографії системи умовних позначень. Класичним нуклеарним двопоколінним домогосподарством була родина 32-річного козака Семена Козицького[21]. Він був одружений на 26-річній Матроні і мав трьох дітей: 10-річного Петра, 3-річного Каленика та 2-річну Ганну (дані станом на 1765 р.) (див. схему 1).

Схема 1

Домогосподарство Семена Козицького

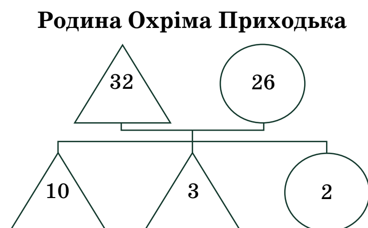

Прикладом розширеної трипоколінної родини може слугувати селянська сім'я 32-річного Охріма Приходька, що проживала у Ведмежому у 1765 р.[22]. Він мав дружину Марію (28 років) і чотирьох дітей: синів — Микиту (10 років), Івана (4 років), Охріма (1 року) та доньку Гликерію (6 років). Разом із ними в домогосподарстві проживала 50-річна мати Охріма — вдова Ганна.

Оскільки главою цієї родини був одружений син, то дану домову спільноту можна визначити як розширену по висхідній лінії (див. схему 2).

Схема 2

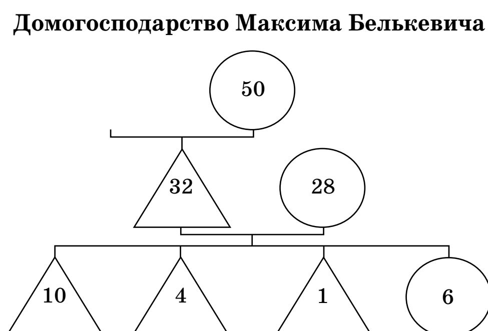
Родина Охріма Приходька

За ілюстрацію мультифокального домогосподарства візьмемо патріархальну двопоколінну сім'ю 54-річного значкового товариша Максима Белькевича (Ведмеже, 1770 р.)[23]. Максим мав за дружину 44-річну Олену. В них було троє синів: Хома (27 років), Григорій (13 років) та Данило (10 років). При чому, старший син був одружений на 22-річній Наталії. Таким чином, ця родина складалася з двох повних ядер, наявність яких й обумовлювала її складну структуру (див. схему 3).

Схема 3

Домогосподарство Максима Белькевича

Зазвичай серед тогочасних домогосподарств домінуючими були родинні зв'язки по чоловічій лінії двох типів: патріархальні та братські[24]. Визначимо, яку частку від загальної кількості домогосподарств становили братські родини, оскільки подібні домові спільноти фактично могли бути лише складними (розширеними — за наявності у родині неодруженого брата й мультифокальними — якщо брат мав дружину, або був вдівцем). Так, згідно даних за 1765 р. у Ведмежому нараховувалося 19 братських родин, що становило 27,1 % від загального числа домогосподарств у селі. Станом на 1770 р. кількість таких сімей скоротилася до 13, або 19,1 %. У розписі за 1772 р. зафіксовано 9 братських родин — 12,0 %.

В результаті проведеного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Село Ведмеже мало достатньо високі показники середньої населеності домогосподарств. Ця цифра продемонструвала стійку тенденцію до зростання з 14,4 у 1765 р. до 18,1 особи у 1772 р. Більш населеними були родини сільського духовенства та козаків, менш — селян. Співставлення отриманих даних із результатами аналогічних розробок інших науковців також підтвердило зазначену вище тезу про високу населеність домових спільнот досліджуваного села.

2. Аналіз поколінного складу родин засвідчив перевагу трипоколінних сімей над двопоколінними як у загальних показниках по селу, так і серед домогосподарств духовенства та козаків. Але, слід зауважити, що селянські родини були переважно саме двопоклінними. Також, на нашу думку, показовим є той факт, що зростання частки трипоколінних домових спільнот йшло паралельно із збільшенням середньої населеності.

3. Розгляд структури домогосподарств з метою їх типологічної класифікації продемонстрував суттєву перевагу складних (розширених та мультифокальних) сімей над простими — частка перших у загальних показниках завжди перевищувала 75 %. Додамо, що таке співвідношення склалося насамперед за рахунок домогосподарств духовенства та козаків. На відміну від них, родини селян були переважно нуклеарними, проте й ця пропорція поступово змінювалася у бік зростання частки складних сімей — від 35,7 % у 1765 р. до 44,5 % у 1772. Отже, в результаті нашого дослідження знайшла підтвердження точка зору про переважання на території Східної Європи загалом та Гетьманщини зокрема складної сім'ї.

Джерела та література

1 Волошин Ю. Населення домогосподарств "государевых малороссийских описных раскольничьих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр." // Соціум. Альманах соціальної історії. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. 2. — С. 118.

2 Див.: Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М.: Статистика, 1979. — С. 132–157; Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М.: Статистика, 1979. — С. 23–33; Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. — Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. — С. 35–80; Хок С. Крепостное право и социальный контроль в России: Петровское, село Тамбовской губернии. — М.: Прогресс-Академия, 1993. — 192 с. Детальніше історіографію цього питання див.: Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. // <http://www.dmo.econ.msu.ru/pc2001_history/advert/Vienna 2000/nosevich. html>.

3 Див. Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX — начала XX в. // <http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1/135–208p.html>; Носевич В. Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII — первой половине XIX в. // Компьютер и историческая демография. / Сб. науч. тр. — Барнаул, 2000. — С. 173–198; Канищев В. В., Кончаков Р. Б., Мизис Ю. А., Морозова Э. А. Структурный анализ семьи. Тамбовская губерния, XIX — начало XX в. // <http: // www. kraeved. ru/tambovdem/thesises/kan1. html>; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начала XX в.): В 2-т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: "Дмитрий Буланин", 2003. — Т. 1. XL, 548. — Т. 2. 583 с., 87 + 55 ил.; Лещенко В. Ю. Русская семья (XI–XIX вв.): Монография. — СПб.: СПГУТД, 2004. — 608 с.

4 Див.: Крикун М. Населення домогосподарств у житомирському повіті київського воєводства 1791 року. // <http: // www. franko. lviv. ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN% 20Mykola. html>; Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI — XVII століттях (на матеріалі Волині) // ЗНТШ. — Т. CCXLIII. Праці історико-філософської секції. — Львів, 2002. — С. 85–99; Волошин Ю. В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. — 2005. — № 1–2. — С. 64–83.

5 Ласлетт П. Вказ. праця. — С. 136–139.

6 Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). Ф. 960, оп. 3, спр. 184, арк. 157–169, 232–244, 269–286.

7 Миронов Б. Н. Исповедный и метрический учёт в имперской России // <http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&lm=1&lc=art10>.

8 ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 184. — Арк. 157.

9 Там само. — Арк. 169.

10 Там само. — Арк. 244 зв.

11 Там само. — Арк. 232.

12 Там само. — Арк. 286 зв.

13 Там само. — Арк. 269.

14 Там само. — Арк. 232 зв.

15 Там само. — Арк. 234.

16 Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 220.

17 Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 27.

18 Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем.

К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. — Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. — С. 46–47.
19 Ласлетт П. Указ. праця. — С. 152.
20 Сакало О. Типологія домогосподарств села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку в другій половині XVIII століття // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). — Харків: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — С. 255.
21 ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 184. — Арк. 165.
22 Там само. — Арк. 167 зв.
23 Там само. — Арк. 232 зв.
24 Волошин Ю. В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. — 2005. — № 1–2. — С. 74.

Olexandr Sakalo

"Rural population`s households of Get`manschina of the second half of 18th century: some historical and demographical aspects (the example of Vedmege village of the Romens`ka sotnia, Lubens'kyi regiment)"

In the article on the basis of statistical data of Vedmegy`s village confession registers from 1765 to 1772 years the family structure of typical Ukrainian households of Get`manschina of the second half of 18th century is analyzed. P. Laslett's classification of the family households as the most widespread one in the modern historical demography forms the basis of the research as well.

***Key words**: Historical demography, confession register, family structure, household, conjugal family unit, nuclear family, extended family, multiple family.*

УДК 94(47,41) "17.50/100":314.552–058,835

Ігор Сердюк (м. Полтава)

ВДІВЦІ І ВДОВИ У РУМ'ЯНЦЕВСЬКОМУ ОПИСІ ПЕРЕЯСЛАВА (ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті на основі даних Рум'янцевського опису Малоросії досліджується вдівство у ранньомодерному міському соціумі. На прикладі міста Переяслава аналізуються демографічні характеристики, матеріальне становище вдівців та вдів, джерела та розміри їхніх прибутків.

Ключові слова: *вдівець, вдова, вікова група, демографічні характеристики, населення, Рум'янцевський опис, суспільство.*

Серед документів, що обліковують населення Гетьманщини, одним з найповніших і найважливіших є Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.[1]. Зміст і обсяг документу роблять його унікальним джерелом для дослідження економічних і соціальних відносин у тогочасному суспільстві, вивчення демографічних характеристик ранньомодерного соціуму і окремих його мікрогруп[1]. Опис розкриває не лише станову стратифікацію населення Лівобережної України XVIII ст. (міщани, козаки, посполиті, тощо), а й розглядає існуючі суспільні відносини в іншій площині: висвітлює взаємодію між місцевим і прийшлим населенням, учнями і ремісниками, родинні стосунки, проливає світло на життя дітей і старих, сиріт і вдів.

Внаслідок високого рівня смертності, останні два явища набули надзвичайного поширення, що знайшло відображення не лише в обліковій документації, а й у фольклорі, звичаях, діючому праві. І, якщо сиріт жаліли (хоча б в усній народній творчості), то до вдови ставилися неоднозначно. У багатьох піснях ми бачимо образ нещасної, обездоленої жінки: "*Не плач, не плач вдівонько...*", "*Ой зажуриться молодая удівонька...*", "*Ех ох-ох-ох там удівонька жила*"[2] Але вдова, особливо молода, могла бути конкуренткою на шлюбному ринку чи загрозою для сімейного щастя заміжніх жінок. Тоді з'являвся образ розлучниці, розпусниці: "*Я до вдовушки ходив і вдовушку любив, носив жито і пшеницю, і горох, і чечевицю...*"[3], чи, навіть, убивці: "*Прійшовъ Якимъ до вдовоньки: — Памагай Би, серце! Вона ему одказуе: забый жинку перше!..*", "*... Я забыла чоловика, а ты забый жинку...*"[4].

Удівство у тогочасному соціумі, і різні його аспекти залишаються поза увагою вітчизняної історичної науки. Щоб частково заповнити цю лакуну, ми на основі даних опису населення Переяслава, розглянемо демографічні характеристики цієї мікрогрупи. Матеріали опису міста знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф.57) і складаються з чернеток (книги 223, 279, 280, 282, 288)[5] та чистовиків (книга 278)[6].

За нашими підрахунками, у чистовому варіанті опису міститься відносно повна інформація про 1708 жителів Переяслава, з них — 834 чоловіки і 874 жінки. Ще про 91 особу дані неповні (здебільшого не вказаний вік). Серед них ми нараховуємо 7 вдівців і 111 вдів, крім того, переписувачі записали вдовами ще 12 жінок, однак не записали їхній вік, та не зазначили інші дані, тому їх ми не беремо до уваги. Вдівці і вдови у джерелі позначені термінами "*удова*[7]" та "*удовъ*[8]". Відмітимо, що вдівство жінок позначалося в графі "Чини та імена" тоді, як чоловіків — у графі "здоров'я".

Загалом вдівці становили 0,7 % чоловічого населення Переяслава, а жінки — 12,7 % жіночого. Ці показники виглядають заниженими і свідчать про можливість недообліку осіб даної категорії. У Рум'янцевському описі зустрічаємо близько двадцяти випадків коли жінка жила без чоловіка, з дітьми, але не записана, як вдова. Вони стосуються переважно осіб старших вікових груп, що не були власницями хати, чи головою сім'ї, тоді, як жінки, названі вдовами, при переписі родини записані першими. Спочатку читаємо: "*Удова мещанина...*", далі записані інші члени сім'ї, рідство яких ведеться від вдови: "*... ее сынъ...*"[9], "*...дочь ее...*"[10]. На нашу думку, у тогочасному

[1] В історичній літературі його ще називають Рум'янцевський опис.

суспільстві, вдівство, окрім звичного сьогодні поняття, означало набуття певного соціального статусу.

Частина жінок, будучи вдовою де-факто, не стали нею де-юре, однією з причин цього могла бути неможливість довести смерть чоловіка, який міг пропасти безвісті. У джерелі є відомості про Феодосію Федорівну 26-ти років чоловік якої: "*Грицко Вчерашний где родился и какого звания яко о[т]лучился безвестно где 8 годъ знать неможно.*" Феодосія залишилася сама з сином 8-ми років, тобто Грицько пішов у невідомому напрямку практично одразу з народженням дитини[11]. Тривалий час його відсутності залишав жінці мало надій на повернення чоловіка, практично вона стала вдовою, однак формально нею не була.

У зв'язку з вищою смертністю чоловіків, чисельність вдів повинна зростати з віком. Щоб простежити таке зростання спочатку визначимо частку вдів серед жінок різних вікових груп. Для цього все жіноче населення міста ми розподілили на п'ятирічні вікові групи, (як це прийнято в сучасній історичній демографії) і визначили відсоток вдів в окремих вікових групах. Результати підрахунків нанесли на графік *(див. мал. 1)*. З графіка бачимо, що наймолодші вдови відносяться до вікової категорії 20–24 роки, однак їхня частка тут невелика. Ймовірно, що їхні чоловіки померли від хвороб чи загинули у результаті нещасного випадку. Наймолодшою переяславською вдовою, найденою нами у джерелі, була двадцятирічна Дарія. Вона жила разом з своєю матір'ю вдовою Катериною Шаповалихою і незаміжньою старшою сестрою Марією, якій виповнилося 26 років[12].

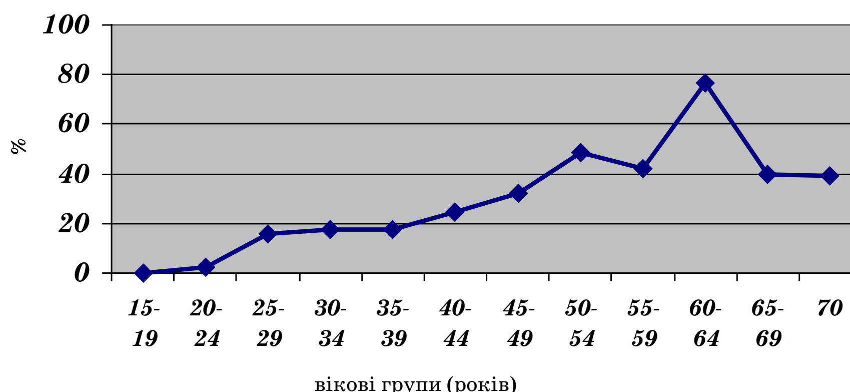
До вікової групи 60–64 років крива відсотку вдів плавно рухається вгору. Її зростання пояснюємо вищим рівнем смертності серед чоловіків та великою віковою різницею між подружжям, що могла мати місце у тогочасному міському соціумі (у описі Переяслава часто зустрічаємо сімейні пари з віковою різницею 15–25 років). Бачимо, що у віці 50–54 роки вдовою записана кожна друга жінка міста, у віковій категорії 60–64 років їх частка зростає до показника 76,5 %. Далі крива різко йде на спад, серед жінок старших за 65 років вдовами були близько 40 %. Малоймовірно, що зниження відсотку викликано дією демографічних чинників, скоріше це результат недообліку вдів даного віку.

Якщо наймолодшій вдові на час перепису виповнилося 20 років, то двом наймолодшим вдівцям було по 43 роки. Ще три були віком 45–64 роки і двоє були старшими за 70 років. Відсутність молодих вдівців у джерелі ймовірно пояснюється не лише порівняно низькою жіночою смертністю, а й ситуацією на шлюбному ринку, при якій такі вдівці мали більші шанси на повторний шлюб.

Після смерті одного з подружжя інший часто залишався з дітьми. Історична демографія, розглядаючи вдову чи вдівця, як окрему (неповну) сім'ю, вивчає дітей, як членів цієї сім'ї. У різних ситуаціях обліковуються живі діти всіх вікових груп; діти, що не взяли шлюб і проживали у домі батьків; діти певного віку, що жили у домі батьків. На практиці переписні листи дають відомості лише про дітей, що проживали разом зі своїми батьками[13]. Ми визначимо частку вдів, що мали дітей до чотирнадцяти років, оскільки приєднуємось до

Малюнок 1

Частка вдів у окремих вікових групах жіночого населення Переяслава

думки сучасних дослідників, що особливостям обраного нами джерела і тогочасним уявленням про дитинство відповідали вікові рамки 0–14 років[14]. Аналогічні вікові межі були застосовані розробниками даної методики до вивчення населення Франції кінця XVIII століття[15]. У такому випадку поза увагою дослідника залишаються діти 15-ти років і старші, однак ми уникаємо подвійного обліку. Прикладом може бути вдова Анна Рибчиха, як мала дочку вдову Варвару у якої, в свою чергу, було двоє дітей[16]. При підрахунку усіх дітей, без обмеження за віком, ми повинні були б двічі порахувати Варвару, як дитину і як матір окремо.

Результати розподілу вдовиних сімей у відповідності з числом дітей заносимо до таблиці, де вдови поділені на десятирічні вікові групи *(див. табл. 1)*. З 111 вдів 83 не мали дітей до 14-ти років. Зокрема бездітними були жінки віком до 25-ти років. Окрім них, ми не знаходимо дітей і у жінок старшої вікової групи, які теж могли не мати дітей взагалі, або проживали разом зі своїми вже дорослими дітьми. Як виняток, у джерелі знаходимо випадок вдови Марфи Зінов'євни, яка утримувала дванадцятирічну онуку — дочку її померлого сина[17].

Дітей вказаного віку мали 28 вдів, які відносилися до вікових груп 25–64 років, з них найбільше (12) були віком 25–35 років. Загалом сімнадцять вдів мали одну дитину, дев'ять — двох і дві жінки — трьох дітей. З одного боку малолітні діти ускладнювали життя самотніх жінок, однак вони виростали і могли допомогти своїм матерям у старості. Відмітимо, що дітей мали жінки активного віку, які, якщо дозволяло здоров'я, могли працювати, тоді, як у вдів літнього віку їх не було.

З семи вдівців чотири мали дітей віком до 14-ти років. З них один мав одну дитину, два — двох дітей і один — трьох. Решта чоловіків мали дітей старших за чотирнадцять. Ці вдівці не одружилися вдруге і були змушені самостійно вести господарство і ростити своїх дітей. Враховуючи різницю у чисельності овдовілих чоловіків і жінок (останніх за даними опису у 16 разів більше), можемо припустити, що більшість вдівців одружувалися вдруге. У вірші поета XVIII ст. Климентія Зіновіїва, як звичне явище описуються навіть треті і четверті шлюби: "*Много меж хрстіяны и того бываетъ: же іньи мужъ въ третыи раз женитис дерзаетъ. Также и жены в третыи раз замуж ити смеютъ: и не по хрстіянскии чинити то вмеютъ*". Однак повторні шлюби поет не засуджує: "*Zамуж иты два разы и женитис то законно...*"[18].

Ми не можемо визначити ймовірність повторного одруження для вдівців, однак джерело дозволяє нам простежити частоту повторних шлюбів (якщо такі були) жінок з дітьми, оскільки вказує батька дітей. У описі Переяслава знаходимо один такий випадок: міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: "*дети ЕЕ зумЕршимъ ЕЕ мужемъ... Яремаю КривошіЕм сплоченіЕ*"[19]. Отже, залишившись після смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 року, заплативши доволі серйозну на той час суму 25 карбованців[20]. Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 року — березень 1766 року[21]), можемо припустити, що Євдокія вдруге

Таблиця 1

Розподіл вдовиних сімей відповідно з числом дітей

Вік вдови	Кількість вдів, що мали живих дітей молодше 14 років					Загальне число дітей в сім'ях
	0	1	2	3 і більше	Всього	
Молодше 25	2	–	–	–	2	0
25–34	15	7	5	–	27	17
35–44	15	2	2	2	21	12
45–54	18	7	2	–	27	11
55–64	20	1	–	–	21	1
65 і старші	13	–	–	–	13	0
Всього	83	17	9	2	111	41

взяла шлюб не пізніше ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто вона зачекала коли пройде рік трауру по померлому і одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху і заробляв 9 карбованців на рік, що давало сім'ї засоби до існування.

Діти могли стати серйозною перешкодою для повторного шлюбу, в пісні записаній на початку XX ст. у Роменському повіті Полтавської губернії йдеться про сватання вдівця до вдовиці. Жінка була гарна, волів, корів і овець мала, однак коли чоловік дізнався, що у неї багато дочок то сказав: "*Та прощай, удово, прощай небого, бо ти мені не товариш, що багацько дітей маєш*"[22].

Героїня жартівливої пісні була вдовою шевця, яка зжила зі світу свого чоловіка. За дослідженнями Василя Балушка підмайстри, чи інші особи, що одружувалися з вдовами колишніх членів цеху могли користуватися пільгами при вступі до цеху, зокрема не виготовляти "шедевр", а лише сплатити вступне.[23] Відмітимо, що Яків Козоріз був записаний шевцем і, на момент проведення опису, залишався винним шевському цеху 1 карбованець за вступ, тобто ймовірно, що він вступив до нього незадовго перед описом[24]. Вірогідно, що чоловік одружився з вдовою, щоб отримати місце в цеху. Привертає увагу і прізвище Якова: Козоріз (підкреслення моє — І. С.), яке свідчить, що шевство не було його родинним заняттям. При цьому першого чоловіка Євдокії звали Ярема Кривошиий, на нашу думку його прізвище могло мати два варіанти походження: від "крива шия", або від "криво шити". Отож Яків Козоріз міг мати вигоду від укладання шлюбу. Чи мала таку вигоду колишня вдова? За діючими тоді в Гетьманщині нормами "Саксонського зерцала", вдови "*всехъ мастеровыхъ людей, которые питаються рукоделием имеют довольствоватся своею герадою*[1] *но къ инструментамъ или къ верстатамъ принадлежащихъ к художеству касаться не должны*". Виняток стосувався ткаль, суконниць і речей "*которых муж не делалъ*"[25]. Ймовірно, що, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом, тоді, як ним міг займатися Яків. Отже такий шлюб був взаємовигідним.

Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка, за даними опису, змогла вдруге вийти заміж, тоді, як 28 таких жінок залишилися самі, тобто ймовірність такого шлюбу становила 1/28, або 3,6 %. З віком ймовірність повторного шлюбу зменшувалася, однак у вище згаданого Климентія Зіновіїва є вірш "*О старых дедахъ женящихся, и старых бабах гамуж ідучихъ*"[26], який свідчить що такі шлюби могли укладатися.

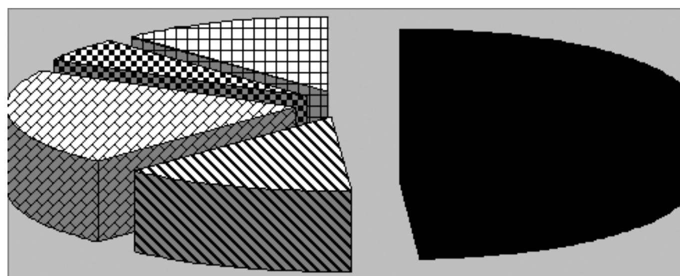
На відміну від Євдокії інша вдова — Тетяна Старостиха до своїх сорока років не вийшла заміж вдруге, не мала власного двору (жила у підсусідках) і ростила сама трьох дівчат віком 8 — 14 років і сина 15-ти років[27]. Опис не вказує нам джерело і розміри її заробітку, однак ми знаходимо таку інформацію щодо 102-х вдів. Основні види їх доходів наносимо на діаграму *(див. мал. 2)*

Результати підрахунків свідчать, що основним джерелом доходів вдів Переяслава була наймана праця. Такі вдови у описі здебільшого позначені терміном "*работница ево*". Вони наймалися на тривалий термін (мінімум рік) за гроші, чи лише за харчі і жили разом зі своїми дітьми у дворах господарів. Наприклад вдова Анна Дмитровна наймалася до отамана першої полкової сотні Івана Золотухи за 3 карбованці в рік. Це пристойна платня для найманих робітниць на той час, оскільки в більшості випадків вона не перевищувала 2 карбованці[28]. Анна була молода (28 років), здорова і заробляла гроші, ймовірно, що лише за харч працювали старі й слабкі. Однак вдова Єфросинія Грициха, яка "*служитъ 4 года за пропитание беззаплаты*" в іншої вдови, була такого ж віку і здорова[29]. Розмір заробітків цих робітниць міг залежати від їхніх здібностей, обсягів роботи, що виконувалася, особистого ставленням господарів до них, чи майнового стану роботодавця. Крім досить пристойної платні Іван Золотуха своїм робітницям давав одяг: "*...вплати хозяйскомъ ходять...*"[30]

Понад 20 % вдів заробляли собі на життя промислами і торгівлею (цей вид діяльності приносив найбільші прибутки). З них, більшість займалася шинкуванням вина і браги. Причому з такого промислу жили жінки різного віку. Наприклад 33-х річна вдова Феодосія Івановна "*имеетъ промислъ шинкован[и]ем горячого вина которое покупае в городъ Переясловлъ и продае врозњ ведрами и*

[1] В "Саксонському зерцалі" "***герада***": "1) часть наследственной массы, которая передавалась только по женской линии (в основном домашняя утварь и личные вещи); 2) инвентарь ремесленника, домашняя утварь вообще." — Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807. — К.: "Наукова думка", 1993. — С.347.

Джерела доходів вдів Переяслава

постійна наймана робота — 49 %

тимчасові заробітки — 13 %

торгівля — 21 %

допомога родичів — 5 %

жебрацтво — 12 %

чарками вономъ своемъ доме с чого получае вгодъ прибели рублей = 8 в капитале достаточна на 25 рублев". Прибутків Феодосії було достатньо щоб прогодувати себе, двох дітей і наймати двох робітниць[31]. Вдові міщанина Євдокії Шпачисі виповнився 81 рік і вона була "*по старости слаба*", однак теж продавала вино, причому не вдома, а на базарі, заробляла п'ять карбованців на рік, мала 50 карбованців капіталу. Вона утримувала свого хворого сина і наймала робітницю[32]. Семидесятирічна вдова Єфимія Ситничка, будучи сліпою на обидва ока, торгувала брагою на чотири карбованці в рік, очевидно їй допомагала невістка (теж вдова)[33]. Чотири жінки продавали хліб, одна торгувала дрібним крамом на базарі: "*торгуеть разнимь крамнимь дробьазкомь*"[34]. Вже згадана вдова Анна Рибчиха торгувала на базарі в'яленою рибою[35].

Наступним джерелом доходів були тимчасові заробітки. Ними заробляли собі на життя 13 жінок (13 %). У 11-ти випадках у описі відмічено "*а пропитание имеет с заработков*", ще дві вдови мали прожиток з "*зажонъ серпомъ*"[36].

Майже стільки жінок — 12 (12 %) займалися жебрацтвом, 10 з них були мешканками міських шпиталів, до яких потрапляли переважно через дряхлість і хвороби, інколи разом з дітьми. Наприклад у шпиталі церкви святителя Миколи записана вдова Єфросинія Шереметиха віком 49 років, сліпа на обидва ока, разом з нею — син Олександр віком 13 років, здоровий. Перепис вказує спосіб заробітку на життя та термін їх перебування у шпиталі: "*Прописанные нищие питаются з милостыни доброхо[т]ных дателей, ажителствуютъ втомъ шпитале ...Шереметиха 10 ... года*"[37]. Отже Єфросинія потрапила до шпиталю у віці 39 років разом з трирічним сином.

Дві жінки займалися жебракуванням поза шпиталями. Стариця вдова Уляна Брюховна супроводжується наступним записом: "*оная удова хлеба вгодъ несеетъ апитаетца изъ милостыни*". Жебрати Уляна була змушена за віком і станом здоровя: у свої 65 років вона була "*по старости слаба*", однак вона мала власну хату і сплачувала за неї щорічний податок "*1 рубль и 2 капейки*"[38]. Тобто милостиня дозволяла жінці не лише прохарчуватися, а й сплатити податок. Її тезка стариця удова Уляна Хомиха (50 років) разом з двома дітьми з дозволу магістрату проживала у коморі на магістратській землі. Вона теж жила з милостині, однак вказівки щодо сплати нею якихось податків ми не зустрічаємо[39].

Частина вдів (5 %) жила в сім'ях родичів, переважно своїх дітей чи племінників. Ці жінки не були власниками двору, не мали власних прибутків, були хворими або слабкими за віком і утримувалися ріднею.

Демографічний аналіз матеріалів Румянцевського опису Переяслава свідчить, що вдови були помітною складовою ранньомодерного міського соціуму, тоді, як вдівці складали незначну його частину. Абсолютна перевага вдів (18-кратна) над вдівцями, на нашу думку пояснюється вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами вдівців на укладання повторного шлюбу.

Такі повторні шлюби були можливими для обох статей, однак їх укладання могло усклад-

нюватися віком, бідністю, наявністю дітей, іншими факторами. Відмітимо, що всі чоловіки, які не одружилися вдруге, були старшими за сорок років, не були багатими, а чотири з них мали від одного до трьох дітей молодших за чотирнадцять років. Серед вдів з дітьми вдруге вийти заміж змогла лише одна, шлюб з якою був вигідний її "новому" чоловікові.

Загалом шанси на повторний шлюб для вдів, на нашу думку, були невисокі, а тому у віці за 50 років кожна друга переяславська жінка була вдовою. Їм потрібно було самим заробляти собі на життя і половина з них наймалися на тривалий термін за житло, одяг, харчі і плату, яка у кращому випадку могла досягати 4-х карбованців. Близько 20 % вдів мали достаток займаючись шинкуванням вина, торгівлею, решта наймалися на поденну роботу, жебрали чи перебували на утриманні родичів.

Дане дослідження не вичерпує можливості історико-демографічного аналізу вдівства у містах Гетьманщини. На нашу думку перспективним є аналіз даних Генерального опису інших міст, залучення матеріалів сповідних розписів, метрик, судових справ тощо.

Джерела та література

1 Докладніше див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 р. р. Покажчик населених пунктів. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. — С. 139–148. Ковальський І. С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 97–101; Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1980. — № 9. — С. 86–94; Перковский А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1968. — № 1. — С. 107–111; Путро О. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1982. — № 7. — С. 143–147; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. — С. 102.

2 Гнедичъ П. А. Матеріалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уездъ. Выпускъ II. Часть I. Полтава: Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссіи, 1915. — С. 8, 11, 150.

3 Там само. — С. 103.

4 П. К. [Драгоманов М.] Фатальная вдова // Кіевская старина. — 1888. — № 12. — С. 459–477.

5 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 223. — Арк. 59–62; кн. 279, арк. 1–664, кн. 280, арк. 1–414; кн. 282, арк. 12–13, 16–23, 27–33, 52–53, 61–62, 64, 72, 79, 151; кн. 288, арк. 254–255.

6 Там само. — Кн. 278, арк.1–303.

7 Там само. — Арк. 2 зв.

8 Там само. — Арк. 176 зв.

9 Там само. — Арк. 199 зв.

10 Там само. — Арк. 200 зв.

11 Там само. — Арк. 69 зв.

12 Там само. — Арк. 55 зв.

13 Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой — М.: РГГУ, 1997. — С. 30.

14 Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 112–113.

15 Анри Л. Блюм А. — С. 30–31.

16 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 78 зв. — 79 зв.

17 Там само. — Арк. 141 зв.

18 Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. — К.: "Наукова думка", 1971. — С. 118–119.

19 Там само. — Арк. 205 зв.

20 Там само. — Арк. 206 зв.

21 Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в переяславському полку. // Український історичний журнал. — 1960. — № 6. — С. 135.

22 Гнедичъ П. А. — С. 170–171.

23 Балушок Василь. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К.: "Наукова думка", 1993. — С. 83.

24 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 205 зв. — 206.

25 Даний параграф “Собрания Малороссийских прав” (кн.1. гл.5, п.131) взятий з 19-го параграфу “Саксонського зерцала”. Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807. — К.: “Наукова думка”, 1993. — С. 47.
26 Зіновіїв Климентій. — С. 119–120.
27 ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 85 зв. — 86 зв.
28 Там само. — Арк. 40 зв. — 41.
29 Там само. — Арк. 50 зв. — 51.
30 Там само. — Арк. 40 зв. — 41.
31 Там само. — Арк. 42 зв. — 43.
32 Там само. — Арк. 1 зв. — 2.
33 Там само. — Арк. 93 — 94 зв.
34 Там само. — Арк. 81 зв. — 82.
35 Там само. — Арк. 78 зв. — 79.
36 Там само. — Арк. 85 зв. — 86.
37 Там само. — Арк. 158 зв. — 159.
38 Там само. — Арк. 18 зв. — 19.
39 Там само. — Арк. 117 зв — 118.

Igor Serduyk

Widows and widowers in the Rumyantzevsky's description of Pereyaslav (the historical-demographical analysis)

The widowhood and widowerhood of the early-modern town society on the ground of Rumyantzevsky's description is studied in the article. The demographical characteristics, the property condition of widows and widowers, the sources and sizes of their income are anylized.

Key words: *widow, widower, age group, the demographical characteristics, population, Rumyantzevsky's description, society.*

УДК 94 (477): 355.1] “16”

Юрій Гузенко, Анатолій Войтенко (м. Миколаїв)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ УКРАЇНСЬКИМ КОЗАЦТВОМ У СЕРЕДИНІ XVII СТ.

У статті автори розглядають головні аспекти використання ручної вогнепальної зброї козацьким військом. В центрі їх уваги — вміння козаків застосовувати зброю в поєднанні з різного роду польовими укріпленнями і способами шикування піхоти в залежності від обстановки в бою.

Ключові слова: *козацтво, ручна вогнепальна зброя.*

Поява вогнепальної зброї наприкінці XIV — на початку XV ст. здійснила справжній переворот у військовій справі, вона практично звела нанівець переваги важкої лицарської кінноти в бою на відкритій місцевості. А вже з початку XVI ст. солдати з ручною вогнепальною зброєю (мушкетери) організаційно стали входити до складу багатьох європейських армій. Ці підрозділи мали на озброєнні мушкети (від франц. — mousquet, ісп. — mosquete, через пізньолат. muscheta, від лат. musca — муха — рід стріли, яку кидали) — ручну вогнепальну зброю з ґнотовим ударним замком, яка мала калібр близько 20 — 23 мм, вагу 8 — 10 кг, довжину близько — 1,5 м, масу порохового заряду — 20 — 25 гр., кулі — 40 — 50 гр., зусилля на курок — 7 — 8 кг, початкову швидкість польоту пулі — 450 м/сек., дальність стрільби — до 250 м. З перших мушкетів, які мали ґнотовий замок, стріляти можна було тільки за допомогою опорної сошки, процес їх заряджання був складним. Замок добре спрацьовував у суху погоду, але при підготовці до пострілу стрілку доводилося оперувати з порохом, маючи 2 запалених ґноти — один в руці, інший — у курку, і тому часто траплялися раптові постріли та нещасні випадки. Але такий замок мав і свої переваги: рідко ламався, а якщо це і траплялося, його можна було відремонтувати у похідній кузні, або це міг зробити і сам мушкетер. Крім цього, мушкетеру для виконання пострілу потрібен був тільки свинець та порох. Скорострільність зброї із ґнотовим замком була невеликою — 1 постріл на 3 — 4 хвилини. На початок XVII ст. мушкетери вже складали 1/2, а ще пізніше — 2/3 усієї чисельності піхоти європейських армій (іншу частину складали пікінери).

У першій чверті XVI ст. на озброєнні іспанської армії з’являються більш легкі мушкети з кременевим замком. Іспанці перейняли їх у маврів. На теренах Європи такий замок отримав назву іспано-мавританського, а на Сході — арабського. Пізніше він з’являється у Франції, потім — у Нідерландах. Головною особливістю цього замка було зовнішнє розташування його механізму[1]. Скорострільність цієї зброї зросла більш ніж у двічі порівняно з мушкетами, що мали ґнотовий замок[2]. До недоліків цього типу озброєння можна віднести зменшення дальності враження та убійної сили. Кременевий замок також давав значний відсоток осічок (близько 15 %). Крім того, він не підлягав ремонту в польових умовах. Мушкети з такими замками потребували для пострілу окрім пороху і свинцю, ще й нового типу боєприпасів — правильно обтесаних кусків сірого колчедану, які у XVII ст., тобто до масового поширення цієї зброї, придбати можна було далеко не всюди. Але, незважаючи на все це, починаючи з кінця XVII ст., ґнотовий замок поступово було замінено на кременевий. Ефективність рушниць з кременевим замком за даними на початок XVIII ст. була наступною: процент масового влучення куль після залпового пострілу: по розгорнутому кавалерійському строю на 100 кроків — 40,3 %; на 300 кроків — 14,9 %; на 400 кроків — 6,5 %. Тому військові статути тих часів радили, за можливістю, обирати відстань для залпового пострілу у 100 кроків.

Що ж стосується українського козацтва, то у середині XVII ст. основним родом їх війська була піхота[3]. Вона мала на озброєнні різноманітну ручну вогнепальну зброю: аркебузи, мушкети, рушниці, пищалі та ін. Видатний

дослідник запорозького козацтва Д. І. Яворницький вважав, що різниця між ними полягала в тому, що рушниці скоріше за все виробляли в Україні, а, наприклад, мушкети завозили з-за кордону. Перша згадка саме про мушкети у козацькому війську зустрічається в джерелах 1637 р.[4] Зустрічається також й інша назва козацької рушниці — яничарка (вперше — 1638 р.). Ця назва дає змогу зробити припущення про джерело надходження до козацтва деякої частини ручної вогнепальної зброї. Окрім рушниць, козаки використовували також і пістолі, або пістолети, які оснащувалися коліщевими і кременевими ударними замками. Д. І. Яворницький зазначав, що кожен козак мав при собі чотири пістолі, два з яких носив за поясом, а два — у шкіряних кобурах[5]. Кулі для них були розміром з яйце горобця. Козаки відливали такі кулі у спеціальних формах. Пістолі мали як свої переваги — легкість, можливість діяти однією рукою, так і свої недоліки — низьку влучність і малу далекобійність.

Найбільше сприяло поширенню вогнепальної зброї серед козаків її масове виготовлення українськими ремісниками. Зброя виготовлялася навіть у невеличких містечках, і була доступною за ціною. Рушникарі у Польщі та в Україні не створили окремого типу ударного замка і копіювали західноєвропейські та східні моделі або користувалися привезеними. Адже Україна була тісно пов'язана з Європою, і до неї проникало усе нове, що з'являлося в європейському зброярстві. Тобто козацтво використовувало зброю з такими ж характеристиками, що і тогочасні армії Європи та Сходу.

Під час розкопок місця Берестейської битви було знайдено численні зразки козацької ручної вогнепальної зброї. Це практично усі типи рушниць першої половини XVII ст., що підтверджує факт їх співіснування в озброєнні козацького війська[6]. Майже уся знайдена зброя нового (на той час) зразка — з ударними замками. Козаки майже не користувалися важкими мушкетами старого зразка, а використовували більш легку зброю, яка дозволяла їх піхоті швидко маневрувати на полі бою. Використовували козаки і винайдені у зазначений період ладівниці (коробочки з гніздами для заздалегідь відміряних і всипаних у паперові мішечки ладунків — порції пороху, пижів і кулі), що значно прискорювало процес заряджання рушниці. Таким чином, козацька армія середини XVII ст. мала вогнепальну зброю, яка не тільки нічим не поступалася тогочасній європейській, а й навіть дещо перевершувала її[7].

Ручну вогнепальну зброю козаки дуже шанували, утримували у чистоті, робили їй коштовну оправу, прикрашали прикрасами. Козаки зберігали свої рушниці у спеціальних шкіряних чохлах. Вони чітко усвідомлювали, що від стану зброї залежало їх життя. Воно також залежало і від уміння стріляти. За одностайною думкою сучасників, багато запорожців діяли рушницями досконало, стріляючи з них на доволі далеку відстань, і дуже мітко влучали у ціль. Так, наприклад, католицький священик А. Віміна, який був на теренах України у 1650 р., писав: "Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців"[8]. Але навряд чи, враховуючи різноманітний соціальний стан тих, хто складав козацьке військо, можна сказати, що така стрільба була масовим явищем.

Для кращого розуміння козацької тактики використання ручної вогнепальної зброї розглянемо тогочасну європейську. На театрах воєнних дій використовувалася так звана лінійна тактика, тобто ведення бою в лінійних бойових порядках при рівномірному розподіленню військ по фронту. Лінійна тактика зародилася наприкінці XVI — на початку XVII ст. й існувала до XVIII ст. Вона отримала розвиток у зв'язку з оснащенням армій вогнепальною зброєю і збільшенням ролі вогню в бою. Глибокі шикування починають замінюватися витягнутими вздовж фронту, які, по-перше, були менш вразливими для вогню противника, а по-друге, найбільш ефективними з точки зору використання вогнепальної зброї[9]. Тактика військ зводилася, в основному, до фронтального зіткнення. Піхота шикувалася у декілька ліній, одна за однією, що дозволяло одночасно вести вогонь з найбільшої кількості рушниць. Перша лінія давала залп, відходила назад у проміжки між солдатами другої та третьої ліній і починала перезаряджати рушниці. Друга лінія в цей момент робила крок уперед, цілилися і давала залп, потім повторювала дії першої. Третя лінія поступала аналогічно першій і другій, потім — четверта і т. д. Спеціальний стрій мушкетерів "караколе" ("равлик") являв собою стрій у 10 шеренг та 12 рядів[10]. Тобто недолік скорострільності компенсували кількістю стрільців. Але досягти результату можна було тіль-

ки завдяки дуже наполегливим тренуванням. З часом поліпшення скорострільності зброї дозволяло скорочувати глибину шикувань, без збільшення інтервалів між окремими залпами. Результат бою вирішувався потужністю вогню піхоти. До XVIII ст. включно давалося декілька залпів (а то й менш), після чого переходили до дії холодною зброєю.

Козацьке військо перебрало все найкраще з тактики дій європейських армій і засобів застосування ними вогнепальної зброї. Використовувався козаками і досвід турецьких яничар, які були першим в історії регулярним військом, яке мало на озброєнні вогнепальну зброю. Якщо уважно проаналізувати бойові дії українських козаків, то можна побачити, що головним засобом знищення ворога у них була саме стрільба. Козаки відпрацювали і свою манеру вогневої підготовки атаки та способи шикування у бойовий порядок. У козацькому війську широке застосування отримав так званий батовий стрій, який дозволяв вести щільний вогонь при підготовці своєї атаки, відбитті нападу кінноти, а також швидко маневрувати на полі бою. Він представляв собою бойовий порядок козацької піхоти, при якому стрільці шикувалися у три шеренги. Вогонь шеренги вели по черзі. Після залпу перша шеренга відступала назад, а дві задні робили два кроки вперед. Поки стріляли інші шеренги, козаки з першої встигали засипати у ствол порох і покласти кулю, звести курок, підсипати з натруски порох на полицю біля запального отвору. Потім вони виступали вперед і, прицілившись, стріляли у противника.[11]

В історичній літературі зустрічається також опис іншого способу ведення вогню козаками. Його застосовували тоді, коли був потрібен інтенсивний вогонь. В чому він полягав? Цим способом стріляли лише козаки з першої шеренги, в якій шикувались найвправніші стрільці. Козаки, що стояли позаду, постійно заряджали рушниці і подавали їх тим, що стояли попереду, а ці, приймаючи рушниці, стріляли у ворога[12]. Формувалася свого роду стрілецька група, від чисельності якої і від навиків обслуговуючого персоналу залежала скорострільність. Часто цей спосіб ведення вогню подається як основний. Аналізуючи деякі публікації, присвячені воєнному мистецтву козацтва, можна зустріти інший, схожий на попередній, варіант ведення вогню козацькою піхотою, а саме: стріляла тільки одна перша шеренга, друга подавала заряджені рушниці, а третя безперервно заряджала усі мушкети. При цьому стверджується, що такий спосіб дозволяв запорожцям "перевершувати можливості західноєвропейської піхоти майже в 8 — 10 разів"[13]. Автори цієї статті не погоджуються з таким твердженням, виходячи з наведених вище технічних характеристик вогнепальної зброї та аналізу ведення бойових дій європейськими арміями того часу. Збільшити темп стрільби з мушкету до 10 пострілів на півтори — дві хвилини, використовуючи вогонь тільки першої шеренги, було практично неможливо.

Для боротьби з регулярною кіннотою на відкритій місцевості європейська піхота шикувалася у спеціальний стрій, який складався з мушкетерів та пікінерів, що взаємодіяли між собою. Українське козацтво з тією ж метою використовувало табір з возів, який став основним бойовим порядком козацької піхоти[14]. Він не дозволяв добре навченій кінноті ворога використовувати свої переваги. Саме тому спосіб ведення вогню тільки першою шеренгою міг мати місце тільки при відбитті атак кіннотою або піхотою козацького укріпленого табору або інших укріплень. У таких умовах козаки могли забезпечити дуже щільний вогонь. Наприклад, у бою під Кумейками 1637 р. козаки випустили по ворогу близько 50000 куль[15].

Не погоджуються автори і з тим, що для козацького війська "основним прагненням було досягнення підвищення влучності прицільного індивідуального вогню"[16]. Більш того, є сумнівним і твердження, що козаки при вогневій підготовці атаки "зближувалися з ворогом на дійсний постріл 300–350 кроків поражали його влучним і інтенсивним вогнем"[17]. На такій відстані прицільний вогонь у бою був малоефективним. Очевидець XVII ст. І. Посошков засвідчував, що деякі служилі люди російського прикордоння тих часів рідко влучали в кінного татарина на відстані 10 сажнів; сам І. Посошков вважав вправним стрільцем того, хто влучить у шапку на відстані 20 сажнів, тобто 42 м[18].

Більш того, як ми вже зазначали, мушкети того часу мали початкову швидкість кулі, тобто швидкість кулі при вильоті з каналу ствола, близько 450 м/сек. Розрахунок показує, що через 100 м куля втрачала близько 50 % своєї кінетичної енергії і стрільцю при стрільбі на таку відстань доводилося би прицілюватися на 50 см вище точки влучення. При

стрільбі на дальність більше 100 м — вище удвічі і більше разів. Оскільки пристрій для прицілювання мушкету було розраховано на стрільбу по мішені у повний зріст до 30 м (45 кроків), то стрільба з нього на більші відстані була ефективною тільки при залповому вогні. Крім того, противник за час від моменту прицілювання, натискання на курок, спрацьовування замка, горіння пороху на полиці, запалення основного заряду міг змінити своє місце розташування. Прицільній стрільбі заважав ще і пороховий дим від пострілів, а загальновідомо, що в умовах обмеженої видимості більш важливою буде саме щільність вогню. Більше того, під час бою психічна рівновага людини порушується, що теж істотно впливає на результат прицілювання, а в той же час більш ретельне прицілювання затримує швидкість стрільби. Тому швидкоплинний вогневий бій і великі маси людей у козацькому війську (багато з яких були не дуже добре підготовлені) диктували використання саме залпового та неприцільного вогню, зводячи до мінімуму помилки стрільців. Необхідний був просто масований вогонь у необхідному напрямку. Мушкет був ефективною зброєю в руках масової армії, яка використовувала залпову стрільбу шеренгами, часто під прикриттям земляних укріплень, або пересувних плетених щитів.

Часто саме щільний вогонь козацької піхоти визначав результат битви — так було у боях під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Стіна мушкетного свинцю зупиняла і розпорошувала хвилю польської кавалерії. Під обстрілом із козацьких мушкетів ворожа кіннота відступала з великими втратами.

На жаль, обсяг нашої статті не дозволяє навести багато прикладів тактичних особливостей використання козацтвом ручної вогнепальної зброї у зазначений період. Зупинимося лише на двох, найбільш яскравих, які відбулися у період Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої 1648–1657 рр. під керівництвом Б. Хмельницького.

Польське військо XVII ст. вважалося одним з найкращих в Європі. Армія Речі Посполитої мала багатий досвід ведення війн, була добре озброєною, мала у достатній кількості артилерію. В бою поляки застосовували загальноєвропейську тактику, яка полягала у поєднанні гарматного вогню з ударами кінноти. Польські піхотинці також поділялись на мушкетерів та пікінерів.[19] Військо було реорганізоване за європейськими стандартами королем Стефаном Баторієм (1576 — 1586 рр.). Польські частини являли собою суміш національних формувань та найманців: німців, угорців, українців, сербів, литовців, молдован, турків, татар. Разом із національними піхотними формуваннями у Польщі широко використовувалася наймана німецька піхота. У складі гвардійських полків були ще й угорські піхотинці. У бою вони діяли так само, як і польські жовніри.

Найкраще в армії Речі Посполитої були підготовлені гусарські полки. Про їх озброєння зараз відомо практично все, а про тактику — набагато менше. Але достеменно відомо, що головний тактичний принцип полягав у завданні ворогу потужного удару холодною зброєю. Гусари представляли собою напівважку кавалерію, яка була поділена на ескадрони по 150 — 200 вершників у кожному. Атакували вони галопом, вишикувавшись у лінії, коліно до коліна. Їх довгі списи шокували ворогів. У ближньому бою гусари билися холодною зброєю, іноді використовували також і вогнепальну. Деякі польські дослідники, наприклад, З. Жигульський, вважають, що гусари були краще підготовлені, ніж західноєвропейські кавалеристи того часу, особливо кірасири та карабінери. Причина полягала у тому, що останні намагалися більше використовувати вогнепальну зброю, а польські гусари — холодну, не витрачаючи при цьому час на перезарядку.

Витримати атаку гусарів було важко навіть регулярній кінноті, не кажучи вже про кінноту нерегулярну, якою були козацька та татарська. Крила гусар були головною рисою, яка відрізняла цей рід військ. Існує думка, що вони під час атаки видавали своєрідний звук, який лякав непідготовлених коней, і ті починали біситися і розстроювати бойовий порядок. Але той же З. Жигульський вважав, що шелест навіть тисяч крил загубився би у страшній какофонії бою, і їх єдине призначення полягало у створенні сильного психологічного ефекту.

Окрім гусар у польському війську існував ще й інший тип кавалерії, озброєння якої та тактика відповідала східній воєнній традиції. Вони мали назву "панцерних". На озброєнні вони мали шаблю, палаш, чекан, лук із стрілами, легкий спис або дротики для кидання, два пістолі і іноді карабін — бандолет. Польський

король Ян III Собеський до кожної гусарської хоругви надав по дві хоругві “панцерних”. Найману кінноту складали німецькі рейтарські полки та легкі татарські, молдовські, трансильванські, литовські[20].

Що могли протиставити цьому ворогу козаки? Міцну дисципліну і вміння командирів сміливо маневрувати на полі бою, чим Б. Хмельницький заповнював як недоліки озброєння свого війська, так і його не завжди достатню підготовку. Стратегія гетьмана Б. Хмельницького була спрямована на розпорошення сил ворога і розгром його війська частинами. Він правильно обирав напрямок головного удару, зосереджував сили і засоби у потрібному місці і у потрібний час. Б. Хмельницький здійснював сміливі маневри, завдаючи удари противнику з флангів і тилу, рішучими діями досягав своєї мети у бою.

Так було, наприклад, в бою під Корсунем (16 травня 1648 р.), при переслідуванні ворога (понад 20 тис.), що відступав, вишикувавшись у похідну колонну. Вона складалася з обозу у вигляді прямокутника (кожен боковий фас складався з 4 рядів возів, які прикривали гармати), що прикривав артилерію та піхоту, і ар’єргарду, який складався із загону кінноти. Для деморалізації ворога і послаблення його перед вирішальною битвою, за наказом Б. Хмельницького, “козаки стрімко кидалися до обозу, давали залпи з пищалей і відходили на невелику відстань. Такі атаки повторювалися багато разів”[21].

У розгромі польської армії під Корсунем Б. Хмельницький застосував тактику постійної дії на відступаючого ворога піхотою та кіннотою, поєднуючи це з безперервним вогнем із ручної зброї і примушуючи поляків діяти у рамках запланованого гетьманом задуму бою. Останній полягав у тому, щоб втягнути польське військо у заздалегідь підготовлену засідку вздовж просіки, після чого знищити його фронтальним вогнем артилерії і фланговим вогнем розташованої у засідці піхоти.

Місце для головного удару було обрано дуже вдало. Це була Горохова Діброва — глибока балка на лівому березі р. Рось, поблизу с. Виграєво (8 — 10 верст від Корсуня), яку на шляху до Богуслава поляки ніяк не могли оминути. Відступаючи до лісу, поляки почали шикуватися у похідний порядок. Цим скористався Б. Хмельницький і атакував їх з тилу і флангів. Долаючи завали з порубаного лісу, пагорби та яруги, похідна колона пересувалася дуже повільно, а атаки козаків з тилу посіяли паніку. При виході з лісу дорога круто спускалася до балки, а потім піднімалася у гору. Загін М. Кривоноса (6 тис. козаків) заздалегідь, вночі, перед відступом поляків, на дні балки викопав довгий і глибокий рів, який не можливо було об’їхати. На протилежному краю цієї балки була встановлена артилерійська батарея з 10 гармат. Козацька піхота переховувалася у шанцях з обох боків дороги. Польське військо, натрапивши на перекоп та завали на шляху, змушене було зупинитися. Схил балки був уривистим, і тому під час спроби подолати перешкоду вози почали перевертатися. Польський табір утратив порядок. “Козацькі гармати відкрили вогонь, наносячи ворогові великі втрати. Шляхтичі, кинувши обоз, намагалися врятуватися втечею у різні боки від дороги, де їх знищували з ручної вогнепальної зброї засідки М. Кривоноса”.[22] За чотири години польське військо було повністю розгромлене. Козаки захопили у полон обох гетьманів — М. Потоцького і М. Калиновського, 80 чоловік “славної високородної шляхти”, 127 офіцерів, 580 слуг, 63 сурмачів, 8520 рядових жовнірів. Козаки взяли і величезні трофеї: 41 гармату з усіма припасами, 94 хоругви, намети, вози з провіантом, боєприпаси і зброю, велику кількість коней. Козацькі втрати склали 70 чоловік убитими та 95 пораненими.[23] Більше 30 кілометрів переслідувала польських втікачів татарська кіннота. Від полону й загибелі врятувалося тільки 1,5 тис. чоловік. Цією перемогою козацьке військо показало високі воєнні вміння своєї піхоти, яка використовувала вогнепальну зброю.

Іншим прикладом успішної підготовки атаки вогнем з ручної вогнепальної зброї та артилерії може служити облога міста Збаража у 1649 р., де масований мушкетний та артилерійський вогонь вирішив фінал бою. Так, в бойових діях під Збаражем, при зіткненні на підступах до міста, Я. Вишневецький вишикував польське військо у дві лінії: у першій лінії знаходилося “посполите рушення”, в другій — старі, досвідчені хоругви. Оцінивши обстановку і взявши до уваги, що першу лінію польського війська складали ополченці, а другу — найбільш досвідчені жовніри, Б. Хмельницький вишикував три колони піхоти і спішеної кінноти з гарматами, ще два загони кінноти поставив для посилення флангів і один загін виділив до резерву. У перших трьох шеренгах колон з піхоти він зосередив найкра-

щих, найбільш досвідчених стрільців. Саме це і був той батовий стрій, про який йшлося вище. Основою зав'язки бою повинен був стати залповий вогонь з мушкетів і гармат (останні були розташовані у проміжках між козацькими колонами). Розладнавши першу лінію польського війська, козаки на їх плечах повинні були атакувати різними видами холодної зброї другу лінію оборони (яка б при цьому втратила бойовий порядок) і знищити її.

Наблизившись до ворога, козаки відкрили щільний вогонь з гармат та мушкетів, внаслідок чого перша лінія шляхти кинулася тікати і розладила другу лінію. В цей час козаки вдарили в списи і розпочався запеклий бій. Послідовно уводячи до бою спочатку полк К. Бурляя, який потіснив німецьких ландскнехтів (за іншими джерелами — угорську піхоту)[24], потім полк Н. Морозенка, Б. Хмельницький змусив польське військо безладно відступити до Збаражу, залишивши на полі бою 57 гармат.

При облозі міста, для більш ефективного використання артилерії та озброєної піхоти, козаки насипали "високі, на два коні" вали, з яких було видно увесь польській табір.[25] Козацька піхота під захистом шанців поступово наближалася до ворога і сковувала його дії постійними обстрілами. Поляки несли великі втрати і не мали можливості здійснити маневрування для здійснення атак у відповідь. Але навіть якщо такі атаки і відбувалися, козаки шикувалися в батовий стрій, а в проміжках між піхотними підрозділами займала свої позиції легка артилерія. Щільний вогонь з мушкетів і легких гармат використовувався для відбиття атак ворога і підтримки дій своєї кінноти.

У цій статті автори намагалися розкрити деякі аспекти застосування ручної вогнепальної зброї українськими козаками у середині XVII ст. До головних з них можна віднести наступні: відмова від старих зразків вогнепальної зброї (важких мушкетів із ґнотовим замком); намагання використовувати озброєння з більш надійними кременевими замками; використання ручної вогнепальної зброї у поєднанні з всілякими укріпленнями (табір з возів, шанці та ін.); використання своїх, випробуваних у бойових діях шикувань піхоти (батовий стрій), що дозволяло збільшити скорострільність і щільність вогню; застосування різних форм залпової стрільби залежно від обставин бою; маневрування кінноти і піхоти з одночасним веденням вогню; вогонь із засідок.

Козаки вміло використовували переваги вогнепальної зброї під час проведення вогневої підготовки бою, при захисті укріпленого табору, переслідуванні противника, що відступав, а також знищення його заздалегідь підготовленою засідкою. Вміння створювати високу щільність вогню шляхом чітко організованої системи залпової стрільби на відкритій місцевості та комбінованого вогню при захисті табору дозволяють зробити висновок, що козацьке військо в умінні застосовувати вогнепальну зброю нічим не поступалося тогочасним європейським арміям, а в окремих випадках навіть переважала їх.

Джерела та література

1 Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. — СПб., 1994. — С. 91–94.
2 Жук А. Б. Винтовки и автоматы. — М., 1988. — С. 13.
3 Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.: "Генеза", Запоріжжя: "Прем'єр", 2002. — С. 73.
4 Історія українського війська. — К., 1993. — С. 258.
5 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. — Т. 1. — К., 1990. — С. 216.
6 Археологія доби українського козацтва. — К., 1997. — С.120.
7 Там само.
8 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — К., 1991. — С. 107.
9 Жук А. Б. Винтовки и автоматы. — М., 1988. — С. 14.
10 Там само. — С. 15.
11 Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.:"Генеза", Запоріжжя: "Прем'єр", 2002. — С. 74.
12 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. — Т. 1. — К., 1990. — С.379.
13 Корнієнко В. В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного // Воєнна історія. — 2002. — № 1. — С. 34.

14 Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ — Київ, 1991. — С. 107.
15 Історія українського війська. — К., 1993. — С. 269.
16 Корнієнко В. В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного // Воєнна історія. — 2002. — № 1. — С. 34.
17 Там само. — С. 34.
18 Журавльов Д. В. Ручна вогнепальна зброя Слобідського козацтва другої половини XVII–XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. Вип. № 36. — Харків, 2004. — С. 94.
19 Тараторин В. В. История боевого фехтования. Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. — Минск, Харвест, 1998. — С. 293.
20 История боевых искусств. От Нового Света до Черного континента / Под ред. Г. К. Панченко. — М., 1997. — С. 342.
21 Разин Е. А. История военного искусства. В 5 т. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 312.
22 Там само. — С. 312.
23 Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 371.
24 Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Книга 1. — К., 1998. — С. 33.
25 Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.: “Генеза”, Запоріжжя: “Прем’єр”, 2002. — С. 74

Yurij Guzenko, Anatolij Voytenko

Some aspects of utilization of hand fire-arms by the Ukrainian Cossacks in the middle of the XVII th century

In their article authors consider the main aspects of utilization of hand fire-arms by the Ukrainian Cossacks. They concentrate their attention on Cossack’s ability of utilization of arms in common with some field fortifications and methods of infantry’s formation depending on tactical situation.

***Key words**: the Ukrainian cossacks, hand fire-arms.*

УДК 621.223.5:94 (477.4) "18"

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

ТОРГІВЛЯ ЗЕРНОМ І ПРОДУКТАМИ ЙОГО ПЕРЕРОБКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX СТОЛІТТІ

У статті висвітлюється розвиток торгівлі зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті.

Ключові слова: *торгівля, зерно, ярмарка, оптова торгівля, роздрібна торгівля, торговельні відносини, торговий центр, купець.*

Проблема торгівлі зерном і продуктами його переробки — одна з найважливіших в комплексі проблем, пов'язаних з дослідженням млинарства, яке виступає з одного боку споживачем зернової сировини, а з іншої — реалізатором продуктів його переробки — борошна, круп, висівок.

Специфічність торгівлі зерновими продуктами на Правобережній Україні у досліджуваний період зумовлював ряд факторів: зосередження великих промислових млинарських закладів в небагатьох центрах (губернських і повітових містах), дрібнотоварний характер сільських млинів і розпорошення їх по всій території регіону, погані шляхи сполучення, нерозвиненість засобів інформації, нестача торгових капіталів і відносна малочисельність спеціалістів (торгових агентів) і біржевих компаній-посередників.

Внутрішній ринок Правобережної України у XIX столітті розподілявся на ярмаркову, стаціонарну і розвізно-рознісну сфери, а у 2-й пол. XIX століття додалася також оптова форма торгівлі, яка здійснювалася спеціалізованими товарними біржами. У всіх цих сферах торгівля зерном і продуктами його переробки займала свою вагому нішу.

Розвитку торгівлі на Правобережжі у XIX столітті сприяли формування ринкових (капіталістичних) відносин у промисловості і сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості міського населення — потенційних споживачів виробленої продукції. Виникло багато нових торгових центрів, зросли обсяги товарообігу, збільшився асортимент товарів, відбулася спеціалізація торгових територіальних ринків, створилася своя мережа ярмарків, базарів, стаціонарних магазинів, ларьків і палаток, які нерозривно були зв'язані між собою, а також з господарствами та підприємствами, які постачали для потреб ринку зерно і продукти його переробки — борошно, крупи, висівки.

Метою цієї статті є висвітлення ролі різних форм торгівлі у формуванні торгових відносин між виробниками, переробниками і споживачами зернових продуктів на Правобережній Україні у XIX столітті.

Проблемами внутрішньої та зовнішньої торгівлі Російської імперії у досліджуваний період так чи інакше займалися І. Аксаков, І. Гуржій, Б. Кругляк, І. Довжук, Канделакі І., Короткевич М. та інші дослідники[1]. Проте питань торгівлі зерном, борошном, крупами вони торкалися лише побіжно, не загострюючи на них увагу, тоді як ці продукти сільськогосподарського виробництва становили чи не найголовнішу статтю торгових операцій в регіоні серед продуктів харчування.

У першій половині XIX століття, до побудови залізниці, зернові продукти транспортували сухопутними гужовими і водними засобами пересування. Вони були головними вивізними продуктами і складали близько 30 % всього експорту товарів або 2,5 % всього урожаю збіжжя[2]. Основними транспортними магістралями були Дніпро, Дністер, Південний Буг. Верхнім Дніпром і Десною відправляли хліб у північні райони імперії, Припяттю і далі Дніпрово-Бузькою системою йшли вантажі до Польщі й Кенігсберга, низовою частиною Дніпра підвозили вантажі до портів Чорного моря, Дністром баржі сплавляли вниз до пристані Маяки, де їх перевантажували на сухопутні транспортні засоби, запряжені волами, і відправляли до Одеси. З розвитком залізничної сітки, що сполучала виробничі райони з морськими портами, експорт хліба почав швидко зростати. Розвиток залізничного будівництва на Правобережній Україні спричинив зміну в рухові хлібних вантажів. Коли збудували 1874 року Києво-Берес-

тейську та Берестейсько-Граївську залізниці, частина вантажів пішла замість Чорного моря до Балтійського, а особливо до Кенігсбергу, де ціни на хліб були вищими ніж в Одесі. Вузловою на залізниці була станція Вінниця, яка розмежовувала напрямки хлібних вантажів на лінії Київ-Одеса. На південь від станції хліб відправляли до Одеси, а на північ від неї — до портів Балтського моря. Причому, до портів Чорного і Азовського морів вивозили здебільшого пшеницю, а через порти Балтійського моря — переважно жито[3]. З розвитком залізниць зростав і обсяг хлібних перевезень. Переваги залізничних перевезень зернових продуктів над традиційними водними і гужовими полягали в швидкості і дешевизні перевозу, безпечності і точності руху, збільшенні об'ємів перевезень: 1 вагон перевозив в 100–200 разів більше від того, що міг везти один парокінний віз на рівній дорозі[4].

Розмір перевезення хліба з одного району в інший, а також в цілому з Правобережжя до інших регіонів імперії та закордон — залежав від урожаю в різних місцевостях та від розташування млинів, куди перевозили пашню з тих районів, що обслуговували їх, а потім розвозили борошно і крупи в різні пункти. Головним стимулом перевозки хлібних вантажів була різниця в цінах для пунктів споживання та пунктів виробництва. Часто при транспортуванні навіть мінімальних партій товару прибутки були значними. Так, наприклад, в 1835 р. мешканець м. Шклова Подільської губернії Л. З. Лозінський віз із м. Радомишля Київської губернії 250 пд пшеничного борошна (50 мішків по 5пд), щоб продати по вищій ціні. В 1843 р. троє інших купців з м. Могилів Подільської губернії закупили в Києві 5 212 пд хліба для перепродажу. Цей товар підрядився доставити у Могилів на трьох напівбайдаках місцевий міщанин. Скільки заробили на торговій операції могилівські купці не відомо, та мабуть не мало, якщо тільки перевізник отримав 573 крб або по 11 коп з пуда[5].

В умовах великої роздрібненості зернового господарства і борошномельного виробництва на внутрішньому ринку діяло багато різного роду дрібних торгових посередників (торгових агентів), які займалися скупкою зерна і продажем борошна і круп. Через них держава, поміщики, фабриканти (власники млинів) приймали опосередковану участь в торгівлі. Зазвичай скупники за згодою сторін монополізували окремі райони. Вони купували товар за більш низькими порівняно з існуючими цінами, а продавали за значно вищими. "Наша хлебная промышленность находится в постыдной кабале у скупщиков хлеба, и поэтому она лишена всякой самодеятельности. Сельские хозяева, в особенности помещики, так свыклись с этой кабалой, что вовсе не пытаются от нее освободиться"[6]. Торгові посередники були двох типів: тимчасові ("летючі") — працювали або на себе, або за уповноваженням великих фірм (парових млинів) і банків, та постійні — місцеві. Перші з'являлися зазвичай на початку хлібної компанії "з кількома сотнями карбованців в кишені". Ця сума необхідна лише для завдатків, решту коштів виплачували після доставки вантажу замовнику чи після перепродажі товару більш крупним комісіонерам, банкам. Інший тип скупника — це осілий заможній торгівець, який видавав аванси або завдаток за майбутній врожай по контракту і оговорював при цьому ціни на 20–50 % дешевше ніж будуть у розпал хлібної компанії. В силу цього непоодинокі були випадки, коли під час хлібозаготівлі поміщицькі і селянські господарства вже не були господарями свого врожаю, оскільки він був проданий чи закладений задовго до цього.

Основну роль у внутрішній торгівлі зерновими і борошномельними продуктами на Правобережжі, як і у Російській імперії в цілому, відігравали ярмарки. Дослідник ярмаркової торгівлі І. Канделакі зазначав: "Ярмарочная торговля в Юго-Западном районе распространена больше, чем где бы то ни было, особенно отличаются в этом отношении Волынская и Подольская губернии. Ярмарочная торговля в губерниях как бы не прекращается: кончается одна — едут на другую, что не продано в одном месте, продают в другом"[7]. Ярмарки діяли по принципу кола або ланцюга. Це видно на прикладі послідовності кількох значних ярмарок Київської губернії: Богуслав (5–6 січня) — Бердичів (11–15 січня) — Київ (16–31 січня) — Бердичів (5–11 березня) — Київ (15–22 березня) — Богуслав (23–24 березня) — Київ (9–16 травня) — Богуслав (28 травня) — Бердичів (5–19 червня) — Київ (15 червня — 3 липня) — Богуслав (8–9 липня і 6–7 серпня) — Бердичів (15–22 серпня) — Богуслав (8–9 вересня і 26–27 жовтня) — Бердичів (1–7 листопада) — Богуслав (6–7 грудня). Основними торговими центрами на Правобережжі були міста Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Балта, Богуслав, Дубно. Вони

славилися великими ярмарками, які мали давню історію. В Київській губернії найбільшими були Контрактовий (або Стрітенський, 5–26 лютого) і Хрещенський ярмарки. Основне значення цих ярмарків полягало не стільки в торгівлі різними товарами, скільки в біржових операціях по продажу-купівлі продукції і укладанні контрактів. Внаслідок чого основна частина товарів, в тому числі і зернових, реалізовувалася шляхом біржових операцій.

Волинська губернія мала значну кількість ярмарків (близько 1 тисячі), але у своїй більшості вони були дрібними як звичайні базари й обслуговували невелику територію[8]. Торгівля борошном в цьому регіоні "зосереджувалася виключно в руках перемольщиків-євреїв"[9].

У Подільській губернії велике торгове значення мали ярмарки Петропавлівський у містечку Ярмолинці Проскурівського повіту (15–30 червня), Травневий або Троїцький у м. Балта і ярмарок в містечку Чечельник Ольгопольського повіту.

За прийнятою класифікацією ярмарки умовно поділяють на сільськогосподарські, мануфактурні, промислові, універсальні. З них безпосередньо на торгівлі зерновими продуктами спеціалізувалися лише сільськогосподарські та меншою мірою універсальні ярмарки. Сільськогосподарські ярмарки проходили в основному восени і взимку, мали переважно роздрібний характер, оскільки їх основними учасниками були як правило селяни, які не мали великих запасів зернових продуктів і вільних обігових коштів. Найбільшого поширення набули ярмарки універсальні, на яких були представлені всі групи товарів. Участь у них брали різні категорії населення: землевласники, селяни, купці, міщани. Найбільш активними учасниками ярмаркової торгівлі були селяни і купці. Причому, якщо перші виступали переважно в якості продавця зернових продуктів, то другі — покупця. Звісно, скуповували велику кількість товару купці не для власного споживання, а з метою подальшої перепродажі за вищими цінами у місцевостях, в яких спостерігалася нестача даного виду товару. Менш помітну роль у ярмарковій торгівлі зерновими продуктами відігравало міщанство, адже міські жителі скуповувались переважно на міських базарах, продовольчих магазинах, лавках, які були практично в кожному місті. І тільки в окремих випадках, коли ярмарки проходили в їхньому місті, робили довгострокові запаси продуктів, зокрема, борошна і круп. Скромну участь приймали фабриканти та підприємці. Як споживачі вони рідко брали участь у ярмарках, оскільки сировину для своїх закладів (млинів) вони закуповували безпосередньо у виробника — в поміщицьких та селянських господарствах по контрактам, а на ярмарках торгові агенти фабрикантів вивчали стан ринку зернових продуктів, пропозицію і попит на них. Окрему категорію покупців зернових продуктів становили військові підрядчики, які закуповували провізію для армії. Частка інших категорій населення у ярмарковій торгівлі була незначною.

Розгляд ярмаркової торгівлі не можливий без аналізу хронології ярмарків. Це дозволить з'ясувати чи рівномірно розподілялись ярмарки протягом року. Традиційно ярмарки приурочувалися до основних релігійних свят. Оскільки останні нерівномірно розподіляються впродовж року, то і ярмарки теж були не систематичними. Звісно від цього страждали виробники, продавці і покупці борошномельних продуктів. Ступінь розвитку товарних відносин характеризує також тривалість ярмарок та інтенсивність ярмаркових торгів. Тривалість ярмарки залежала головним чином від масштабу її торгових операцій — чим більшим був товарообіг ярмарки, тим довше вона тривала. Так оптові, як правило, тривали 3–4 тижні, вузлові — 1–2 тижні, роздрібні — тиждень і менше. Крім того, міські ярмарки були більшими і тривалішими за сільські.

Важливе значення для внутрішньої торгівлі зерновими продуктами, налагодженні економічних зв'язків між містом і селом мали базари, навіть, більш суттєве, ніж ярмарки. Базари діяли здавна в містах і сільській місцевості. Були вони універсальні за своїм значенням. Найбільш поширені на них товари щоденного масового попиту, так звані товари споживчого значення, серед яких важливе місце мали борошно і крупи. Основними учасниками базарів були селяни, міщани, купці. Відбувалися базари у великих містах щоденно, у селах та містечках — раз або кілька разів на тиждень. Серед містечкових виділялися базари в Ставищі (Таращанський повіт), Смілі, Городищі (Черкаський повіт), Таганці (Канівський повіт) Київської губернії. Базари тут відбувалися через кожні два тижні. Торгували на них різними дрібними товарами й особливо збіжжям[10]. У великих містах діяло щоденно кілька базарів, наприклад, в Києві наприкінці століття їх було

6. Базарна торгівля, тісно пов'язана з господарською діяльністю селян, відзначалася сильними сезонними коливаннями. Особливо інтенсивною вона була у свята та після збору врожаю (кінець літа — осінь). Весною і влітку через зайнятість селян сільськогосподарськими роботами базарна торгівля завмирала.

Наявність базарної і ярмаркової торгівлі зерном і продуктами його переробки вказує на наявність стабільних торгових зв'язків між продавцями і споживачами в межах певного району у сталих хронологічних межах. Якщо говорити про продавців зернових продуктів, то їх можна розділити на дві групи. Селянські і поміщицькі господарства реалізовували безпосередньо зерно, а млинарські заклади — продукти його переробки: борошно та крупи. Обидві групи продавців тяжіли до місць здійснення торгових операцій. В цьому плані цікаву інформацію знаходимо у відомостях Київського Губернського Будівельного і Дорожнього комітету за 1855 рік. У документі наводиться перелік "ярмарок и базаров по торговле хлебом" в Київській губернії, зазначається час і місце їх проведення, а також кількість водяних і вітряних млинів навколо них. Так, відомо, що поблизу 49 населених пунктів губернії знаходилося 535 водяних і 456 вітряних млинів, в середньому по 22 млини на один населений пункт або ж один ярмарок чи базар. По окремих містечках реальні дані значно відрізняються від середніх показників. Наприклад, поблизу м. Кам'янка Чигиринського повіту знаходилося 16 водяних і 72 вітряних млини, біля м. Фастова Васильківського повіту — 50 водяних і 10 вітряних млинів, в м. Шпола Звенигородського повіту — 6 водяних і 32 вітряні млини, в м. Животов Таращанського повіту — 142 водяні і 32 вітряні млини[11].

З часом постійно діючі ринки перетворилися на осередки стаціонарної торгівлі — продаж продуктів з постійних торгових приміщень: лавок, продовольчих магазинів, палаток, ятків, столів. Поширена стаціонарна торгівля була головним чином в містах. У сільській місцевості вона була слабо розвинена, як і базари. Пояснювалось це натуральним характером селянського господарства — селяни самі виробляли більшу частину виробів і продуктів, в тому числі зернових, необхідних для життєдіяльності. До числа міст з розвинутою стаціонарною торгівлею відносилися Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Новоград-Волинський.

У 2-й пол. XIX ст. активну роль починає набирати так звана "гуртова" торгівля (оптова). На відміну від дрібної торгівлі, при якій партії товару дробилися на частини і збувалися безпосередньо споживачам, при гуртовій — торгівля велися великими і малими партіями між спеціалістами, які мали певний досвід. Здійснювався цей вид торгівлі, як правило, товарними біржами, які спеціалізувалися на певних групах товарів. Для біржової торгівлі були характерні регулярні збори покупців, продавців, посередників в певному місці і в певний час, на яких здійснювали торгівлю на основі укладання угод. На Правобережжі найбільшим осередком біржової торгівлі зерновими продуктами був Київ. Територіально і хронологічно здійснення оптових торгових операцій приурочувалося до проведення Контрактового ярмарку (5–26 лютого, Контрактова площа).

Борошномельні заклади Київської губернії (121 паровий млин і 20 парових крупорушок) вироблені борошно (6 видів) і крупи збували в переважній більшості на місцях, прилеглих територіях, сусідніх повітах і губерніях. Проте лише частина з них реалізовувала продукцію у віддалені райони Російської імперії та за кордон. Наприклад, з млина в с. Турбов Бердичівського повіту, який належав Л. Ф. Попову, збували в Варшаву і Брест по 7 тис. пд щороку[12]. З млина В. А. Бубнова в с. Строкова Сквирського повіту щороку збувалося понад 30 000 пд борошна в Одесу, Ригу, Брест, Варшаву[13]. Поміщиця Л. Л. Пешковська 6 000 пд борошна із свого млина в с. Погреби Таращанського повіту збувала в Ніжин і Одесу[14]. Дворяни Уманського повіту Журавський, Янішевська і Васютинський відправляли продукцію своїх млинарських закладів в Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Кишинів, Бендери, Херсонську губернію [12, с. 193]. Княгиня М. В. Свято-Четвертинська щороку збувала 100 000 пд борошна з млина в м. Дашев Липовецького повіту в різні міста Росії. Найбільший на Правобережжі паровий млин Л. І. Бродського (м. Київ) реалізовував борошно переважно вверх по Дніпру та Припяті в Чернігів, Петроград, Ригу, Варшаву[15]. Цікаво, що в проекті уставу акціонерного "Товариства Київського парового борошномельного млина" Л. І. Бродський чітко окреслив мету створення товариства: "торговля продуктами мельницы внутри Империи и заграницею"[16]. Подібні заявки в цілому характерні для великих млинарських за-

кладів регіону. Так, наприклад, аналогічний запис знаходимо також у статуті "Товариства Житомирського парового вальцевого борошномельного млина Шпільберга", заснованого у 1894 р. житомирським купцем Авраамом Лейбовичем Шпільбергом[17]. Цікаво, що все борошно, яке відправлялося у віддаленні місцевості було в основному пшеничне вищого ґатунку, житнє — спродувалось на місцях.

Найбільшим осередком торгових операцій на Правобережжі був Київ. Відомо, що наприкінці століття в столицю для переробки завозилося щороку: 567,5 тис. пд жита, 893,5 тис. пд пшениці, 224,7 тис. пд вівса і лише 82 тис. пд готового борошна і 40 тис. пд круп. За сумою хлібний вантаж, що завозився в Київ, займав друге місце після лісних матеріалів. Цього ж року із столиці було вивезено 883 110 пд пшеничного борошна, 62 850 пд житнього і 21 тис. пд висівок. А всього із Київської губернії залізницею було відправлено 40 392 871 пд хлібних вантажів[18]. На кінець століття в місті діяло 7 значних борошномельних закладів, які переробляли 5 959 287 пд збіжжя на загальну суму 5 190 834 крб.[19] Столичні парові млини переробляли переважно жито, причому два з них — Торгового дому "Фатєєв, Могілевцев і Роговцев" та інженера Є. П. Шлейфера — виключно жито. Отримане борошно збувалося в Київських продовольчих магазинах[20]. Незважаючи на насиченість столиці борошномельними закладами, все ж в окремі періоди місто відчувало нестачу продуктів їх виробництва. Так, наприклад, в документі за 1855 р. знаходимо таку інформацію: "Количество выделываной на мукомольных мельницах муки неудовлетворяет всем требованиям, в особенности при значительных заготовлениях муки для войск. От этого цена на муку возрастает несоразмеримо с ценою зернового хлеба"[21]. Для зберігання зерна в місті було 8 великих складів. Найбільшою чотириповерховою будівлею для зберігання хліба був склад, який належав графам Браніцьким[22]. Придбати борошно, крупи чи готові хлібобулочні вироби для приватних потреб можна було придбати на чисельних київських базарах, ярмарках (їх щороку збиралося в місті 6), лавках, продовольчих магазинах. На кінець століття в місті діяло 28 спеціалізованих пунктів з продажу борошна і круп. Найбільше їх зосереджувалося на Житньому базарі — 6, Нижньому Валу — 6, Верхньому Валу — 3. Основна маса міських лавок з продажу бороша належала євреям — 24 з 28. Окремі торгівці були власниками кількох торгових закладів, як, наприклад, Іосіф Грімбарг, Меєр Ілліч Соколов, Еля Уманський, спадкоємці М. Г. Хрящова. Як правило, більшість з власників цих пунктів були також власниками млинарських закладів, тобто продавали продукцію власного виробництва. Серед них Іосіф Вольфович Бліндер, власник великого парового млина і крамниці при ньому по вул. Нижній Вал, 9/21, Микола Григорович Хряков — власник парового млина і трьох лавок на Житньому і Єврейському базарах та інші[23].

Значним торговим осередком на Правобережжі у 2-й половині століття були міста Житомир і Овруч Волинської губернії. У Житомирі борошно і крупи централізовано продавалися у так званих "костьольських лавках" на Кафедральній вулиці. Постачальниками цих продуктів були два великі парові млини міста: Ванштейна Шлеми (він же Работкін) і акційного товариства "Спадкоємці Холоденко". В Овручі торгували борошном також навпроти костьолу. Торгівлю тут монополізував купець М. Б. Вортман[24]. Загалом "борошно збувалося на найбільших базарах своєї і сусідньої областей. Закордон йде надзвичайно мало, не більше як з двох млинів, що знаходяться поблизу м. Радзивілова"[25].

Таким чином, на внутрішньому ринку Правобережної України побутували всі форми торгівлі — ярмаркова, базарна, стаціонарна. Між ними не існувало об'єктивних протиріч, оскільки вони органічно доповнювали один одного. Їх взаємодія дозволила зерновому ринку нормально діяти, успішно виконувати свою основну функцію по забезпеченню товарного обміну між різними районами, між міським і сільським населенням. Розміри торгівлі зерном і продуктами його переробки були значними і впродовж всього досліджуваного періоду збільшувалися. Торгові осередки географічно прив'язувалися до місця знаходження зернопереробних закладів, а ті в силу своєї специфіки тяжіли до великих промислових та торгових центрів, водних і залізничних шляхів сполучення. Використання останніх здешевило перевезення зернових продуктів, зблизило ринки збуту, сприяло зрівнянню цін, підвищило конкурентоспроможність товару з віддалених місць регіону. Перевозки мали здебільшого хаотичний характер, про що свідчить довіз та вивіз ідентичних вантажів в одне місце. Такий безпорядок був збит-

ковим виробникам збіжжя і, навпаки, вигідний посередникам, які збагачувалися на торгівлі зерновими продуктами і намагалися монополізувати ринок. Розвиток торгівлі був у тісному зв'язку з іншими галузями господарства — млинарством, транспортом, шляхами сполучення, складським господарством. Правобережна Україна відзначалася густою мережею ярмарково-базарної і стаціонарної торгівлі. Кожен більш-менш значний населений пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу. Система ярмаркової торгівлі функціонувала по принципу ланцюга і охоплювала всі регіони Правобережжя. Одночасно спостерігалося поступове повільне переростання періодичної торгівлі в стаціонарну. Ринок зерна і борошна був рухомим, пластичним, що дозволяло пристосовуватися до постійних змін соціально-економічних умов його існування.

Джерела та література

1 Аксаков И. Украинские ярмарки. — СПб., 1858; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968; Довжук І. Внутрішня торгівля Наддніпрянської України у другій половині XIX — на початку XX ст. // Наукові записки з української історії. Вип. 18. — Тернопіль, 2006, Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. — СПб., 1914; Короткевич М. Хлібні перевозки України тепер і в минулому // Студії з сільськогосподарської економії України. — К., 1928.
2 Короткевич М. Хлібні перевозки України тепер і в минулому // Студії з сільсько-господарської економії України. — К., 1928. — С. 187.
3 Там само. — С. 188.
4 Кулішер І. Наука про народне господарство. Кн. 2. — Львів, 1914. — С. 43.
5 Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 442. — Оп. 141. — Спр. 512. — Арк. 2.
6 Матвеенко В. Н. Что даст русскому хлебу отделение на железных дорогах складочных операцій от операцій перевозочных? — Х., 1910. — С. 24.
7 Аксаков И. Украинские ярмарки. — СПб., 1858. — С. 114.
8 О городах и местечках Волынской губернии. — К., 1882. — С. 39.
9 Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — Житомир, 1897. — С. 30.
10 Довжук І. Вказ. праця. — С. 89.
11 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 32. — Спр. 1350. — Арк. 20–24.
12 Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. — 1974. — № 3. — С. 182.
13 Там само. — С. 190.
14 Там само. — С. 191.
15 Мозговой В. Г. Сборник сведений по Киевской губернии. — К., 1887. — С. 180, 186.
16 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 622. -Спр. 328. — Арк. 4.
17 Там само.
18 Весь Юго-Западний край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907. — С. 40.
19 Список фабрик и заводов Киевской губернии. — К., 1897. — С. 4.
20 Мозговой В. Г. Вказ. праця. — С. 180.
21 ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 32. — Спр. 1350. — Арк.1.
22 Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. — К., 1931. — С. 117.
23 Весь Юго-Западний край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907. — С. 235–236.
24 Там само. — С. 258, 394.
25 Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. — Житомир, 1897. — С. 30.

Olena Zham

Trade in grain and products his corn-crusher of the Right-Bank Ukraine in the XIX century

The article is devoted to the development of home trade in the Right-Bank Ukraine in the XIX century.

Key words: *trade, grain, fair, whole trade, retail trade, trade relations, shopping center, merchant.*

УДК-930

Геннадій Єфіменко (м. Київ)

НАПЕРЕДОДНІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ПО-БІЛЬШОВИЦЬКИ В СТАРОБІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ

У статті на основі раніше невідомих архівних документів висвітлено політику більшовиків в сільському господарстві на території Старобільської округи протягом 1928–1929 рр. Окрему увагу приділено зміні відносин між більшовицьким керівництвом та селянством.

Ключові слова: *хлібозаготівлі, сільськогосподарський податок (продподаток), неп, Старобільска округа, сільське господарство, колективізація.*

Звична для нас система обласного поділу України була започаткована в 1932 р. Утворена у липні 1932 р. Донецька область, шоста по рахунку в УСРР, відразу зажила собі слави найбільш індустріально розвинутої. Після розділу у 1938 р. Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську так само характеризуються ці регіони з усіма їх складовими частинами. Однак при цьому дослідники не завжди беруть до уваги ту обставину, що значну частину Луганської (Ворошиловградської) області складають суто сільськогосподарські райони. Тобто область складається з двох абсолютно різних за своїм народногосподарським призначенням частин, причому межа між ними проходить переважно по річці Сіверський Донець. Оскільки більшість ознак соціально-економічного та політичного життя досліджувалися (і продовжують досліджуватися!) по обласному принципу, то визначальним для характеристики Луганської області із зрозумілих причин ставали індустріальні центри. А це іноді призводило до необґрунтованих висновків. На одну з таких розповсюджених помилок серед істориків — про Донецьку область як мало постраждалу від голодомору, — автор звернув увагу в спільній з С. В. Кульчицьким історико-статистичній роботі[1].

У нинішньому дослідженні, хронологічні рамки якого охоплюють 1927–1929 рр., автор звертає увагу саме на сільськогосподарські райони, що знаходяться на півночі сучасної Луганської області. З 1925 до 1930 р. в Україні існував окружний адміністративно-територіальний поділ, що давав змогу більш точно враховувати специфіку регіону. Більшість зазначених районів були у той час в складі Старобільської округи[1*]. Ця округа була виключно сільськогосподарською і у тогочасних звітах її відносили до степових округ.

До 1927 року на території Старобільської округи, як і по всій Україні, успішно здійснювалася нова економічна політика, економічними методами стимулювалося збільшення обсягів вирощеної продукції та оброблюваної землі. Так, у I кварталі 1927 р. середній розмір земельної ділянки в Старобільській окрузі становив 11,89[2] десятини. Така політика приносила свої плоди — село до радянської влади було налаштоване позитивно. Це підтвердив звіт про економічний та політичний стан Старобільської округи за I квартал 1927 р., де наголошувалося, що ”ставлення до радянської влади бідноти досить гарне, але участь у практичній роботі радянських органів не скрізь однакова, середняк ставиться до влади лояльно. Заможну частину можна розділити на дві категорії: перша, що підтримує заходи радянської влади, оскільки ці заходи дозволяють розширити їй господарство; друга категорія заможних селян нічим себе не проявляє, стоїть в сторінці, придивляється”[3].

Однак в 1927 р. відбудовний період в економіці закінчився. Необхідність прискореної модернізації вимагала різкого збільшення капіталовкладень. Ніяких сподівань на іноземні інвестиції не було, про запозичення теж мова не йшла. На питання: “де взяти кошти?” у влади залишалася одна відповідь — з села. На селі “валюта” на той час була досить одно-

* Автор вживає термін “округа”, а не „округ” згідно з тими правописними нормами, що існували у другій половині 1920-х рр. Перелік районів, що входили до складу округи, в тексті нижче.

манітною –зерно, частково інша продукція сільського господарства. Її потрібно було якомога більше (для експорту) і по нижчій ціні. Аналізу того, як "здобували" хліб на Старобільщині у роки переходу від періоду відбудови до реконструкції народного господарства і присвячена ця стаття.

На початку відбудовного періоду влада намагалася діяти переважно економічними, а не силовими засобами. Передусім були збільшені "ножиці цін" між промисловою та сільськогосподарською продукцією. Але внаслідок таких дій у 1927/28 р.[1**] виникла хлібозаготівельна криза — селянин не бажав везти продукцію на ринок по низьким цінам. Для подолання "кризи" більшовики вдалися до адміністративних заходів господарювання. В таємних інструкціях головам райвиконкомів Старобільщини від 23 січня 1928 р. зазначалося, що річний план округи збільшено з 1 600 тис. пудів до 3 млн. пудів. Оскільки — і це добре розуміло як вище, так і місцеве керівництво, — хліб задарма селяни не бажали здавати, то, окрім переконання, пропонувалося вживати більш дійових заходів. Голова окрвиконкому у листі до районного керівництва рекомендував "викликати у сільські ради по 2–3 заможних селянина і у порядку поради рекомендувати їм продати хліб, користуючись як засобом впливу вказівкою на те, що затримка продажу хліба означає, що він ворог радянської влади. Селянин, в тому числі й куркуль, за своєю психологією дуже боїться такого покарання"[4]. Навіть з цього невеликого прикладу видно, що влада уважно слідкувала за настроями населення і намагалася здійснити свої наміри з якомога меншими втратами. У цьому ж документі підкреслювалося, що надавати подібні рекомендації потрібно лише перевіреним головам сільрад, тобто діяти обережно.

Результати не забарилися. Діючи переконанням та адміністративним тиском, окружній владі у лютому 1928 р. вдалося не лише виконати, а й перевиконати план хлібозаготівель. Тоді керівництво УСРР, вірне принципу "краще переобкласти, аніж недообкласти" вирішило дещо скорегувати план. Керівництво округи з подивом виявило, що сума розверстаного по місяцях плану перевищує загальну заплановану цифру на 500 тис. пуд. При цьому формально загальний план лишався незмінним[5]. Цілком логічним був протест голови окрвиконкому Горшкова щодо подібного збільшення завдань, який він обґрунтував тим, що "хлеб в феврале этого года получен в результате величайшего нажима, доходящего во многих местах до решительного воздействия сдачи буквально всех излишков, а в отдельных случаях имеются даже случаи сдачи посевного материала"[6]. Більше зібрати хліба, вважало керівництво округи, неможливо. З центру ще раз повторили, що план вдруге не підвищували, але водночас висловили сподівання, що керівництво округи, безумовно, перевиконає план на 500 тис. пуд. А далі у листі недвозначно натякнули, що подібні протести можуть призвести лише до збільшення завдання: "Взагалі ж майте на увазі, що загальний український план в 265 млн. пудів є попереднім і, можливо, буде підвищеним"[7].

З наведених вище прикладів видно, що влада відмовлялася від економічних важелів і приходила до адміністративних, які самі по собі не могли дати тривалого позитивного результату. І хоча керівництво Старобільської округи певний час ще намагалося якось послабити тиск, його пропозиції не знайшли відгуку. Наприклад, коли голова окрвиконкому Горшков звернувся до Харкова з проханням зменшити план хлібозаготівель на квітень з 250 до 45 тис. пуд., то все лишилося без змін[8]. В решті решт план було не лише виконано, а й перевиконано. По Старобільській окрузі назбирали 3,727 млн. пуд.

Водночас варто зауважити, що компартійно-радянське керівництво хоча й надсилало таємні інструкції щодо адміністративного тиску на заможних селян, але навесні 1928 р. намагалося ще не надто захоплюватися такими методами. Так, до окружних виконкомів в УСРР з Харкова було надіслано листа "Про неприпустимість примінення адміністративного контролю і примусових заходів у проведенні хлібозаготівель", датований 13.06.1928. У цьому листі критикувалася практика проведення обшуків на подвір'ї, арештів, заборони торгівлі на базарах, вилучення останнього посівного матеріалу та відправка громадянам оголошень про обов'язковість вивозу хліба з попередженням про те, що у разі невиконання того чи іншого зобов'язання цей громадянин буде вважатися ворогом радянської влади[9]. У листі до голів райвиконкомів з цього приводу Горшков окрім наведених вище недоліків назвав ще й неприпустимість "силових методів взяття облігації державного займу". Чим же

[**] До 1931 р. бюджетний рік рахувався з 1 жовтня до 30 вересня.

були викликані подібні настанови? Ймовірно, влада остаточно ще не визначилася з подальшими кроками у своїй політиці на селі і тому залишала шлях для відступу, зваливши усю провину на місцевих робітників. Однак маховик незворотних змін вже було запущено…

Компартійні керманичі добре розуміли, що радикальні перетворення суспільства потребують підтримки населення, завдання модернізації неможливо виконати без суттєвого підвищення освітнього рівня мас, а розвиток промисловості потребував великих капіталовкладень. Коштів на все катастрофічно не вистачало. На соціально-культурний розвиток села держава взагалі грошей не виділяла. Важливим засобом вирішення цієї проблеми було самообкладання сільського населення. Цей місцевий податок стосувався лише платників сільгоспподатку. Згідно встановлених норм питання про самообкладання вирішувалося на загальних зборах села, де представники влади намагалися "переконати" селян "добровільно" обкласти себе податком в сумі не менше 25 % від сільгоспподатку. Деякі селяни добровільність сприймали цілком серйозно і відмовлялися від цього податку. Збори в такому разі проводилися вдруге, втретє, чи навіть в четвертий раз. Так, наприклад, у селі Михайлівці Ново-Астраханського району на четвертий раз лише під погрозами голови окружного ДПУ, в результаті персонального голосування "проти" самообкладання (всі інші вважалися таким, що проголосували "за") це рішення було прийнято. "Как он проводил самообкладання, угрожал расстрелом, признавал наше Михайловское собрание за контрреволюцию, ровнял нас к Шахтинскому району" — писав в газету "Комуніст" місцевий житель[10]. Чому ж, за його словами, селяни відмовлялися від самообкладання? "Обещали деньги на местные нужды, а пошли на районные", — пише автор[11]. Голова окружного ДПУ Єгоров у відповідь на ці звинувачення не тільки не визнав незаконність силового тиску, а й натхнений результатами шахтинської справи прямо написав у редакцію газети "Комуніст": "Мы будем сметать со своего пути всех тех, кто оказывает сопротивление нашему социалистическому строительству" та ще й закликав притягнути автора листа до відповідальності як ворога радянської влади[12].

Для того, щоб здобути більше хліба, потрібна була своєрідна "п'ята колона" на селі. Тому з 1927/28 р. влада почалося активно на практиці застосовувати знайоме правило "поділяй і володарюй", що на селі означало: тимчасова допомога біднякам, підтримка на словах середняків і наступ на заможних. Для цього з одного боку було збільшено розмір прибутку, який не обкладався податком, а з іншого зиск з більш заможних господарств значно зріс. В результаті такого господарювання у Старобільській окрузі відсоток звільнених від податку зріс з 3,8 у 1926/27 р. до 31,2 % у 1928/29 р., до 15 крб. податку (бідняцько-середняцькі господарства) платили відповідно 33,5 і 35 %. Кількість же середняцьких та заможних господарств відчутно зменшилася.

Хоча подібна політика зменшувала перспективи розвитку товарного господарства на селі, влада мала чимало підстав для тимчасового задоволення. Окрім того, що вдалося виконати план хлібозаготівель в окрузі, село вдалося чітко розділити на два ворогуючих табори. В одному із звітів про настрої селян відверто говорилося про справжню мету самообкладання та допомоги біднякам: "Класова політика самообкладання, реальна допомога бідноті, звільнення від податку та інші заходи, корисні неспроможним господарствам, викликали більшу зацікавленість в соціалістичному будівництві"[13].

Такий відвертий адміністративний тиск призводив до розчарування значної частини селян радянською владою. Розуміння штучності розколу села відобразилося в одній з листівок, що були розкидані селах Старобільської округи. Там говорилося: "Коммунистическая власть сделала раскол между крестьянами, завела травлю по селам: тот — середняк, тот — бедняк, а тот зажиточный, потому кулак. Грызитесь несчастные крестьяне между собой"[14]. Однак більшовицьке керівництво влітку 1928 р. ще не наважилося на більш рішучі кроки проти селян. Надзвичайні заходи були оголошені тимчасовими. Після виконання плану тверді ціни на хліб були зняті і селянам знову дозволили торгувати в хлібом на базарах[15].

Для втілення своїх планів у життя, компартійно-радянському керівництву потрібно було мати підтримку якомога більшої частини селян, тому воно намагалося всіляко демонструвати всенародність радянської влади. З цією метою голова окрвиконкому підкреслив у зверненні до голів РВК неприпустимість посилання у своїх виступах на партійні рішення[16], мовляв, це представники народу у радах

визначають подальші шляхи розвитку. Водночас іншими (таємними) листами всіляко стримувалася народна активність, що йшла не на користь більшовицької влади — головам райвиконкомів надсилалися дані про "куркульську активність" та матеріали, що компрометували окремих працівників радянського апарату. Але відомості ці були таємними, головам РВК при висуванні тих чи інших претензій головам сільрад суворо заборонялось вказувати джерела своєї обізнаності, тобто активно використовувався психологічний момент[17].

Відносний успіх хлібозаготівель весни 1928 р. в масштабах усієї країни (початковий план по Старобільщині, як зазначав вище автор, був перевиконаний) сприяв поразці бухарінської групи в ПБ ВКП(б). Її аргументи про недоцільність позаекономічного тиску на село розтанули перед кількістю зібраного збіжжя та відсутності при цьому справді небезпечного для влади опору з боку селянства. Варто зауважити, що тривала пропаганда більшовицьких цінностей давала результати — селянство справді розкололося, компартійна ж влада використовувала у своїх цілях далеко не найкращі якості людського характеру. Чого варта лише інструкція головам райвиконкомів Старобільщині від 24 жовтня 1928 р.: "Не випускайте із виду, що промкрам потрібно давати не тільки тим, хто везе хліб, а й тим, які активно допомагають хлібозаготівлі"[18]. Виникало цілком логічне питання — навіщо ж та важка праця на землі потрібна, коли сприянням здачі зерна працьовитими можна було заробити те ж саме? Окрім того в інструкції зазначалося, що "урядом допущено можливість по виключно бажанню самих селян проводити самообкладання вище від 25 % від сільгосподатку"[19]. Логіка влади проста та ясна — бідняки, що були звільнені від сільгосподатку, а відповідно і від самообкладання, мали активно сприяти прийняттю таких рішень на загальних зборах сільських жителів, де всі питання вирішувалися більшістю голосів. Тим більше, що так звані "позбавленці", серед яких був дуже високий відсоток заможних селян, не мали права голосу на подібних зборах.

Активна участь бідняків у прийнятті рішень по самообкладанню освячувалася цілком пристойними мотивами — мовляв, не для себе ми стараємося, а для всього села, адже кошти від самообкладання йшли на соціально-культурні потреби села. Внаслідок такої політики в 1928/29 р. середній розмір самообкладання в Старобільській окрузі становив 35 % від сільгосподатку[20]. Однак на перших селянських зборах не було прийнято й половини рішень по самообкладанню[21], що свідчило про ще недостатню підтримку біднотою та середняками цих заходів більшовицької влади.

Якщо в 1927/28 р. влада в Україні чинила психологічний тиск і більше погрожувала репресіями, то у 1928/29 було здійснено цілу низку репресивних заходів за випробуваним Сталіним ще в 1928 р. "уральсько-сибірським варіантом". У всій своїй "красі" ці методи були продемонстровані навесні 1929 р., коли вичерпалися будь-які засоби економічного впливу. Державі був потрібен хліб і за низькими цінами, а в районах Старобільської округи на середину травня 1929 р не було виконано й 40 % плану весняного кварталу[22]. Після такого провалу приймається ціла низка рішень, спрямованих на репресивні дії щодо нездатчиків хліба, особливо заможних господарств. Але оскільки на місцях керівники радянських органів влади не горіли бажанням випробовувати на своїх односельчанах такі методи впливу, то в райони округи відрядили уповноважених по хлібозаготівлям з вищих інстанцій. Наприклад, в Марківський район командирували 3 особи з центральних і 7 з окружних органів влади[23].

На травень-липень 1929 р. Старобільській окрузі встановили план в 747 тис. пуд.[24] В окрвиконкомі його розверстали по районам. Районне керівництво розподіляло план між сільрадами. А вже сільради повинні були затверджувати цей план на загальних сільських зборах з наданням кожному конкретному селянину завдань. Компартійна влада ще намагалася робити видимість народовладдя — без санкцій зборів план не ставав обов'язковим для виконання. Водночас з таким видимим виявом "волі селян" усім уповноваженим по хлібозаготівлі і головам РВК надавалася таємна інструкція, у якій говорилося, що в "тому разі, коли на загальних зборах селян, встановлений для того чи іншого села план буде відкинуто, то на такому рішенні не слід заспокоюватися, добитися скликання нових зборів і прийняття плану загальними зборами селян". У цьому ж документі підкреслювалося, що необхідно мати "готовий і ясний класовий підхід", при якому "головна частина плану по-

винна бути покладена на куркульську і заможницьку частину села (75 %)"[25].

Перші результати роботи уповноважених виявилися у прийнятті спущених згори планів хлібоздачі на місцях. Станом на 25 травня 1929 р. в усіх селах відбулися загальні збори, їх результати виявилися такими:[26]

Назва району	План (пуд.)	Кількість сільрад	Прийняли план (с/р)	Прийнято до здачі пуд.
1. Біловодський	110 000	24	17	78 000
2. Білокуракинський	88 000	19	15	72 000
3. Білолуцький	83 000	13	5	16 540
4. Марківський	106 000	20	10	73 700
5. Міловський	77 000	14	3	20 000
6. Містківський	44 000	10	-	-
7. Ново-Айдарський	33 000	20	8	24 200
8. Ново-Астраханський	22 000	17	5	17 200
9. Осинівський	86 000	15	3	15 000
10. Олександрійський	60 000	18	12	34 050
11. Старобільський	88 000	24	3	21 000
разом	747 000	194	81	371 690

З наведених даних видно, що 58,24 % усіх сільрад відмовилися брати на себе економічно необґрунтовані зобов'язання, що залишали селян без продуктів і знищували будь-які стимули до праці. Для досягнення своєї мети уповноваженим з хлібозаготівель рекомендувалося використовувати репресії, що мали "мати зріст поруч з ростом опору"[27]. З центру були надіслані ознаки куркульських господарств.

Варто зауважити, що до початку цього наступу на село компартійно-радянській владі вдалося завойовувати значний авторитет. Селяни до останнього не вірили в можливість репресій. Цьому сприяло як тривале лояльне ставлення до селян протягом непу, так і досвід 1928 р., коли влада обмежилася переважно погрозами. Тому розповсюдженою була думка, що постанови радянських органів влади "залишаться постановами, а реальних примусових заходів вживатися не буде". Однак в інструкціях уповноваженим з хлібозаготівель чітко розписувався метод репресій: "По закінченню недільного строку на добровільну хлібоздачу точно з 8 дня розпочати застосування заходів репресій; застосовувати в перший день на найбільш міцного куркуля", причому, якщо у середняків забирали лише лишки продукції, то куркулям не залишали і на харчування[28]. У випадку, коли і після усієї реквізиції зерно продуктів не вистачало, то все чи частина господарства куркуля розпродавалося на аукціоні до тієї миті, доти сума одержаних коштів не перевищить заборгованості з нezданого хліба. Причому рахували по ринковим, а не конвенційним (твердим) цінам. Для порівняння зауважимо, що конвенційна ціна пуду хліба становила 1 крб. 20 коп., а ринкова — близько 4 крб. Тобто за недодачу одного пуду селянин мав заплатити в державну скарбницю 4 крб.

Іноді в районах з метою перестраховки значно збільшували заплановане при розподілі завдань по сільрадам. Так, наприклад, в Біловодськом районі сума завдань становила 129 тис. пуд., що на 19 тис. перевищувало спущене згори завдання[29]. У цьому районі вже до 4 червня владні органи здійснили 40 примусових стягнень, причому лише в 50 % випадків вдалося забрати зерно, інші господарства розпродувалися з аукціону[30].

Звичайно, подібні дії були пов'язані з чималими труднощами. Ламалася традиційні відносини на селі, нав'язувалася внутрішня ворожнеча і не всі були готові до таких змін взаємовідносин. Іноді місцеві сільвиконавці відмовлялися виконувати відчуження майна (Лимарівка Біловодського району). В інших випадках господарі кидалися з ножем на сільвиконавців або намагалися покінчити життя самогубством[31]. З весни 1929 р. в Старобільській окрузі було здійснено 8 терактів — 4 підпали, 1 вбивство, 2 замахи на життя та одне побиття[32]. В селах знаходили прокламації з закликами повалення радянської влади та встановлення Гетьманату (Лимарівка Старобільського району)[33]. Згідно звітів ДПУ найбільшу активність заможні верстви населення проявляли в Біловодському, Ново-Айдарському, Олександрівському та Марківському районах[34]. У Ново-Айдарському районі взагалі було викрито організована "група 23" на чолі з селянином Швачкою. Коли двох керівників цієї групи випроваджували за межі району, усе село влаштувало їм урочисті проводи, що свідчило про прихильність місцевих жителів до цієї групи[35].

Втрачали довіру до влади не лише заможні верстви населення, а й середняки, що перестали приймати активну участь у виборах до місцевих рад ("однак виберуть тих, кого намітять парторганізації та КНС"), були незадоволені хлібозаготівлями, підвищенням сільгосппо-

датку, ножицями цін та нестачею промкраму[36]. Цим же були незадоволені і бідняки, що досить часто (по свідченням окрміліції) "пропивають кредити"[37]. У свідомості селянина не завжди вкладалося, як подібні речі може робити та влада, що надала йому землю і проголошувала себе владою трудящих. Тому траплялися випадки, як це було в селі Байдовка Старобільського району, що селяни закликали воювати за... радянську владу, лунали такі заклики: "Давай війну, це не радянська влада забирає, а влада буржуїв"[38].

Влада не лише втрачала довіру селян, а й знищувала такими діями будь-які стимули для розвитку товарного хліборобства на селі. Наоплеливапраця хлібороба на землі перетворювалася із джерела прибутку на осередок небезпеки. Частина селян вирішила, що для влади важливіше, щоб населення її підтримувало морально, а не матеріально. Влучно сказав з цього приводу фельдшер Олейніков з села Павлівки Білокуракинського району: "К чему работать, на кого мы будем работать, зачем мы будем гноить рубахи, давайте лучше сократимся, посеем только для себя, для личного пропитания, после пролетаризируемся и будем хорошие для советской власти"[39]. Дійсно, компартійна влада не бажала мати незалежних від неї селян, з якими потрібно було домовлятися, а не видавати накази. Тому з початку відбудовного періоду активізувалася робота по створенню колгоспів — таких виробничих об'єднань селян, що були б під цілковитим контролем влади і залежними від неї.

Однак спочатку першочерговими залишалися завдання реквізиції хліба у заможних селян. Тому, захопившись хлібозаготівлями, керівництво округи зовсім мало звертало уваги на виконання рішень XV з'їзду ВКП(б) про колективізацію. Сільради на місцях не лише не ініціювали утворення колективів, а й де допомагати тим колгоспам, що були засновані з чиєїсь іншої ініціативи. Цю прогалину варто було ліквідувати. Так як в колгоспах на цей час були лише бідняки, то влада почала всіляко підтримувати цю частину селян, що не мала змоги дати товарної продукції, але слугувала опорою влади нас селі. Так, наприклад, у 1928 р. колгоспам було надано 49 % з усіх кредитних коштів села, з червня 1929 р. почали створюватися МТС, які мали обробляти колгоспні поля тощо[40]. Однак масового добровільного входження в колгоспи бідняцько-середняцьких мас не спостерігалося. Одним з чинників такої обережності селяни відмічали те, що "комуністи самі в колективи не йдуть"[41]. Водночас компартійна влада з метою недопущення створення колгоспів в середовищі середняцько-заможних мас, (щоб не могли скористуватися пільгами) у грудні 1928 р. видала постанову РНК СРСР "О мерах борьбы с лжекооперативами"[42]. Тобто влада зайвий раз підкреслила пріоритети — на селі опиралася на бідних і залежних від неї, заможні і самостійні їй були непотрібні.

Підведемо підсумки. На прикладі Старобільської округи ми бачимо, що внаслідок систематичного застосування примусових заходів у хлібозаготівлях протягом 1927/28 — 1928/29 рр. компартійна влада знищила економічні стимули розвитку сільського господарства, цим самим змусивши виробників товарної продукції скоротити посіви. В результаті надзвичайних заходів 1928 р. скорочення було несуттєвим, оскільки подібні заходи селяни вважали тимчасовими. Та й самі компартійні керманичі на липневому 1928 р. пленумі наголосили на необхідності боротьби "з тими елементами, котрі намагаються надати надзвичайним і тимчасовим засобам характер постійного курсу і цим самим поставити під загрозу справу союзу робітників та основних мас селянства"[43]. Однак більш жорсткий повтор таких заходів навесні 1929 р. спричинив істотне скорочення посівів. Значно вигідніше стало не працюючи в поті чола, отримувати за сприяння владі не менше того, що працьовитим справжнім трударям діставалося тяжкою працею. Як наголошувалося вище, понад 31 % селянства Старобільщини взагалі не платили сільгоспподатку, тобто не давали товарного хлібу державі, а 35 % давали самий мінімум — до 15 крб., тобто товарність сільського господарства за ці два роки суттєво знизилася. І ця маса селянства, що з свого виробництва не надавала коштів у державну скарбницю, стала основною опорою радянської влади на селі.

Кошти для індустріалізації були потрібні терміново, а на відновлення, не кажучи вже про збільшення, товарності сільського господарства хоча б до рівня 1927 р. потрібен був час. При цьому більшовицька влада ризикувала б втратити свою опору нас селі — незаможницькі маси, і водночас не здобути прихильність більш заможних і працьовитих селян. В розрекламовані, висловлюючись сучасною мовою, колгоспи бідняки добровіль-

но не бажали йти, — врешті там потрібно було працювати. У Старобільській окрузі станом на 1 листопада 1929 р. колективізовано було 12,2 % усіх господарств[44], що майже втричі менше кількості тих, хто зовсім не платив сільгоспподатку. Не сподіваючись надалі на будь-які економічні важелі, компартійна влада пішла по найпростішому, але й по найменш перспективному для майбутнього шляху примусової колективізації. Старобільська округа як степова потрапила до числа тих, де колективізація мала здійснюватися в першу чергу. Ті 31,2 % селян, що не платили сільгоспподатку стали справжнім рятувальним колом більшовицької влади. Колективізація здійснювалася надстрімкими темпами, але то вже тема іншої розмови.

Джерела та література

1 Див: Кульчицький С. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. В Україні. Єфіменко Г. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали. — К., 2003;
2 Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р1186. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 23.
3 Там само. — Арк. 19.
4 Там само. — Арк. 30
5 Там само. — Спр. 43. — Арк. 12.
6 Там само. — Арк. 11.
7 Там само. — Спр.58. — Арк. 12.
8 Там само. — Арк. 13
9 Там само. — Арк. 33
10 Там само. — Спр. 59. — Арк. 39.
11 Там само.
12 Там само. — Спр. 84. — Арк. 136.
13 Там само. — Спр. 58. — Арк. 34.
14 Там само. — Арк. 35.
15 Там само. — Арк. 36.
16 Там само. — Спр. 66. — Арк. 25.
17 Там само. — Спр. 59. — Арк. 136.
18 Там само. — Спр. 66. — Арк. 40.
19 Там само.
20 Там само. — Спр. 71. — Арк. 37.
21 Там само. — Арк. 41.
22 Там само. — Арк. 37.
23 Там само. — Оп.1. — Спр. 140. — Арк. 6.
24 Там само. — Арк. 3,17.
25 Там само. — Арк. 18.
26 Там само. — Арк. 22.
27 Там само. — Арк. 19.
28 Там само. — Арк. 10–11, 31.
29 Там само. — Арк. 49.
30 Там само. — Арк. 32.
31 Там само. — Арк. 33, 48.
32 Там само. — Спр. 77. — Арк. 69.
33 Там само. — Арк. 69.
34 Там само. — Арк. 71.
35 Там само. — Арк. 73.
36 Там само. — Арк. 68.
37 Там само. — Арк. 67.
38 Там само. — Арк. 122.
39 Там само. — Арк. 102.
40 Здійснення суцільної колективізації на Україні. — Т. 2 (1927–32 рр.) — К., 1967. — С. 178.
41 ДАЛО. — Ф. Р1186. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 122.
42 Документы свидетельствуют. — М., 1984. — С. 196–200.
43 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 4. — С. 108.
44 Здійснення суцільної колективізації... — С. 640.

Hennadii Yefimenko

On the eve of all collectivization: State bread provision in the Starobilsk region

On the basic of the previously unknown archival materials, the author of the article features of policy of the Bolshevik in the field of agriculture in the Starobilsk district in 1928–1929. A particular emphasis is made modification of relations between of the Bolshevik leadership and peasants.

Key words: *grain-collections, food tax, new economic policy, Starobilsk district, agriculture, collectivization.*

УДК 2–5(477.53) “19.451.45/53”

Людмила Бабенко (м. Полтава)

СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті аналізуються процеси, що характеризують зовнішні прояви релігійності населення та боротьбу з ними в умовах пізнього сталінізму на регіональному рівні.

Ключові слова: *церква, влада, релігійна громада, релігійна обрядовість, віруючі, органи НКДБ — МДБ.*

Позитивні зміни у становищі православної церкви і релігійних громад у повоєнний період були зумовлені рядом факторів, котрі знайшли своє обґрунтування в низці досліджень сучасних істориків[1]. Зокрема В. Войналович робить акцент насамперед на потребі держави у використанні мобілізаційного потенціалу церкви для консолідації суспільства. Автор зазначає, що радянська політика стосовно релігії, церкви й віруючих була “елементом будівництва нації-держави, якщо ж точніше — держави-імперії, де національні й культурно-релігійні відмінності мали бути асимільованими в рамках “нової історичної спільності”[2]. Ця спільність формувалася великою мірою в есхатологічно-месіанському форматі, який повинен був зняти потребу суспільства в історичних релігійних традиціях. Держава не відмовилася від антирелігійної стратегії, скорегувавши при цьому тактику.

Автор статті ставить за мету з’ясувати характер взаємин православних релігійних громад з широкими суспільними верствами на регіональному рівні, виявити фактори, що визначали ситуативне домінування корпоративної замкнутості чи, навпаки, зростання ступеню їх відкритості, ставлення різних соціальних категорій до релігійної обрядовості, його природу й мотивацію. Обмеження хронологічних рамок порушеної проблеми повоєнним десятиліттям зумовлене рядом характерних історичних і політичних обставин, зокрема, змінами в державній політиці щодо православної церкви періоду пізнього сталінізму, самовпевненістю партійно-пропагандистських структур, котрі проголошували подоланими “релігійні забобони” у свідомості народних мас та перебільшували масштаби атеїстичних настроїв, високою психологічною напругою в суспільстві, що пережило воєнне лихоліття.

Після визволення Полтавщини від фашистської окупації місцева влада констатувала зростання кількості віруючих та діючих церков. За даними паспорту Полтавської області, складеного управлінням МДБ, на її території в період окупації було відкрито 345 православних церков, 2 жіночі монастирі на 120 осіб. Тільки в Полтаві діяло 8 церков і 1 монастир, тоді як до війни на території всієї області налічувалося 12 церков, з них 1 в обласному центрі[3]. Однак посилення релігійної активності партійні органи пов’язували насамперед із впливом ворожої ідеології окупаційного режиму і висловлювалася впевненість у “скороминущості подібних проявів”[4]. Оптимізм партійних чиновників ґрунтувався на оцінці демографічно-вікового чинника релігійної бази. За їх даними вона охоплювала переважно сільське населення похилого віку і лише “незначну частину малограмотної молоді”[5].

Попри ці прогнози, у березні 1953 року партійне керівництво змушене було визнати наявність стійкої тенденції дотримання релігійної обрядовості серед населення, причому, не лише серед осіб похилого віку[6]. Ще в 1948 році уповноважений у справах РПЦ в Полтавській області І. Соляник зібрав і узагальнив дані про ставлення населення районів області до різних конфесій. Результати продемонстрували “довірливе” і “співчутливе” ставлення до релігійних громад більшості осіб середнього і старшого віку. Серед молоді уповноважений відзначає “байдужі настрої” і “пасивність”. Разом з тим визнавалося “певне поширення релігійності” і в її середовищі, яке, на його думку, було спричинене “погано організованою культурно-освітньою роботою”[7].

Серед повідомлень з районів зустрічалися й факти нетолерантного ставлення до право-

славних. Зокрема в Карлівському районі його кваліфікують як "вороже", що становило єдиний виняток такого роду в масштабах Полтавської області. Припускаємо, що на формування громадської думки могла впливати не лише радянська пропаганда, але й наявність значної кількості прихильників сектантських громад, зокрема, скопців, а також намагання місцевої влади скорегувати на папері ситуацію в бік бажаної. У звіті ж Сенчанського району твердження про "не дуже позитивне ставлення населення" поєднується з визнанням того, що "обряди виконують усі без винятку, крім комуністів і радянського активу"[8]. У Лохвицькому районі стан був не кращим: "...дітей хрестять усі, крім інтелігенції"[9].

Отже, гострота протиборства між багатовіковими православними традиціями і войовничим атеїзмом не спадала, і одним з пріоритетних завдань останнього стала боротьба з релігійною обрядовістю. Статистика повоєнних років зафіксувала її від'ємну динаміку в області. Так за перші три місяці 1947 року було зафіксовано 1430 хрещень, 158 вінчань проти 2087 хрещень і 180 вінчань за відповідний період 1946 року. Лише кількість поховань зросла з 1086 до 1186, що можна пояснити зростанням смертності в області загалом, зумовленої голодом[10]. Таке зменшення тривало й надалі: якщо за четвертий квартал 1947 року відбулося 2186 хрещень, 196 вінчань, 2196 поховань, то за аналогічний період 1948 року — відповідно 1625, 126, 1176[11]. Втім ці обласні показники, які влада трактувала як "безперечний успіх науково-природничої пропаганди", не слід вважати абсолютними й достовірними. В окремих районах вони мали зовсім інший вигляд. Наприклад, за перше півріччя 1949 року в Лубенському районі зафіксували 676 хрещень, 14 вінчань, а вже в 1950 році за такий же термін — 734 хрещення і 21 вінчання[12]. Аналогічну динаміку було помічено в Гадяцькому, Оржицькому, Золотоніському, Градизькому, Ірклiївському районах. Щодо окремих сіл уповноважений був змушений прямо констатувати провал у роботі органів радянської влади. У 1950 році до таких віднесено село Кутуржиха Хорольського району, де було охрещено усіх 26 новонароджених дітей і тільки 9 поховань здійснили без священика. У 1951 році резонансна статистика також стосувалася села Вовче Кобеляцького району, щоправда, тут лише половина молодят вінчалася. Але інші показники становили сто відсотків[13].

Наперекір зусиллям партійно-радянських органів релігійна обрядовість зберігалася і в містах та містечках. Так у трьох діючих у Полтаві церквах впродовж 1950 — 1952 рр. відбулося 1127 хрещень, 30 вінчань, 347 поховань. На Різдвяні свята їх відвідали 2,4 тисячі віруючих у 1951 році і близько 1700 у 1952 році[14]. Відвідування храму в святкові дні 1953 року у Ромодані начальник політвідділу Південної залізниці в Полтавській області Лисенко охарактеризував як "справжнє паломництво"[15]. Втім загальна тенденція до зменшення показників обрядовості простежується і в містах, причому, з більшою інтенсивністю.

Мусимо констатувати, що статистичні дані, які відклалися в архівних матеріалах, є далеко не повними, з окремих проблем — фрагментарними, до того ж не всі райони Полтавської області регулярно і точно відображали реальний перебіг подій у релігійній сфері. Однак виявлені джерела дозволяють зробити деякі узагальнення щодо ставлення та участі населення в здійсненні культово-релігійної обрядовості. Традиційними серед мешканців області залишалися обряди хрещення, поховання і вінчання. Найчастіше вдавалися до справляння обрядів при похованні небіжчиків з відспівуванням — 84,7 % від усіх померлих, зареєстрованих районними РАГСами у 1951 році, 68,8 % — 1952 році. Батьки хрестили половину новонароджених дітей — відповідно 52,4 % і 50 % . Найнижчими показниками, зареєстрованими органами влади, характеризувався обряд вінчання. У зазначені роки лише 11 і 17,8 відсотків подружніх пар наважилися публічно в храмі засвідчити шлюб, причому, третину з них становили жителі Миргородського району. Поряд з цим у деяких районах владі вдалося досягти повної відмови молоді від обряду вінчання.

Можна погодитися з радянськими функціонерами щодо оцінки вікової стратифікації населення, яке латентно або відкрито симпатизувало релігії шляхом реалізації культово-релігійних обрядів. Здебільшого це були люди середнього і похилого віку, моральні імперативи яких формувалися під безпосереднім впливом православної церкви. Статистичні показники щодо обрядів, властивих молодому поколінню, є закономірним результатом атеїстичної політики держави і зумовлені різними формами переслідувань та антирелігійного

виховання. До того ж останнє у повоєнний час практично не викликало спротиву населення, а одним з його потужних важелів було охоплення молоді засобами впливу піонерських і комсомольських організацій.

Прикметною рисою даного періоду є відмова значної кількості віруючих середнього і молодшого віку від публічної легалізації своїх релігійних принципів і симпатій через відвідування церкви у будні та свята з огляду на негативне ставлення до цього влади, керівництва підприємств і установ, партійно-комсомольського активу. Їх рефлекторною реакцією було таємне відправлення обрядів у помешканнях громадян, насамперед хрещення дітей. Тому формально вони не належали до діючих релігійних громад, а їх участь у відправленні обрядів не могла фіксуватися органами влади. Отже, офіційна статистика, на наш погляд, не відображає реального стану здійснення обрядовості жителями області. В цілому можна констатувати вагомий вплив православних громад на населення у його ставленні до релігійної обрядовості, хоча він мав скоріше інерційний характер і базувався на моральному авторитеті, зважаючи на позбавленість реальних важелів у суспільних процесах.

Соціальна поведінка православних священиків і релігійного активу в повоєнні роки не відзначалися високою активністю. На наш погляд, це було зумовлено двома головними факторами: по-перше, формальною лібералізацією сталінського курсу в стосунках із православною церквою; по-друге, хвилею репресій органів НКДБ — МДБ проти духовенства, яке займалося організацією церков у роки окупації Полтавщини. Священики, як правило, обмежувалися тим, що під час проповідей закликали віруючих частіше відвідувати службу Божу, приводити з собою родичів, знайомих і, особливо, дітей[16]. Крім того, у перші повоєнні роки окремі з них робили спроби ходити з молитвою по селах і хуторах, що не належали до їх парафій, намагалися організовувати хресні ходи[17]. Пізніше мали місце зафіксовані непоодинокі випадки здійснення молитовних зібрань у помешканнях віруючих селян. Так у 1952 році подібні акції "шкідливої антирадянської роботи" здійснювалися мандрівними черницями в приміському робітничому селищі Червоний Шлях[18]. До цього ж року тривало збирання пожертв і підписів на відкриття нових церков, хоч за даними В. Барана і В. Даниленка, жодне таке клопотання в масштабах СРСР не отримало позитивного вирішення[19].

Як спроби "вербовки" нових членів релігійних громад владні органи розглядали створення церковних хорів[20]. Популярність останніх серед населення була досить високою. Вони дозволяли пройти підготовку групам "півчих", які брали участь у здійсненні поховальних обрядів. Радянське законодавство формально не забороняло існування таких колективів при діючих храмах і церквах, однак органи влади чинили всілякі перешкоди у їх діяльності.

Окремого розгляду заслуговує питання ставлення широких верств населення краю до відзначення релігійних свят, а також віруючих до праці в ці дні як сфери суспільної діяльності. Позаяк влада не вважала дні релігійних свят вихідними, принципового значення набувало питання перебування на робочому місці, виконання трудових обов'язків, трудової дисципліни. Як показує вивчення ситуації повоєнного десятиріччя на Полтавщині значна кількість населення, особливо сільської місцевості, у дні релігійних свят не виходила на роботу, що було одним з демонстративних зовнішніх проявів релігійності, актом дотримання обряду, спробою уникнення згідно з віровченням вчинення гріха. Офіційна оцінка таких дій населення з боку владних структур була однозначно негативною. Віруючих звинувачували у "тунеядстві", крадіжках, привласненні суспільної і державної власності, спекуляції тощо[21]. Заради справедливості слід зазначити, що серед тих, хто не працював у свята, було багато байдужих до релігії, які просто користувалися нагодою уникнути роботи. Це компрометувало віруючих та давало підстави звинувачувати їх у навмисній організації саботажу на виробничих об'єктах, насамперед у колгоспах. Так, за даними начальника обласного управління МДБ І. Алексеєва у 1952 році 25-річний термін ув'язнення отримали священик села Білоусівка Драбівського району Лехаш, проповідник об'єднання "істинних християн" з Золотоніського району Дахно, яким, поряд з іншим, інкримінувалися заклики до вірян відмовитися працювати у святкові дні[22]. Влада небезпідставно розцінювала вплив особистого прикладу віруючих як такий, що розкладницьки впливає на широкі верстви. Партійні і господарські керівники вбачали пряму

залежність між обмеженням діяльності храмів, скороченням і ліквідацією релігійних громад і успіхами відбудови народного господарства.

Однак, на наш погляд, є очевидною штучна політизація органами місцевої влади фактів уникання суспільної праці в дні релігійних свят. Ці акти насправді, як засвідчують документи та особисті бесіди з сучасниками, не мали жодних ознак антирадянської спрямованості чи диверсії. Населення зберігало успадковану традицію трактування поняття гріховності і не зважувалося прямо піти проти релігійних звичаїв. Тому погрози з боку влади на кшталт розпуску громади за подібні явища не досягали мети. Адже не тільки парафіяни, а й значна частина населення, котра не ідентифікувала себе віруючими, шукали різноманітних приводів, щоб виправдати свій невихід на роботу у відповідні дні. Чимало людей вдавалися до своєрідних компромісів з власним сумлінням. Наприклад, колгоспники сіл Гадяцького, Решетилівського, Новосанжарського та інших районів на Великдень 1950 року на роботу з'явилися, але з істотним запізненням, пояснивши це присутністю на нічному пасхальному богослужінні, чи посилалися на невідкладні справи в домашньому господарстві[23]. У 1952 році з 3648 працездатних мешканців сіл Ступаки, Удовиченки, Бірки Зіньківського району на Великдень працювало тільки 1661. Дещо менше невиходів було зафіксовано в селі Калашники[24]. В окремих селах подібні явища набували масового характеру. Роком раніше у селі Старий Іршавець Оржицького району в день цього великого християнського свята працювало лише 15 відсотків колгоспників, у ряді сіл Гадяччини ще менше, винятково молодь[25].

Аналогічний перебіг подій спостерігався і в містах. У 1952 році уповноважений стурбовано повідомляв про стабільне відвідування церков, виконання обрядів робітниками полтавських заводів. На Великдень, зазначав він, практично не діяли базари Полтави, Кременчука, а ціни на продовольчі товари значно зросли[26]. На Різдво наступного року не працювали базари не лише названих міст, але й Лубен, Золотоноші. Така ситуація тривала з 29 грудня до 8 січня включно[27].

Траплялися рідкісні випадки, коли керівництво підприємств демонструвало розуміння і повагу до релігійних почуттів своїх працівників. Так у 1952 році директор Котелевського маслозаводу Міщенко влаштував вихідний день для святкування нового року за старим стилем з дотриманням релігійного обряду і народних гулянь. У колгоспі імені ХТЗ Чутівського району голова колгоспу Полторак регулярно відпускав у суботу членів релігійної громади раніше встановленого часу закінчення трудового дня. Але найбільш нищівної критики зазнав інший керівник господарства — Капінус, який на знак вдячності за активну участь священика в художній самодіяльності, провів до церкви — "вогнища середньовічного мракобісся" — електрику[28]. Отже, слід констатувати, що релігійні громади не були організаторами саботажу на підприємствах і в колгоспах, на масовому рівні не проводили агітації, яка в принципі була неможливою, однак населення що перебувало поза громадами, рефлекторно брало участь у відзначенні релігійних свят. Страх перед можливими санкціями з боку влади не перевищував страху вчинити гріх. До того ж віряни, як правило, сумлінно ставилися до праці, що відповідало їх етичним принципам. За даними Ю. Волошина черниць охоче залучали до сезонних польових робіт і високо оцінювали їх трудові здобутки та працелюбність. Серед віруючих були навіть стахановці[29].

Приховані релігійні почуття та різні форми їх вияву мали місце й серед такого оплоту радянської влади як військовослужбовці. Не стала винятком і Полтавщина. З грудня 1948 року заступник начальника політвідділу військової частини № 3057 полковник Маковецький з Києва звернувся з проханням до уповноваженого в Полтавській області І. Соляника уточнити інформацію про таємне охрещення дітей офіцерами вказаної частини в одній з церков Полтави. Загалом у списку фігурувало 10 прізвищ[30]. У 1950 році з'явилася інформація за підписом начальника обласного управління НКДБ Алексєєва про факт таємного відвідування кременчуцької синагоги у цивільному вбранні капітаном 2 рангу Військово-морських сил на іудейський новий рік[31]. Ці явища не набули масового характеру, однак викликали стурбованість органів влади як істотний соціальний синдром.

Порівняльний аналіз релігійної активності та кількісних показників у містах і сільській місцевості вказує на помітний пріоритет впливу церкви щодо останньої, причому не тільки в масштабах області, а й республіки. З одного боку слід мати на увазі силу історичної тради-

ції, з іншого — соціальний фактор, котрий об'єктивно зумовлював тяжіння селян до церкви. В умовах повоєнної розрухи, при домінуванні залишкового принципу фінансування спорудження та облаштування культурно-освітніх закладів існувала тенденція культурного вакууму в сфері дозвілля. Діяльність сільських клубів хибувала рядом недоліків, а в окремих селах їх не було зовсім. У цій ситуації церква виявилася впливовою альтернативою низькокваліфікованої просвітницької роботи. Завідувач обласного відділу культурно-просвітницьких установ Никифоров констатував: "У тих колгоспах, де немає освітніх установ, ходять до церкви"[32]. В багатьох місцях, де клубні заклади існували, вони виявлялися неспроможними зацікавити населення. Зокрема про це прямо заявляли селяни колгоспу імені Чапаєва Золотоніського району секретареві первинної партійної організації Ткаченку[33]. Та й самі радянські функціонери змушені були визнати низький науково-теоретичний рівень лекцій для населення, що мали "непереконливий, малозрозумілий зміст"[34].

Привертає увагу й разюча відмінність у внутрішньому облаштуванні клубів і церковних приміщень, що також впливало на вектор вибору селянина. Описуючи зовнішній і внутрішній вигляд церкви села Василівка, начальник Полтавського районного відділу кінофікації Бублій відзначав її наповнюваність, охайність і чистоту, які створювали атмосферу затишку. Натомість у клубі цього ж села "… холодно і брудно. Він стоїть напівгрозвалений, є небезпека падіння стелі"[35]. Не випадково люди просто боялися туди заходити. Районна влада неодноразово зверталася з проханням прислати досвідчених культпрацівників для налагодження діяльності сільських клубів, але вони й надалі залишалися слабким контраргументом у боротьбі з релігійними пережитками.

Як надійний оплот войовничого атеїзму на селі розглядався партійно-радянський актив та інтелігенція. Остання, за висновком уповноваженого, чи не єдина не хрестить дітей і не дотримується релігійної обрядовості. До атеїстичної громадськості зараховувалася й молодь, яка до церков "ставиться пасивно і навіть презирливо"[36]. Насправді задекларована у звітах монолітність штучно абсолютизувалася. Як свідчать архівні документи до релігійної обрядовості існувало прихильне ставлення і в середовищі активістів та інтелігенції, але воно ретельно маскувалося внаслідок побоювання каральних санкцій з боку партійних і державних органів. Зокрема наводяться конкретні факти про охрещення дітей вчителями Гадяцького, Покрово-Багачанського та інших районів області. Влада у відповідь намагалася протиставити посилення антирелігійної пропаганди. Особливого значення надавалося лекційній пропаганді. Наприклад до Дня вчителя у 1949 році всі школи Полтавського району були охоплені як місцевими, так і обласними лекторськими групами. Тематика присвячувалася антирелігійним мотивам у творчості російських і українських письменників, реакційній ролі релігії у боротьбі з революційними рухами тощо[37]. Впродовж квітня — червня того ж року вчителям Сенчанського району було прочитано 16 лекцій аналогічного змісту, Кобеляцького — 6[38]. Подекуди застосовувалися й каральні заходи. Наприклад, вчительку села Біленченківка Гадяцького району О. Жиган звільнили з роботи за охрещення дитини, а в Хорольському районі — завідувача фермою за вінчання в церкві[39].

На Полтавщині, попри неабиякі зусилля влади, не вдалося відвернути від традиційної релігійної обрядовості дітей і школярів. У районних інформаціях зазначалося, що впродовж 1940-х — початку 1950-х років батьки продовжували відвідувати церковні богослужіння разом з дітьми. У 1948 році були зафіксовані випадки участі дітей у хресних ходах[40], а в 1953 році відзначався масовий характер колядування не лише в селах, а й в обласному центрі. Безсилля влади підтвердила також епідемія поширення "святих листів" серед учнів полтавських шкіл. Найбільшої масовості це явище набуло в школах №№ 1,10,14,17, а серед осіб, що їх переписували й поширювали, були помічені й діти комуністів[41]. У відповідь було розгорнуто пропагандистську кампанію критики релігійного містицизму, антинауковості релігійного вчення тощо, мобілізовано вчительські колективи, піонерські й комсомольські організації. Однак іноді діти виявляли непередбачувану принциповість, зводячи нанівець зусилля вчителів. Учні однієї з шкіл Котелевського району дорікали вчительці: "За німців ви казали, що Бог є і треба носити хрести, а тепер — навпаки"[42]. Керівник Полтавського комітету профспілки працівників початкових і середніх шкіл Долгов розцінив як "аморальний

вчинок" випадок, коли цілий клас залишив урок і пішов на похорон матері однокласниці[43].

Аналіз процесів, пов'язаних з світоглядними переконаннями суспільства на регіональному рівні, дозволяє зробити деякі висновки та узагальнення. Незважаючи на лібералізацію сталінської політики в галузі церковно-релігійного життя повоєнного періоду, стратегічний курс лишався незмінним. Держава і далі намагалася різними засобами витіснити релігію з суспільної свідомості як ідеологічного конкурента. Однак, попри жорсткий тиск, серед широких верств зберігалася традиційна прихильність до дотримання релігійних свят і виконання обрядів, у тому числі й на підсвідомому рівні. Серед них на Полтавщині найчастіше відзначалися Великдень та Різдво Христове, а серед обрядів — поховання, хрещення і вінчання. При помітному домінуванні вікової групи людей похилого віку все ж об'єктивно констатуємо строкату вікову структуру прихильників і учасників релігійної обрядовості. Можна умовно виділити соціальну категорію "пасивно віруючих". Вона була породжена специфічними умовами стосунків радянської держави і православної церкви. Жорсткі рамки обмежених можливостей реалізації культово-релігійних потреб штовхали людей до утаємниченого характеру їх здійснення, що при виявленні зумовлювало конфлікт з органами влади, ускладнення на роботі тощо. Антирелігійна пропаганда, як і на попередніх етапах, часто зводилася до кампанійщини і не досягала бажаних результатів.

Джерела та література

1 Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.; Баран В. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім.. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2003. — 667 с. та ін.
2 Войналович В. Вказана праця. — С.8.
3 Архів Управління Служби безпеки в Полтавській області. — Спр. 352. — Арк. 24.
4 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 343. — Арк. 22.
5 Там само. — Арк. 153.
6 Там само. — Спр. 1054. — Арк. 168.
7 Там само. — Ф. Р-4085. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк.56.
8 Там само. — Арк. 98.
9 Там само. — Арк. 124.
10 Там само. — Спр. 56. — Арк. 85.
11 Там само. — Спр. 96. — Арк. 6.
12 Там само. — Спр. 112. — Арк. 104.
13 Там само. — Спр. 130. — Арк. 48.
14 Там само. — Спр. 167. — Арк. 29, 45.
15 Там само. — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 1054. — Арк. 48.
16 Там само. — Ф. Р-4085. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 39, 55, 129.
17 Там само. — Спр. 37. — Арк. 8.
18 Там само. — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 970. — Арк. 26.
19 Даниленко В., Баран В. Останній період сталінщини (суспільно-політичний розвиток) // Історія України. — 2001. — № 10. — С. 1–3.
20 ДАПО. — Ф. П-4085. — Оп. 4. — Спр. 37. — Арк. 8.
21 Там само. — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 107.
22 Там само. — Спр. 970. — Арк. 61.
23 Там само. — Ф. П-4085. — Оп. 4. — Спр. 112. — Арк. 39.
24 Там само. — Спр. 148. — Арк. 82.
25 Там само. — Спр. 130. — Арк. 64.
26 Там само. — Спр. 148. — Арк. 82.
27 Там само. — Спр. 167. — Арк. 47.
28 Там само. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Спр. 970. — Арк. 74–75.
29 Волошин Ю. Православна церква на Полтавщині у 1943–1953 рр. // Історична пам'ять. Науковий збірник. — 1998. — Вип. 1. — С. 161–170.
30 ДАПО. — Ф. П-4085. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 184.
31 Там само. — Спр. 113. — Арк. 154.
32 Там само. — Ф. П-15. — Оп. 1. — Спр. 695. — Арк. 153.
33 Там само. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 180.
34 Там само. — Спр. 1054. — Арк. 21.
35 Там само. — Спр. 965. — Арк. 15.
36 Там само. — Ф. Р-4085. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 36, 98, 124.

37 Там само. — Ф. Р-4975.- Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 17.
38 Там само. — Арк. 59, 60.
39 Там само. — Ф. Р-4085. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 28.
40 Там само. — Арк. 39, 55, 98.
41 Там само. — Ф. Р-15. — Оп. 1. — Спр. 769. — Арк. 160.
42 Там само. — Спр. 329. — Арк. 9.
43 Там само. — Ф. Р-4975. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 6.

Ludmila Babenko

Situation with people's religiousness in Poltava region in afterwar period

In this article are analysed the prosseses, which characterise outer signs of people's religiousness and struggle with them in times of late "stalinism" in the regional level.

Key words*: the Russian pravoslavie church, the soviet policy.*

УДК 947.7

Віталій Щербак (м. Київ)

ПЕРША РЕЗИДЕНЦІЯ ПРАВИТЕЛЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: О. Юрія Мицика.
ЧИГИРИН — ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ. — К., 2007. — 391 с.

Вітчизняні дослідження останнього десятиліття поповнилися цілою низкою праць з історії Гетьманщини. Основна увага звернена до питань адміністративно-політичного та правового устрою козацької держави, військовій діяльності її чільників. Вийшли в світ ряд збірників документальних матеріалів, які відкривають широкі перспективи дослідження тематики. Разом з тим, поза увагою авторів залишалися резиденції гетьманів України, де працювали урядовці, формуючи як внутрішню, так і зовнішню політику держави. Першим серйозним доробком, в якому висвітлюється історія однієї з них — Чигирина, стала праця о. Юрія Мицика.

З'ясовуючи першопочатки Чигирина, автор наводить цілий ряд версій щодо його назви, звертаючи увагу на урядову політику осадництва Подніпров'я, в якій брала участь дрібна українська шляхта з кінця XVI ст. Утвердження Чигирина як містечка тісно пов'язане з ім'ям Михайла Хмельницького — батька першого гетьмана України. Більшого значення воно набуло в роки Національно-визвольної війни, коли полковий центр став резиденцією правителя козацької держави. О. Юрій Мицик слушно аналізує причини і доцільність вибору столиці на рубежі із степом, посилаючись на аргументацію сучасників та дослідників цієї епохи. Схиляючись до думки про "помилковість" такого рішення гетьмана, автор зазначає, що розрив державної традиції спадкоємності негативно вплинув на подальший історичний розвиток, зокрема став однією з причин Руїни.

З великою скрупульозністю о. Юрій Мицик описує події в Чигирині під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. В цей час місто стало не лише могутнім адміністративно-політичним центром, але й столицею козацької України, на яку звертали увагу правителі сусідніх держав. З іншого боку автор окреслює розмаїту діяльність козацької дипломатії у вирішенні конфлікту з урядовцями Речі Посполитої та пошуку надійного союзника для продовження збройної боротьби. Особливо велика ділема постала перед гетьманом після укладання Зборівської угоди влітку 1649 р. З одного боку була окреслена територія — фактично автономний утвір в межах держави і козацьке населення з визначеними правами і привілеями, з іншого відновлювалося функціонування адміністративних структур Речі Посполитої, що реально окреслювало майбутню конфронтацію. Крім того обмеження реєстру 40 тисячами зумовило невдоволення багатьох учасників війни і навіть початки збройного протистояння в козацькому середовищі. На думку о. Юрія Мицика саме такі обставини підштовхували Богдана Хмельницького до продовження пошуку надійного союзника серед православних монархів, в тому числі й московського царя. Автор акцентує увагу на характері та динаміці українсько-російських дипломатичних стосунків, наводячи значну кількість прикладів посольських місій до Чигирина та Москви. Зрештою рішення Переяславської угоди 1654 р. означено в книзі як військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Водночас пріоритети міжнародних відносин Московського царства невдовзі змінилися і гетьман розпочинає переговори з шведським королем про визнання його сюзереном над козацькою Україною.

Менш затишно почував себе в Чигирині наступник Богдана Хмельницького гетьман Іван Виговський. О. Юрій Мицик звертає увагу на зростання вже з осени 1657 р. його протистояння із запорожцями та лівобережними полковниками, що призвело до громадянської війни в Україні. Поряд із характеристикою цього конфлікту у книзі міститься опис переможної Конотопської битви 1659 р. Разом з тим, автор пояснює здачу булави гетьманом Виговським Юрію Хмельницькому небажанням "пролиття братньої крові". Друге правління Юрія виявилося для нього невдалим. Похід з Чигирина проти військ Речі Посполитої завершився поразкою і підписанням при-

низливого Слободищенського трактату. Останній не був визнаним лівобережним козацтвом, оскільки один з його керманичів — Яким Сомко не втрачав надії здобути гетьманський уряд під зверхністю Москви.

Коротко охарактеризувавши врядування Павла Тетері та Івана Брюховецького, о. Юрій Мицик робить логічний висновок, що на середину 60-х років поглиблення внутрішньої кризи супроводжувалося і окресленням нових геополітичних контурів через переговори між Московією та Річчю Посполитою і підписанням Андрусівського перемир’я. З резиденцією в Чигирині пов’язана унікальна сторінка нашої історії, адже там декілька років жили і працювали і навіть були однодумцями гетьман Петро Дорошенко і київський митрополит Йосиф Тукальський. У книзі приводяться цікаві факти такої співпраці по відстоюванні українських інтересів в умовах політичного і військового протистояння. На думку автора проголошення Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра у 1668 р. було вершиною його правління. Проте досить скоро це врядування знову звелося до Правобережжя з центром у Чигирині. Спроби порозуміння із Дем’яном Многогрішним не увінчалися успіхом, а польська сторона висунула як альтернативу Михайла Ханенка. Тому гетьман зважується на непопулярний крок — визнавши своїм зверхником турецького султана. Відсутність перспектив подальшої боротьби за об’єднання козацької України змушує Дорошенка восени 1675 р. відмовитися в Чигирині від гетьманування і передати клейноди кошовому отаману Івану Сірку.

Однією із яскравих сторінок в історії Гетьманщини є оборона Чигирина 1677–1678 рр. Автору вдалося, з посиланням на цілий ряд джерел, зокрема щоденник Патрика Гордона, відтворити її повною мірою, вказавши на справжні наміри сторін. Відродження з попелу Чигирина відбулося лише в середині 80-х років XVII ст. з поновленням правобережного козацького устрою. Протее, він не став гетьманською резиденцією, а в ході Північної війни продовжував занепадати, як і більшість українських міст.

З провалом Прутського походу Петра I за Адріанопольським договором Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, яка реставрувала там колоніальний режим, що існував до 1648 р. У відповідь мав місце масовий народний рух — гайдамаччина і Чигирин опинився в його епіцентрі. О. Юрій Мицик простежив розвиток цієї боротьби з 1715 р. до найвищого прояву в 1768 р. — Коліївщини. У книзі наводяться сотні прізвищ осіб, які виступили на захист людської гідності і свободи, акцентується увага на тісному зв’зку гайдамаків із запорозьким козацтвом.

Книга о. Юрія Мицика містить цікаві додатки: списки чигиринської старшини, уривки із мемуарних творів, записок та щоденників — Павла Алеппського, Евлія Челебі, Ієроніма Піночі, листи високопосадовців Речі Посполитої. Її прочитання дозволить сформулювати чітке уявлення про функціонування однієї з чотирьох гетьманських резиденцій козацької держави. Нова праця відомого українського історика зацікавить не лише фахівців, але й широке коло поціновувачів вітчизняної історії.

УДК 930.9 (Р 477.22): 371.97

Сергій Зозуля (м. Ніжин)

ДЕСЯТЬ КНИГ УНІКАЛЬНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ СЕРІЇ “БІОБІБЛІОГРАФІЯ КРИМОЗНАВСТВА”

Сучасне кримознавство як невід'ємна складова національного українського й загальносвітового історіографічного процесу динамічно розвивається, є багатогранним за тематикою, з полівекторною методологічною спрямованістю досліджень і досить широким спектром методичного інструментарію його репрезентантів. Із-поміж інших напрацювань цієї галузі української науки помітно виділяється серія “Біобібліографія кримознавства”, в межах якої впродовж усього чотирьох років (2004–2007) вийшло 10 повноцінних книг, практично кожна з яких — авторська монографія. Як з наукової, так і з видавничої точки зору — результат вельми вражаючий; особливо враховуючи новизну й актуальність проблематики.

Майже кожен із випусків зазначеної серії вже був певним чином оцінений колегами з наукового “цеху” — як єдиною поки-що рецензією, так і кількома — і дуже поважного авторства[1*1]. Відтак, детально зупинятися на кожному з випусків “Біобібліографії кримознавства” навряд чи є сенс, — більш доцільним було б зробити узагальнюючий огляд її першої “десятки”, акцентуючи увагу на певних спільних рисах, особливостях, загальних авторських і редакторських досягненнях тощо[2*2].

Звісно, найпершою спільною рисою “Біобібліографії кримознавства” є її тематична спрямованість, яка задекларована, власне, в назві. Однак, перші десять випусків не утворили певної єдиної хронологічної чи сюжетної послідовності. Натомість, наповнення серії нагадує складання своєрідної сюжетної мозаїки, де оригінальними авторським роботами викладається цілісна картина розвитку професійних історичних й історико-краєзнавчих студій у Криму. Окремі сюжети з'являються в різних, часто полярних частинах цього наукового “полотна”: тематичний збірник із історії розвитку кримознавства на межі XIX–XX ст. і нариси розвитку кримознавства повоєнного часу; персоналістичні дослідження й студії щодо етнічних спільнот тощо. Проте, такий підхід (у цьому, гадаємо, слід убачати відповідний редакторський задум) робить серію ще більш цікавою — крім актуальності й новизни досліджень, виникає певний азарт: зацікавленому читачеві стає цікавим самому визначати відсутні чи латентні предметно-причинні зв'язки між різними випусками серії, уявно вибудовувати внутрішньотематичні лінії та, звичайно, з цікавістю чекати на появу наступних випусків. Останнє додатково стимулює анонсування кількох найближчих випусків серії наприкінці кожного попереднього[3*3].

Цілком слушною є теза А. О. Пучкова з його рецензії на перші 8 випусків цієї серії щодо складності роботи бібліографа та біобібліографа. Але у випадку з “Біобібліографією кримознавства” справа значно складніша, адже поряд із суто бібліографічною та біобібліографічною методологією, автори користувалися науковим інструментарієм, притаманним для дослідів із “класичної” персоналістики, регіональної історії, етнології, книгознавства, документознавства й археографії, наукознавства, історіографії. Особливо цікавим і цінним є звернення до призабутого з 1920-х років в Україні (як і на теренах пострадянського простору загалом) просопографічно-

---

[1] Перелік рецензій на кожен із випусків серії вміщений наприкінці останнього на сьогодні “ювілейного” десятого – монографії Е.М. Кангієвої. Поза науковим рецензуванням допоки залишається єдиний немонографічний випуск серії (Вип. 5), а також кілька останніх, які з'явилися друком протягом останніх року-півтора, – термін за науковими мірками невеликий, і цілком природно, що ці книги обов'язково ще отримають належну критичну й об'єктивну оцінку науковців.

[2] Щоправда, подібний огляд перших восьми випусків “Біобібліографії кримознавства” вже має місце в сучасній історіографії, де автором стисло рецензований кожен із випусків, а також визначені певні спільні риси серії загалом, де головну увагу відведено постаті її засновника та редактора проф. А.А. Непомнящого (див.: Пучков А.О. “Биобиблиография крымоведения”: многовекторье одной безбрежной темы” // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 1. – С. 53-60).

[3] Так, наприклад, наступними після першої “десятки” мають бути монографія А.А. Непомнящого “Подвижники крымоведения. Т.2.: Крымская ориенталистика” та нове в серії за формою видання “Изучение и охрана памятников в Крымской АССР: Исследования и документы”, яке готується до друку О.В. Хлівнюком.

го методу дослідження[1]. Подібна методолого-методичне комбінування є вельми корисним як у подальшому розвиткові кримознавства, так і української історичної науки в цілому. Стосовно ж "Біобібліографії кримознавства" — це виокремлює її з масиву спорідненої тематично наукової літератури й, одночасно, об'єднує в окреме історіографічне явище.

Не менш визначальним і багато в чому цементуючим чинником серії "Біобібліографія кримознавства" є постать її засновника й редактора доктора історичних наук, професора кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського; керівника Кримського відділення Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК Андрія Анатолійовича Непомнящого. Природно, що задум подібної наукової серії виник не з порожнього місця: і за тематичною спрямованістю, і за методологічними пріоритетами вона є продовженням його персональних наукових студій — кандидатської й докторської дисертацій, чисельних нарисів, статей, розвідок, рецензій тощо. Зайве підтвердження тому — кілька книг авторства А. А. Непомнящого в межах ним-таки редагованої серії "Біобібліографія кримознавства" (вип. 3,7 та майбутній вип. 11 або 12)[2]. Йому ж належить напрацювання мети й основних завдань серії, сформульованих у передмові до кількох із випусків (зокрема, вип. 3, 4): "відновлення історії вивчення Криму <...>, відновлення забутих імен подвижників історичного кримознавства, напівзабутих на сьогодні, а часом й взагалі невідомих форм та методів краєзнавчої роботи"[3].

У першому ж випуску "Біобібліографії кримознавства" А. А. Непомнящий у передмові обумовив кілька основних методолого-методичних засад, які й обумовили обличчя першої "десятки" серії: застосування біобібліографічного підходу, орієнтування на біоісторіографічну форму дослідження (але "не повернення до панування персоналістичного методу в історіографічних дослідженнях", а "<...> тенденція до антропологізації історико-наукового пізнання" [с. 9]), розгляд історії історичної науки через призму біографій, використання просопографічного методу вивчення колективних біографій певних соціумів (у даному випадку — певних інтелектуальних корпорацій).

Останнє в сукупності з визначеними метою й завданнями набуває певних програмних рис, що характерно для процесу творення наукової школи[4*7]. Проте, в даному випадку важко визначити її ключовий, визначальний чинник: персона наукового лідера, теоретико-методологічні засади чи відінституціалізаційний об'єкт. Історія вже знає приклади генерування наукової школи навколо наукового видання. Можливо серія "Біобібліографія кримознавства" — якраз таке видання? Враховуючи, що серед авторів серії більшість — аспіранти проф. А. А. Непомнящого, науковою роботою яких він безпосередньо керував, які сформувалися як науковці за його безпосереднього впливу і які й надалі продовжують працювати

1 Що не заважає – інколи й у одному дослідженні – авторам серії користуватися також генетичним методом, який більш користований у "класичних" персоналістичних дослідженнях.

2 Загалом, до серії можна зарахувати post factum й попередні монографії А.А. Непомнящого "Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения в Крыму (последняя четверть XVIII — начало XX века)" (К., 1999), "Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века)" (Сімферополь, 2000), "История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII — начало XX века)" (Сімферополь, 2001) та "Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок XX століття)" (Сімферополь, 2003) — вони цілком відповідають засадам "Біобібліографії кримознавства", хоча більш вірно було б сказати, що на основі цих робіт А.А. Непомнящим були сформовані засади "Біобібліографії кримознавства".

3 Цитата з передмови А.А. Непомнящого до монографії Н.В. Кармазіної – вип. 4 серії " Біобібліографія кримознавства ".

4 Щоправда, в сучасній історіографії досі немає узагальненого "рецепту" її формування. Розбіжності щодо визначення критеріїв генерування й існування наукової школи часто є надпринциповими: заперечені фундаментальні засади одними дослідниками іншими вважаються аксіомними. Дискусія щодо засад і категорій наукової школи триває вже майже півсторіччя, яка, все ж, спричинила визначення кількох магістральних, так би мовити – визначальних і номінуючих рис наукової школи: наявність наукового лідера (лідерів) (частіше – одночасно і її засновника (засновників)), наявність бодай одного покоління учнів (послідовників), її відінституціалізація (об'єднання навколо певної наукової інституції: кафедри, інституту, друкованого органу тощо), дослідницький рух у єдиному спільному теоретико-методологічному напрямові, а також обов'язкове оприлюднення результатів наукових студій. Проте, найбільш дискутивним є якраз визначення головного з-поміж цих чинників. (Історіографія цього питання досить широка – наприклад, див.: Зербино Д.Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція). – Львів, 2001. – 208 с.; Мягков Г.П. "Русская историческая школа". Методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988. – 198 с.; Храмов Ю.А. Научный лидер и его характерные черты // Науковедение и информатика. – 1986. – Вып. 27. – С. 81-91.; Школы в науке. Сборник статей. – М., 1977. – 523 с.; й інші).

в руслі визначених програмних засад "Біобібліографії кримознавства"[1], то твердження про генерування в сучасних умовах наукової кримознавчої школи не виглядає перебільшенням.

У цілому, заснована й редагована проф. А. А. Непомнящим із 2004 р. серія наукових видань "Біобібліографія кримознавства" є помітним, вельми цікавим і корисним явищем у сучасній національній історіографії. Протягом короткого проміжку часу вона набула помітного розголосу серед дослідників — і не тільки кримознавців; сформувала власні особливості й принципи функціонування — одним словом: отримала власне обличчя; навіть більше — засвідчила ймовірний процес творення нової наукової школи.

Серія "Біобібліографія кримознавства" (вип. 1–10, 2004–2007 роки)

Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX — начало XX века): Библиографический указатель / Под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. — Симферополь: 2004. — 304 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 1).

Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки / Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского; Под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. — Симферополь: Таврия, 2004. — 214 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2).

Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — 432 с., ил. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3).

Кармазина Н. В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / За ред. та вступ. ст. А. А. Непомнящого: Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь: Таврія, 2005. — 177 с. — (Біобібліографія кримознавства: Вип.4).

Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории крымоведения и охраны памятников: Сборник научных трудов в честь 150-летия со дня роджения Арсения Ивановича Маркевича. (Биобиблиография крымоведения; Вып. 5) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.: История. — Симферополь, 2005. — Т. 18(57), № 1: Спецвыпуск. — 228 с.

Волкова С. А. Чехи на Півдні України (друга половина XIX — перша третина XX століття). — Сімферополь: АнтіквА, 2006. — 160 с. — (Біобібліографія кримознавства: Вип. 6).

Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. — Симферополь: СГТ, 2006. — 324 с., ил. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7).

Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. — Киев, 2007. — 321 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 8).

Мусаева У. К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского. — Симферополь: СГТ, 2007. — 248 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 9).

Кангиева Э. М. Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатрской диаспоры / Под ред. А. А. Непомнящего. — К.; Симферополь: СГТ, 2007. — 424 с. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 10).

[1] Так, наприклад, колишній аспірант У.К. Мусаєва має вже дві монографії в межах серії, перша з яких є адаптованим для видання кандидатським дисертаційним дослідженням, інша – її нова й цілком самостійна праця.

УДК 94 (477.74): 908

Семен Цвілюк (м. Одеса)

ОБРАЗ ОДЕСИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Рецензія на книгу: Файтельберга — Бланка В., Савченка В. "Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920". — Одесса: Оптимум, 2008. — 336 с. рус. яз.

Творчий тандем відомих краєзнавців і письменників Віктора Файтельберг — Бланка і Віктора Савченка почався ще у 1998 році з дослідження історії кримінального світу Одеси перших десятиріч ХХ сторіччя, як результат у 2006 році виходить їхня спільна книга "Одеса до Одеси", в якій розглядалася ґенеза давніх, середньовічних поселень на терені Одеси, турецького та російського Хаджибея. У 2008 році тандем одеських краєзнавців з'явився на екрані українського телебачення у документальному серіалі "Легенди бандитської Одеси"

Нова книга авторів "Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920" розглядає "одеську історію" у вирі змін першої світової, громадянської війн, двох революцій, визвольних змагань. Під час написання книги автори використовували матеріали Одеського обласного архіву, Галузевого державного архіву СБУ (м. Одеса), численні спомини сучасників революційних подій, одеську періодику 1917–1920 рр.

Книга авторів, у доробку яких, у кожного, з десяток історичних і публіцистичних книг, переповнена цікавими фактами і портретами одеських авантюристів: "Мішки Япончика", Г. Котовського, В. Ржевського — Раєвського, генералів О. Грішіна — Алмазова та В. Сокири — Яхонтова, отамана І. Стрюка, контррозвідника В. Орлова... Для одеського краєзнавства ця книга своєрідна декларація, бо в ній, вперше правдиво розглядається історія Одеси двох періодів української влади, яким присвячено дві глави з десяти — "Одеса часів УНР. 1 листопада 1917–17 січня 1918" та "Одеса в епоху влади УНР і гетьманату. 13 березня — 17 грудня 1918". Цікаво, що українські періоди в історії Одеси замовчувалися не тільки радянськими дослідниками, залишаються й нині поза увагою сучасних одеських краєзнавців.

Особливу увагу автори приділили заплутаній історії французької окупації Одеси (грудень 1918 — квітень 1919 рр.). Висвітлюючи окупаційний режим, автори відзначають непослідовність політики Франції та її конкуренцію на Чорному морі з іншими країнами Антанти. Цікавим виглядає аналіз діяльності більшовицького, анархістського та лівоесерівського підпілля в Одесі, таємних зв'язків підпільників з кримінальним світом.

Автори приходять до висновку, що під час кривавих випробувань місто створювала свою "модель поведінки" — від "вільного міста" у 1917 р., через Одеську радянську республіку у 1918 р., до столиці нового державного утворення Південно-Західного краю у березні 1919 року. Навіть у дні загального розпачу та руйнації Одеса зберігала своє місце найбільшого міста та порту України, значного стратегічного вузла та одного з головних центрів науки та культури. Книга написана у легкій публіцистичній манері і знадобиться як науковцям, так і читачам, що цікавляться історією і культурою Одеси.

УДК 84.6-50д
Віктор Савченко (м. Одеса)

НЕВІДОМИМИ ШЛЯХАМИ "ПІВДЕННОГО-ЗАХОДУ"

На початку 2006 р., у Одесі, побачило світ перше число історико-краєзнавчого наукового альманаху "Юго-Запад. Одессика — Південний Захід. Одесика". За три роки свого існування (на цей час видано 6 номерів, в кожному 260 — 300 сторінок) він перетворився на солідне наукове видання, в якому висвітлюються різні моменти історичного минулого Одеси та Одеської області. Часовий діапазон досліджень одеських вчених охоплює період від найдавніших епох формування людської спільноти до сьогодення.

Альманах об'єднав 11 професорів — докторів історичних наук, 25 кандидатів історичних наук, 5 аспірантів, краєзнавців, що професійно займаються дослідженнями Одеського регіону, не тільки з Одеси, а й з Києва, Харкова, Миколаєва, Івано-Франківська, Ізмаїла, Кишинева, Москви. Часопис поступово стає міжнародним, оскільки в ньому друкуються дослідники з інших країн, які вивчають історію Одеси та Північно-західного Причорномор'я. І це не дивно. Одещина завжди притягувала до себе творчі натури, викликала постійний та підвищений інтерес з боку істориків. Люди, які народилися тут, зробили визначний внесок в історію, науку та культуру не лише України, але й багатьох інших країн.

Серед членів редколегії альманаху відомі професори, доктора історичних наук О. В. Гонтар, О. Б. Дьомін, А. О. Добролюбский, С. А. Цвілюк. Головний редактор Віктор Анатолійович Савченко — письменник, кандидат історичних наук, керівник "Асоціації європейської культури" — громадської організації що видає альманах. Часопис виходить двома мовами, підтверджуючи поліетнічність та полікультурність регіону, продовжуючи традиції міжнаціональної толерантності, якими пишається Одещина. На жаль, історія здатна не лише об'єднувати, але й розділяти народи, що ми бачимо сьогодні, коли суто історичні за змістом дискусії перетворюються на дискусії політичні. На сторінках альманаху читач зможе зустріти істориків різних поглядів, яких об'єднує пошук істини та любов всього, що пов'язано із Одесою. Треба зазначити, що всі представлені у альманасі роботи побачили світ вперше.

Структура альманаху незмінна для видання: перші два розділи: "Степи Лукомор'я" та "Одеські старожитності" ознайомлюють читачів з історією краю та міста з давніх часів до 1918 року. В цих розділах постійними авторами професором А. Добролюбським та аспірантом А. Красножоном, розглядаються історія заселення одеського степу та античних старожитностей краю, таємниці будівництва Білгород-Днестровської фортеці та "одеських" грецьких поселень на Приморському бульварі та Живаховій горі. Професор, доктор історичних наук І. Сапожніков та директор палеонтологічного заповідника ОНУ К. Пронін висвітлюють нові відкриття первісної археології у самому центрі Одеси. Ф. Самойлов, Т. Гончарук, І. Дружкова, Г. Кязимова і Л. Циганенко (Ізмаїл) досліджують проблеми культурного та економічного життя Одеси XIX — поч. XX ст.: умови життя населення і історію благодійності, суспільно-політичні відносини, літературне, художнє та наукове життя міста, особливості містобудування, будівництва порту, водопроводу, дворянського землеволодіння, кредитно — банківських афер.

Частина авторів, що в розміщують свої дослідження у розділі альманаху "Співдружність народів", висвітлюють особливості етногенезу та заселення Одещини, розглядаючи внесок різних націй в розбудову краю. О. Бонь (Київ), О. Іванюк (Київ), А. Шабашов, С. Гізер, В. Солодова, С. Аргатюк, Т. Гончарук, О. Болдарєв, аналізують слов'янську колонізацію Південної України, етнічний склад міст Півдня, динаміку етнічного складу Болградського району, історію ногайських поселень Буджака, промислову діяльність німців — колоністів Півдня, процеси заселення українцями, поляками, євреями Одещини.

Найпотужнішим розділом альманаху виявився розділ "Край у епоху диктатур" (часи з 1918 по 1953 рр.) навколо якого сформувалася потужна група постійних авторів. Професори Ю. Котляр (Миколаїв) та С. Цвілюк розглядають долю селянства часів визвольних змагань і НЕПу та повстанський рух на Півдні Украї-

ни, розкривають трагедію голодомору на Одещині. В. Савченко, А. Филипенко, Т. Вінцковський, Ю. Антіпов досліджують історію анархістського і масонського рухів в Одесі та анархістської еміграції, особливості політичного життя Одеси часів НЕПу, визвольні змагання на Півдні України, долю місцевої інтелігенції часів НЕПу. М. Михайлуца (м. Одеса) та О. Тригуб (Миколаїв) аналізують процеси у церковному житті Півдня України у 20-х — 40-х рр. ХХ ст., Е. Петровський та О. Сирота розкривають радянську дійсність сталінської епохи та механізм політичних репресій 30-х рр. ХХ ст. на Одещині. Статті О. Новосьолова (Ів.-Франківськ), Я. Савченка та В. Щетнікова висвітлюють політику фашистської Румунії на Одещині, події у Одесі у часи Другої Світової війни. В четвертому числі альманаху був повністю надруковано щоденник невідомого одесита за 1928 р., що є важливим джерелом для вивчення історії повсякденності.

В розділі "Одеса нашого покоління" можна знайти цікаві дослідження пов'язані із історією Одеси після 1953 р. В. Файтельберг-Бланка та В. Савченка "Грудневий (1960 р.) безлад на Молдаванці", Е. Гераскіна "Друга хвиля постмодернізму у Одесі". В розділі "Обличчя земляків" — прочитати статті про долю одеситів, що зробили значний внесок у становлення Одеси та Одещини — статті А. Филипенка, В. Михальченко, І. Бриноша, Е. Петровського, М. Михайлуци, О. Бажана (Київ), О. Кучерука (Київ), О. Капчинського (Москва), розглядають долі митрополитів Г. Бонулеску-Бодоні та Віссаріона, протоієрея М. Добровольського, шляхетського роду Гіжіцьких, політемігранта Б. Мальчева, генерала М. Капустянського, першого директора Одеської кінофабрики М. О. Капчинського.

Особливо треба відзначити творчі союзи О. Бажана (Київ) та О. Лошицького (Київ), спільні наукові розвідки О. Бажана і В. Золотарьова (Харків), які у своїх публікаціях прагнуть висвітлити трагічні сторінки більшовицьких репресій на Одещині, оприлюднити біографії місцевих чекістів — організаторів терору. Варто відзначити кропітку працю дослідників з історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечнікова О. Музичка та В. Левченка, що у численних статтях розглядають історію Новоросійського — Одеського університету та життєвий шлях його професорів.

Прикінцевою рубрикою альманаху є "Книжкова полиця краєзнавця" у якій розглядаються новинки історико-краєзнавчої літератури котра була видана у Одесі у останнє півріччя.

В творчих планах редколегії альманаху проведення наукової конференції "Французи та швейцарці — франкофони на Півдні України у ХУІІІ — поч. ХХ ст.", допомога у підготовці двотомного енциклопедичного видання "Одеські історики".

УДК 26.891
Сергій Куделко (м. Харків)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Історичне краєзнавство тяжіє до індивідуалізуючої історії, а краєзнавці репрезентують історію як науку ідіографічну. Своє завдання вони часто бачать у тім, щоб на основі "віднесення до цінності" описувати історичні факти. Саме ранжирування фактів на "суттєві" і "несуттєві" — результат методологічних установок авторів, що сягають своїми коренями в їхній світогляд, залежать від рівня професійної підготовки і т. д. Багато хто з краєзнавців узагалі воліють виходити з "здорового глузду", так сказати, "незамутненого" всякими теоретичними схемами, стоять на позиціях об'єктивізму, підкреслюючи чи припускаючи свою "нейтральність" стосовно фактів, намагаючись елімінувати світоглядні і моральні оцінки. Звичайно, перерахованими позиціями авторів не обмежується весь їхній широкий спектр. В окремих випадках краєзнавці навіть розглядають відсутність у них спеціального історичної освіти не як недолік, а як перевагу "безпосереднього спостерігача", незаангажованого різними методологіями перед професійними істориками.

У наш час історичне краєзнавство — могутній рух, що охоплює не тільки професіоналів, але і широкі верстви населення, насамперед, представників інтелігенції. Працями краєзнавців відшукані десятки тисяч нових фактів, вони ввели їх у науковий обіг, значно розширивши джерельну базу, насамперед, вітчизняної історії. Разом з тим, поряд з перевіреними і точними відомостями в історичну науку потрапила велика кількість відомостей сумнівних і неточних, а ще більше — перекручено понятих і невірно витлумачених.

Приведемо деякі приклади такого вільного поводження з джерелами, що не можуть не викликати протест. У цікавому і корисному збірнику нарисів "Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці" (Львів, 1992. — 544 с.) у нарисі В. П. Плачинди, присвяченому видатному фізику М. Д. Пильчикову (ім'я якого, на думку цього автора, "колонізаторським силовим полем повсякчас відтручувалось на периферію історичної пам'яті" (с. 208). Між тім, М. Д. Пильчиков "... переймався політичною боротьбою різних українських партій, про що виразно свідчать програми й матеріали тих партій у його архіві" (с. 217). Але хіба можна судити про політичні пристрасті діячів науки по тому, програми яких партій виявилися в їхніх бібліотеках чи архівах? Експлікація автора вимагає додаткової аргументації й обґрунтування.

Розглянувши питання про першість відкриття способу керувати різними механізмами і приладами по радіо, автор пише: "На жаль, першість в цій справі зарубіжні історики й досі приписують тільки Н. Теслі, який, проте, подавши заявку на патентування радіокерованого судна лише 1 липня 1898 р., а публічно продемонстрував його у вересні того ж року" (с. 214). М. Д. Пильчиков продемонстрував свій дослід 5 квітня 1898 р. Але в цьому і все питання, автор не може довести, що Н. Тесла пізніше вітчизняного фізика одержав результат (у нарисі змішуються різні підстави — коли був отриманий перший результат, так би мовити, "для себе", коли відбулася його "презентація" для публіки і коли були захищені авторські права).

Звертає на себе увагу характерне вираження: "на жаль". Тільки знаходячись на такій позиції, можна заявляти: "Драматизм нашої української минувшини — віковий і сумнозвісний" (с. 207). Н. Тесла — хорват, і навряд чи можна припустити, що світове наукове співтовариство більш прихильне до хорватів, чим до наших співвітчизників. Н. Тесла одержав популярність у США, куди переїхав у 1884 р. і де, у самій передовій країні світу того часу, зробив свої винаходи. Загальне відставання Росії від США в той період — головна причина того, що досягнення Николи Тесли одержали велику популярність і скоріше були сприйняті світовим науковим співтовариством, ніж Миколи Пильчикова.

Харківський краєзнавець Кость Романов у статті "Пройшло все, одна слава зосталася..." (Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 69–71) пише: "На жаль, у ті роки [60–70 рр. XX ст. — С. К.] люди вдихали дими з великих труб

п'ятирічок і семирічок, а люльки-носогрійки лежали в землі, іржавіли шаблі-дамахи, а про козаків-характерників ми взагалі забули" (с. 69). Знайоме "на жаль"! Автор щиро шкодує, що працювали заводи і фабрики, тобто розвивалося те виробництво, що обслуговує науку і яке створює умови для наукової (й іншої) першості. Хіба запити американської промисловості, яка швидко розвивалася, не були основою для відкриття Д. Юза і Т. А. Едінсона, М. Пупина і Ч. Стейнмица, нарешті, і для Н. Тесли? Коло замкнулося.

Ідіографічний метод призводить до втрати зв'язності і закономірності історичного процесу. Краєзнавець відшукує ті індивідуальні особливості, що йому представляються найбільш істотними і, виходячи з цього, будує свій нарратив. Автор першої в Україні, і дуже кваліфіковано зробленої районної енциклопедії Валківського району Харківської області, І. Лисенко, у нарисі, присвяченому одній із самих багатих землевласниць району наприкінці XIX — початку XX вв. Г. О. Задонській, відзначає: "За спогадами старожилів, загинула насильницькою смертю: зарізана більшовиками в алтарі церкви під час молебню" (Лисенко І. Валківська енциклопедія. — К., 2000. — С. 169). Сама ж Г. О. Задонська "… не відзначалася жорстокістю, а навпаки, у важкі часи посухи намагалася допомогти селянам, зокрема, зерном. Селяни Сніжкова та інших сіл намагалися працювати в економіях саме З.". На цьому тлі зовсім не зрозуміло масове повстання селян на землях Задонської в 1902 р. (коли ще не було більшовиків) у результаті якого, говорячи словами автора: "… усі її економії були спалені або пограбовані селянами навколишніх сіл" (там саме). Вибудований автором ланцюжок "істотних" фактів внутрішньо суперечливий і вся розповідь виглядає непереконливо. Так трапляється всякий раз, коли автори ігнорують генералізовані схеми, не визнають природно-історичного характеру розвитку людства.

Ми високо оцінюємо внесок краєзнавців в історичну науку і цілком згодні з головою Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіком П. Т. Троньком, в тім, що "… нам украй необхідно зайнятися відновленням історичної пам'яті, духовності через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, промислових підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних із героїчною історією нашого народу" (Тронько П. Т. Краєзнавство незалежної України: на часі нові завдання // Краєзнавство. — 2001. — № 1–4. — С. 27). Але вирішити ці масштабні завдання можна, постійно обновляючи й удосконалюючи методолого-теоретичний арсенал краєзнавства як науки, піднімаючи його на більш високий рівень.

